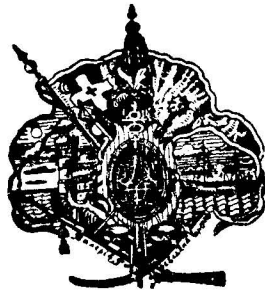

НИКИФОР ГІРНЯК

ОСТАННІЙ АКТ ТРАГЕДІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

1959

**УКРАЇНСЬКИЙ
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ
ІНСТИТУТ у США**

UKRAINIAN WAR HISTORICAL INSTITUTE in USA

NIKEPHOR HIRNIAK

The LAST ACT of the TRAGEDY
of the UKRAINIAN GALICIAN ARMY

Published by
The UKRAINIAN WAR HISTORICAL
INSTITUTE in USA, Inc.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ
у С Ш А

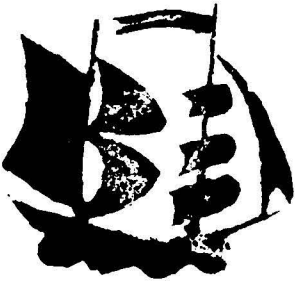
НИКИФОР ГІРНЯК

ОСТАННІЙ АКТ ТРАГЕДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

Подаровано для Бібліотеки
Укр. Централі в Пассейку, Н. Дж.

Від

Rev. Nicholas Prytulak
96 - First Street
Passaic, New Jersey

Видання Українського Військово-Історичного Інституту
в США

diasporiana.org.ua

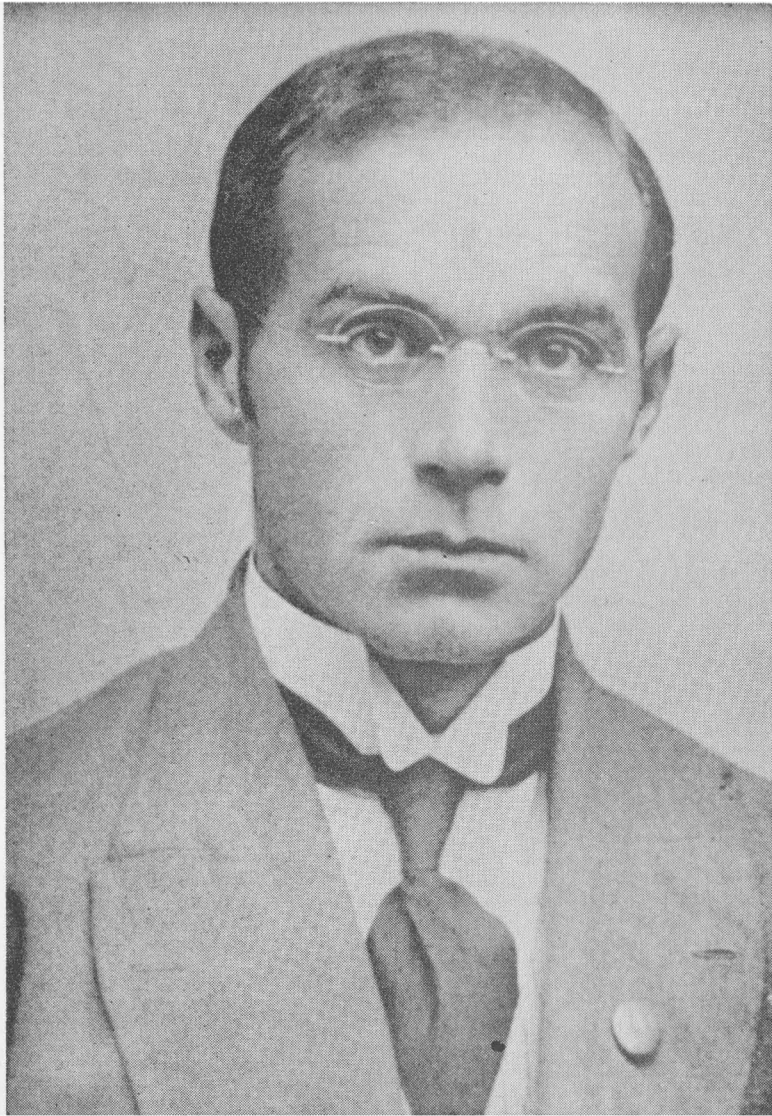
Друкується за постановою Дирекції
Українського Військово - Історичного
Інституту в США.

ПРИСВЯТА

Тіням лицарів Української Галицької Армії,
які за Незалежну Соборну Українську Державу
склали свої голови на полі бою, від епідемій,
по таборах на засланні та від куль московської ЧК.

АВТОР

Никифор Гірняк
(Після втечі з советської Росії, Прага 1921 р., Чехія)

С по г а д и у ч а с н и к а п о д і й
з а ч а с
в і д п о л о в и н и г р у д н я 1919 д о
п о л о в и н и в е р е с н я 1920 р.

П Л Я Н

I. Ч а с т и н а

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ в СОЮЗІ
з БОЛЬШЕВИКАМИ
(Грудень 1919 — квітень 1920)

II. Ч а с т и н а

- а) ЧЕТВЕРТИЙ Всеукраїнський З'їзд РАД у ХАРКОВІ
(Травень 1920 р.)
- б) ЧЕРВОНА АРМІЯ в ГАЛИЧИНІ
(Липень-вересень 1920 р.)

Про трагедію Української Галицької Армії, що відігралася в Наддніпрянській Україні в часі від ранньої осені 1919 до весни 1920 р., появилася в роках між світовими війнами — окрім численних спогадів у Лтописі Червоної Калити й календарях того ж Видавництва та інших — кілька праць учасників подій. Це спогади Осипа Назарука, Євгена Бородісвича, Осипа Левицького, Ілька Цюкана, Юри Шкрумеляка, Степана Шухевича, Івана Максимчука, о. Остапа Гайдукевича.* Назарук був політичним діячем, всі інші мемуаристи — військовики. Їхні спогади взаємно доповнюють одне одного. Вони дають широку картину тих нещастя, що падали на Галицьку Армію, яка належала до елітарних стягів України в роках її визвольної боротьби наших часів. Перед очима читача — немов на екрані — пересуваються трагічні змагання галицького Стрілцтва з жахливими епдеміями, що скосили десятки тисяч стрільців і старшин; нас глибоко хвилюють простодушні, але які ж сумні рефлексії безпретенсійного Бородісвича, або останній акорд чужинецького відпоручника Міжнародного Червоного Хреста, майора Ледерей, що на початку листопада 1919 р. перевіз в Україну санітарний поїзд, закуплений Урядом ЗУНР, із шпиталем на двісті ліжок, і написав про те, що він там бачив.¹

*

¹ Осип Назарук. „Рік на Великій Україні“, Відень 1920, вид. Уряду Преси ЗУНР.

² Євген Бородісвич. „В чотирикутнику смерті“. Причинки до Трагедії УГА на Великій Україні“. Львів 1921, вид. Окниша „Нове Життя“.

³ Осип Левицький „Галицька Армія на Великій Україні“. Відень 1921, вид. „Українського Прапора“.

⁴ Ілько Цюкан. „Від Денікіна до большевиків“. Відень 1921 (Український Прапор“.).

⁵ Юра Шкрумеляк. „Поїзд мерців. Картина жертв і трудів“, Вид. Ч.п. Калити“, Львів 1922.

⁶ Степан Шухевич. „Спомини з Української Гал. Армії 1918-22“, вид. Черв. Калити, Львів 1929 р.

⁷ Іван Максимчук „Кожугів“. Вид. Черв. Калити, Львів 1925.

⁸ о. Остап Гайдукевич. „Було колись. Із записника полевого дуговника УГА“. Вид. Червоної Калити, Львів 1935.

¹ Майор Ледерей пише: „Моє перо не всім описати це. Один Дайте жби це зробити. Я буду щасливим, якщо мої слова перекажуть цивілізованому світові мовчазне прохання тих нещасливих, які вигибають від пошестей

Деякі з наших мемуаристів (Назарук, Левицький, Шухевич) змальовують і взаємне „пожирання“ політичних груп і державних мужів України в добі її найтяжчої боротьби за свою державність і ті душевні хвилювання галицького Стрілецтва, що їх викликали розгубленість і захитання рівноваги духа наших державних мужів. Але вони перерантажують свої спогади зайвими рефлексіями; зокрема разить у Шухевича брак об'єктивності й не завжди вірне зображення подій. Це й доказали йому наші визначні військовики: саншеф УГА, полк.-лікар д-р Андрій Бурачинський, ген. військ УНР Р. С. д-р Іван Максимчук і нарешті санітарний поручник УГА Ст. Гайдучок. Їхні завваги до „Споминів“ Шухевича надруковані в „Літописі Червоної Калини“ за 1930 рік; Максимчук спростовує Шухевича в своєму спогаді „Кожухів“.

Хибують наші мемуаристи на промовчування або надто поверхове згадування, а то й невірне описування подій останнього, найчорнішого епізоду трагедії УГА, її вимушеного обставинами союзу з червоними. Таке соромливе промовчування цього історичного факту нічим не виправдане; наше Стрілецтво виявилось незвичайно характерним і вірним нашому національному ідеалові в часі союзу з найжорстокішим і найхитрішим ворогом України — більшевизмом. Цю високу національну й вояцьку мораль галицького стрільця стверджує ряд наших старшин, як ген.-хор. О. Удовиченко, ген.-хор. М. Крат, ген. Кравс, отаман В. Льобковіц та інші.² Один старшина УСС, що перебув з нашою армією „чотирикутник смерті“, так схарактеризував наше Стрілецтво:

„Наша Галицька Армія була свого роду армією добровольців, елітою нашого села. Слабодухи залишилися при відступі за Збруч по домах; перейшло

і загальної нужди. Це ж люди, такі самі, як ми.“ Пор. О. Левицький, *цит. твір, стор. 42. Н. Г.*

² Ген. Удовиченко в праці „Україна у війні за державність“ на ст. 141-142 пише: „Коротке примусове перебування галицьких стрільців у складі Червоної Армії не тільки не розклало їх духових сил і не знищило національного почуття, але навпаки, після всього пережитого, ці якості в них ще більше зміцнилися та скристалізувалися.“

Так само оцінює галичан ген.-хор. М. Крат у статті „Різкими шляхами“, надрукованій в „Бюлетені ОБВУА“, додатку до „Народньої Воли“ за 4. серпня 1955, ч. 30.

Про поставу галицького стрільця в часі союзу з більшевиками пишуть понад усі похвали ген. А. Кравс у своєму спогаді „За українську справу“ й отаман В. Льобковіц у студії „Похід на Київ“, яка досі ще не друкована — має вартість історичного документу. Вона є тимчасово в архіві УСС'а П. Постолюка. Н. Г.

коло 75 тисяч ідейних вояків, щоб через Київ вернуться до Львова. Висока мораль галицького Стрілецтва — це уникат в історії воєн, коли брати до уваги злидні й нестатки УГА. Революційні кличі могли адеморалізувати кожну частину й спричинити кривавий виступ проти старшин, до якого закликали Затонський і Порайко. Але глибоке розуміння військової дисципліни, висока національна свідомість і правдиво демократичний дух галицького Стрілецтва створили незрівнянну його відпорність проти отруйливих кличів большевицької пропаганди.¹

Та найціннішим для галичан є мимовільне признание їх незламності, що його дали їм большевики Микола Скрипник і Володимир Затонський на конференції делегатів УГА й Вінницького ревкому в Києві. Про це буде мова нижче. Большевики вже тоді виявилися бездонно віроломними супроти своїх контрагентів, дарма що вони намагалися вправно це приховати. Оця їхня віроломність не змінилася й досі; її жертвою падали й досі падають політики й державні мужі Заходу.

Останній епізод трагедії УГА в Україні є предметом першої частини цієї праці.

* * *

Безпосередньо по відступі Української Галицької Армії за Збруч улітку 1919 р. Диктатор Галичини Євген Петрушевич призначив мене на працю до Міністерства Військових Справ УНР, і там я у Головному Управлінні Генерального Штабу вів реферат мобілізації. На цьому становищі я перебував до половини листопада 1919 р., тобто до виїзду Уряду УНР з Кам'янця Под. Тоді губерніяльний комісар Поділля М. Кондрашенко пропонував мені виїхати з ним до Відня, куди подався Диктатор Галичини, і зацєвнив мені пашпорт з візою румунського уряду та кошти на подорож. Але я подякував йому словами: „Дуже вдячний вам, пане комісарє, за вашу приманливу пропозицію, одначе я не мав би лица глянути в вічі галицькому стрільцеві, коли б покинув вашу армію в її тяжкому становищі та шукав захисту в безпечному місті.“

Разом з Урядом УНР я переїхав тоді через Чорний Острів, Староконстантинів до Любару; там я був свідком бунту „отаманів“ Волоха, Божка й Данченка, ліквідації корпусу Січових Стрільців у Чорторії та виїзду частини Уряду до Польщі. Звідти я подався разом із д-ром Іваном Макухом, що теж не хотів їхати за кордон і покидати нашу армію, до місця постою Начальної

¹ Дописка сотника-лікаря Д-ра Володимира Білозора на машинописі моєї праці. — Н. Г.

Команди УГА. По дорозі ми спинилися на деякий час у Хмельнику, що в його районі перебував тоді штаб повстанчого ватажка Шепеля. Там ми бували на нарадах діячів партій СР-ів і СД-ів у справі адміністрації незайнятих ворожими військами земель України (коло одного мільйона душ населення). Разом з Макухом, Ф. Конаром і ін. я входив у Крайову Раду, а потім у Раду Республіки, вибрану в Хмельнику.¹

В половині грудня я прибув до Вінниці, місця постою Начальної Команди УГА. Від тієї хвилини я був з УГА до її розпаду, що стався при кінці квітня 1920 р. під час наступу Пілсудського з Армією УНР на Україну.

Обставини склалися так, що мені довелося бути співтворцем союзного договору УГА з більшовиками й виконувати відповідальні обов'язки. Я мусів очолити Вінницький ревком УГА і був, сказати б, в осередку подій. По ліквідації цього ревкому я був головою Галицької Секції Політвідділу 44-ої червоної дивізії, до якої були приділені УСС. В травні 1920 р., як делегат бригади УСС, я брав участь у четвертому Всеукраїнському З'їзді Рад у Харкові. Там при допомозі товаришів зброї та комісара М. Кручинського мені вдалося домогтися реабілітації та припинення червоного терору проти галичан, що його провадили більшовики по подіях на фронті у квітні 1920 р.

Під час наступу червоних на Польщу мене приділили до штабу 14. армії, що наступала на Галичину. В Тернополі я мав нагоду живими очима бачити централістичну московську політику Затонського в Галичині, яку піддержували його споборники, так зв. „туркестанські комуністи“ Мих. Левицький, Наваловський і Томкевич та Мих. Баран.²

Вернувшись щасливо додому після 8-літньої воєнної скитальщини, я не наважувався публікувати моїх переживань під більшевизмом, щоб не наражати на небезпеку тих моїх товаришів зброї, які співпрацювали зі мною й зали-

¹ Про Крайову Раду й Раду Республіки, що їх І. Мазепа називає „самовибраними“, він розповідає в своїй праці „Україна в огні й бурі революції“, том II, ст. 175-176. — Н. Г.

² „Туркестанськими комуністами“ ми називали тих галичан, які під час світової війни потрапили в московський полон і жили в Туркестані. Там по більшовицькому перевороті вони стали комуністами, були членами РКП й беззапечно служили москалям. Вони, звичайно, були повсякчас по стороні Затонського, що виконував в Україні ролю московського губернатора від імені РКП. Вони здобували собі довір'я в Затонського навіть ціною братньої крові.

Баран не належав до цієї групи, але в добу так зв. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки тісно співпрацював з нею. — Н. Г.

шилися в Радянщині. Я не спростовував навіть того, що писали інші мемуаристи, хоча перо саме просилося в руку. А тепер, на старості літ я хотів би передати майбутнім поколінням мої переживання й спостереження за час союзу УГА з червоною армією і дати нашому історикові перевірені (в межах можливості) факти, які поминули або занадто поверхово згадали наші мемуаристи. Тим і спростовую те, що розповідає про УГА І. Мазепк в своїй цінній праці „Україна в огні й бурі революції“. Його помилки сталися наслідком браку в риних інформацій про нас у тих місяцях, коли він працював конспиративно в Україні й не мав безпосередніх зв'язків з нами. Невірно переповідає історію союзу УГА з більшовиками також ген. Ол. Удовиченко на 140 ст. цитованої вище праці.

* * *

Я цілком свідомий того, що ця моя праця, як і всяке людське діло, не є досконалою і має деякі огріхи, але ж вона писана з перспективи 40 років, і я не мав можливості використати всі ті матеріали, які в інших умовах можливо було б використати. В наслідок воєнних подій утратилися мої особисті записки й мій архів, а ще раніш пропали всі матеріали про працю Вінницького ревкому УГА: протоколи засідань, оригінал договору, укладеного між нами й більшовиками, все листування, наші публікації — відозви, газети „Червоний Стрелець“ і „Комуніст Прикарпаття“, накази, інструкції та розпорядження Ради Наркомів Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. В процесі моєї праці мені довелося користуватися записками й спогадами моїх друзів; я використав усі приступні для мене джерела, які появились друком. Усе це мусило відбитися на формі праці, а де в чому й надщербити її зміст. Спокійний тон моєї розповіді далеко не віддзеркалює глибоко хвилюючої дійсності тих важких часів. Наших чорних дум і турбот за долю УГА, які зганяли нам сон з очей, не сила передати людською мовою.

Прохаю Вш. Читача взяти до уваги ще ось який момент: сорок років тому наші думки, орієнтації й пляни серед тодішніх подій були зовсім інші, як сьогодні, а тому не одному тепер неясні і де в чому незрозумілі. З цього мусять випливати критичні висновки на адресу автора й тих, хто провадив роботу в проводі Вінницького ревкому УГА. При оцінці подій того часу треба взяти до уваги ту прогалину, яка витворилася в нашій визвольній акції по виїзді з України нашого державно-політичного проводу, очолюваного С. В. Петлюрою та Є. Петрушевцем. За цю справу взялися молоді, недосвідчені військовики, в бажанні рятувати нашу збройну силу та продовжувати визвольну боротьбу України. Не в гонитві за особистими почестями або кори-

стями взялися вони за це відповідальне діло, а просто з konieczности, бо не було кому за це взятися. Тому всі дії цих людей треба розцінювати з погляду тогочасности, а не сучасности.

Моїх товаришів у зброї, що були з нами в тому часі й переживали всі страхотти тих чорних днів, прохаю списувати свої спогади й цим доповнити мою скромну працю, щоб цілком охопити картину трагічних переходів Української Галицької Армії в боротьбі за державність і соборність України.

* * *

Вважаю своїм милим обов'язком у цьому місці висловити щире подяку моїм Товаришам зброї, що, на мій заклик у пресі, помогли мені завершити працю, що спершу видавалася непосильною. Отже, ця праця до деякої міри гуртова.

У першу чергу щиро дякую підполковникові СС-ів М. Курахові за передання в моє розпорядження свого дуже цінного записника та за постійну заохоту й поміч у процесі праці. Дякую Вш. сотникові Д-рові Гансові Кохові, сотникові-лікареві д-ві Вол. Білозорові, сотникові О. Станімірові, отаманові артилерії Всч. д-рові В. Клодницькому, поручникам УГА: д-рові Павлові Дубасові, д-рові Лонгінові Горбачевському, Петрові Постолюкові й К. Мазуренкові; чотарям: д-рові І. Вітановичеві й Е. Василюшанові, хор. М. Савчинові. Дякую також Всч. о. Ізидорові Сохоцькому й д-рові М. Стахову за цінні поради, а зокрема д-рові М. Шлемкевичеві, д-рові К. Паньківському й інж. Юр. Лавріненкові, М. Закляському й Р. Купчинському за перегляд цієї праці та цінні завваги.

Ч А С Т И Н А І

**УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В СОЮЗІ
З БОЛЬШЕВИКАМИ**

(Від початку січня по кінець квітня 1920 р.)

МОТТО

Замість краси і добра, що їх сам Творець поклав в основу всесенної, людина створила таку химеру, про яку їй не спалося творцям химер на фронтоні собору Паризької Богоматері.

І йому, Білогорові, судилося якраз пройти життєвий шлях під крилами цієї химери, коли насильство, брехня, зло були головними заповідями; коли людину вважалося тільки предметом, річчю, належністю того механізму, що творив зло, коли людину можна було вбити, спалити її житло, відняти в неї плоди її праці, визнати її ворогом народу, хоча вона ніколи їй не думала бути ворогом свого народу, а врешті вирвати її з корінням з землі, в яку вона вросла, і жбурнути в пащу тайги, щоб проковтнула навік її життя і квісти.

Алексій Сацюк „ПТАШКА з ГЕНЬЮ“.

Політичне становище й фізичний стан УГА в грудні 1919.

Під кінець 1919 року відроджена Українська Держава вступила в стан зтяжної смертельної кризи. Уряд УНР подався в Польщу шукати азилу для себе, а може й союзника для дальшої боротьби з червоною Москвою.¹ Рештки Армії УНР під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка перейшли в денікінське, потім большевицьке запілля, у зимовий похід. Галицький диктатор Є. Д. Петрушевич виїхав з Кам'янця Подільського разом із штабом своїх урядовців до Відня на еміграцію.

Галицька Армія залишилася без державно-політичного проводу (формально зв'язана т. зв. „зятківським” союзом з Денікіном), без запілля і без засобів до життя. Перед її очима згас той високий ідеал, за який вона з першої хвилини свого існування — серед нечуваних в історії воєн недостач у виряді, озброєнні, харчах, у воєнному й санітарному матеріалі — героїчно змагалася..

Епідемія висипного тифу перейшла вже була, щоправда, свій апогей, захворювань було щораз менше, але лікарні, касарні й приватні квартири були вщерть заповнені тими, що видужували з тифу всяких видів — людськими кістками, що потребували особливої опіки, щоб прийти до сил. Про їх переміщення (транспорт) не могло бути й мови. По бригадах гинула худоба, бо не було кому подати їй паші й води.²

¹ Всі дальші заходи Уряду УНР, як: договір з Польщею і невдалий похід Пилсудського на Київ, шукання нових шляхів до збереження Української Держави з допомогою донських козаків полк. Фролова й ген. Перемикіна, спільний виступ на фронт і відступ у Польщу, Рада Республіки в Тарнові й інші заходи С. П. Петлюри були вже тільки агонічним догоранням Української Держави, що закінчилося трагедією під Базаром. — Н. Г.

² Колишній сотник-лікар УСС-ів д-р Вол. Білозор надрукував у 1921 р в органі Українського Лікарського Т-ва „Лікарському Віснику“ простору студію п. з. „Слідами епідемій в УГА“. В ній автор на підставі фактів, збережених у свіжій пам'яті, з питомою йому точністю з'ясував причини поширення епідемій, їх засяг та способи поборювання, спричинені ними втрати з

В такому стані УГА її Начальна Команда під проводом генералів Микитки й Ціріца лаштувалася до виїзду з Вінниці на південь, разом з недобитками військ московського білого денікінського генерала Бредова, не зважаючи на те, що карта білих була вже остаточно бита, й не оглядаючись на те, яка доля спіткає десятки тисяч галицьких стрільців, що залишалися на місцях.*

В яких умовах відбувалася ця катабаза Української Галицької Армії, про це розказують Бородієвич і Шкрумеляк словами, від яких читачеві мурашки лізуть по спині.

Бородієвич пише:

„Немалий клопіт мав я з перевозом хворих. У саперній еотні були хворі з тифозною гарячкою, які лежали без пам'яті, а надворі студнь. Відставити їх до лічниці було неможливо, бо там це було місця: вирочім і лічниці входили й також не могли забрати зі собою своїх хворих. Стрільці дуже просилися, щоби їх не оставляти. На підводи треба було взяти і харчі і саперське знаряддя. Перевезти хворих я хотів за всяку ціну. Сотня нараховувала тоді 39 осіб, з того 23 хворих, а між ними 8 тяжко“ (Пор. „В чотирикутнику смерті“, ст. 50).

В іншому місці він каже:

„Мені одно було неясне: Чи Начальна Команда брала до уваги це велике число стрільців, що залишалися по лічницях і що їх не було можливости забрати з собою з причини великих морозів і браку одягу. Вони залишилися по селлах без найменшого заосмотрення. Можна сміло сказати, що ми в цей спосіб утратили по дорозі 50% стрільців (Там же — ст. 54).

Ю. Шкрумеляк в оповіданні „Поїзд мерців“ описує ось-таку понуру містерію в час переїзду УГА на південь, коли поїзд спинився в полі й одні стрільці носили дерево для паротягу, другі — користаючи з перерви в їзді — хоронили померлих у дорозі товаришів:

„Стрільці йдуть з лопатами, вибирають м'якше місце під гичкою й копають... Щохвилини перестають, тупають ногами і гріються в руки... „Виносити

військового погляду та підкреслив стратегічне значіння епідемій з дальшими політичними наслідками. Н. Г.

* Під час виїзду хворого Микитку заступав ген. Тарнавський. — Н. Г.

мерців! За порядком від першого воза! Списати на картці ім'я, назву, степень! Списати інвентар!" Санітари виносять труни. Стягають з них чоюти, кожухи, плащі. Беруть папери й гроші, Черговий списує все: „Це для здорових, а це для родичів.“ Командант дає знак; скидають труни в ями, засипають землею, снігом. Черговий видає картку з нотеса й пише: „26 галицьких стрільців, 8 старшин. Вічна Вам пам'ять, Товариші!“ (Пор. Ю. Шкрумеляк, цит. твір, ст. 54 і 55).

В дні виїзду Начальної Команди з Вінниці Ст. Шухевич лежав у лічниці хворий на тиф. Свої настрої в тій хвилині він передає такими словами:

„Тепер ми осталися між двома бовими лініями. Хто цього не переживав, не може мати поняття, які почування переживає людина, опущена своїми, прикована до постелі важкою недугою, безсилна й безборонна, очікує приходу тих, про котрих чулися такі страшні оповідання, що на їх згадку волосся ставало дубом на голові. Цей стан можна прирівняти до стану того нещасного розбитка, який остався сам-один на розбурханому океані й бачить, як його товариші, спокійні й безпечні, на великому кораблі відпливають у далеку даль.“ (Пор. Ст. Шухевич — цит. твір, ч. III, ст. 134)

Велика частина старшин УГА була проти відступу НК на південь. Вони плянували рятувати УГА від катастрофи об'єднанням її з рештками військ УНР, що перебували тоді в районі Липовця — Животова. В опозиції до НК ці старшини створили т. зв. Колегію старшин, що мала заступити УГА державно-політичний провід і конспіративно керувати її долею. Про неї пишуть два її члени — Ст. Шухевич і Дм. Паліїв.⁴ Шухевич твердить, що до складу цієї Колегії входили: Шухевич — голова, отамани Лисняк і Бубела, чотарі Паліїв і Микита — члени. Пізніше вступили до неї від галицьких корпусів: отаман Ю. Шепарович, сотник Молещій і чотар Гачкевич. За твердженням Палієва, членами Колегії були: Шухевич — голова, й члени: Лисняк, Молещій, Турчин і Паліїв, а від корпусів прийнято Шепаровича і Василя Чайківського.

Ця Колегія поставила собі завдання: 1) Дати УГА який-небудь політичний провід, 2) Знайти контакт з Диктато-

⁴ Пор. Ст. Шухевич — цит. твір, ч. III, ст. 137. Дм. Паліїв — „На чисту воду“. Літопис Червоної Калини, 1930, чч. 6 і 7. — Н. Г.

ром Петрушевичем, 3) Сконтактуватися з нашими повстанчими загонами й військами ген. М. Омеляновича-Павленка, 4) Нав'язати контакт з більшовиками — „на всякий випадок”. Про працю тієї Колегії Шухевич пише:

„Отверто скажу, що вона за моїх часів не проявила такої діяльності, яка була намічена і якої можна було по ній сподіватися.. Навіть першої точки програми Колегія не виконала.“

Паліїв широко розписується про те, що таємна Колегія старшин в імені УГА договорилася з командуванням військ УНР (ген. Омеляновичем-Павленком), щоб дня 25 грудня проголосити у Вінниці владу уряду УАР в районі, не зайнятому ворогами, опершись на об'єднані війська України. Одначе, за твердженням обох згаданих мемуаристів, Начальна Команда УГА 24. грудня виїхала з Вінниці на південь і об'єднання не було проголошене. І Шухевич, і Паліїв погоджуються в одному: Колегія нав'язала контакт з підпільним агентом КПБУ Андрієм Хвилею, що працював у Вінниці як голова подільського губпарткому цієї партії.

Думка про військову конвенцію УГА з більшовиками, що виринула серед старшин при Начальній Команді в грудні 1919 р., не була новою. Вона кількакратно виринала серед військових і політичних діячів УНР на протязі літа й осени того ж року. Про це широко розповідає І. Мазепа в 2-ій частині своєї праці „Україна в огні й бурі революції”.⁵ Наводжу тут важливіші місця з твору Мазепа. Перший раз наші державні мужі пробували нав'язати контакт з червоною Москвою в першій половині вересня 1919 р., коли наш уряд прийшов до переконання, що війна УНР з Денікіном неминуча. Мазепа пише про це так:

„Через кілька днів удалося спільно з Петрушевичем вирішити ще одну дуже важну справу, що також торкалася нашого відношення до Денікіна. Маю на думці спробу нашого уряду нав'язати контакт з більшовиками для спільної боротьби проти Денікіна.

Як я вже сказав, думка про нав'язання такого контакту вже раніше бу-

⁵ Пор. І. Мазепа — „Україна в огні й бурі революції“, ч. II, ст.84-85, 121-122, 156, 159, 178 — Н. Г.

ла в деякого з членів нашого уряду. Але політика „порозуміння“ з Денікіном, на якій весь час настоював Петрушевич, не давала можливості для переведення будь-яких кроків у цьому напрямі. Тепер, крім деякої зміни в настроях Петрушевича, була ще одна обставина, яка дозволила поставити цю справу на порядок денний. Саме в той час (половина вересня) в Кам'янець приїхав швейцарський комуніст Пляттен, особистий приятель Леніна. На нашу територію він попав випадково. Ще в липні 1919 р. він виїхав з Москви літаком до Східної Угорщини з дорученням большевицького уряду. Але літак упав на румунській території й був сконфіскований румунською владою. Пляттена румуни затримали й відмовилися пустити його в дальшу подорож до Угорщини. На його бажання пустили його за Дністер, на територію, зайняту нашими військами. Так він дістався до Кам'янця, де зустрівся з українським соціал-демократом П. Бензею, якого знав особисто ще з часів перебування Бензі на еміграції в Швейцарії. Довідавшись від Бензі про загальну ситуацію на нашому фронті й про те, що ми не сьогодні-завтра оголошувемо війну Денікінові, він зараз же запропонував свої послуги бути посередником між нашим урядом і урядом Леніна для заключення військової конвенції проти Денікіна. Директорія і Петрушевич дали на це свою згоду. Через кілька днів Пляттен виїхав з пропозицією нашого уряду.“

А трохи далі Мазепа пише:

„Тим часом через кілька днів (25. жовтня) з Москви вернувся Пляттен. Він приїхав з позитивною пропозицією. Хоч Денікін, як уже сказано, почав відступати перед большевиками, але Київ був ще в його руках. Тому московський уряд був заінтересований в тому, щоб якнайскорше нав'язати контакт з нашим урядом для спільної боротьби проти Денікіна. Зміст доповіді, яку Пляттен зробив мені в той час, був такий:

1) Східський уряд згоджується на військову конвенцію проти Денікіна, як перший крок порозуміння з нами,

2) Східська республіка готова очистити певні території для зайняття їх нашими військами з тим, що на тих територіях не буде переслідувано большевиків,

3) В разі нашої на те згоди треба вислати з обох сторін уповноважених: з нашої до 12 большевицької армії, з їхньої — до нашої армії, яка розташована найближче до східського фронту,

4) Після того починаються політичні переговори

Пляттен заявив, що резолюцію Центр. Комітету комуністичної партії він

залишив у командувача 12 армії Муралова, від якого привіз дозвіл на приїзд наших делегатів. Муралов, — казав він, — має наказ Троцького видати нам після того, як обміняємося делегатами, 20 тисяч крісів з набоями (по тисячі на один кріс), 12 нових гармат і потрібну кількість кулеметів та набойів.

Про зміст доповіді Плятєна я негайно повідомив Директорію і Петрушевича. Запропоновані умови були прийняті. В порозумінні з Петрушевичем, з яким відносини знов унормувалися, наш уряд негайно вислав військову делегацію в складі Гладкого, Красовського й Неїла.

Взагалі приїзд Плятєна з Москви сприятливо вплинув на Петрушевича. Ще в більшій мірі, як давніше, він почав схилитися до тєї думки, що іншого виходу немає, як те, щоб битися з Денкіном, зліквідувавши одночасно фронт проти большевиків. В такому дусі тісної співпраці з наддніпрянським урядом він висловився й на державній раді, що саме в день приїзду Плятєна відбулася в Кам'янці."

Тим часом большевики стали відтискати Денкіна на південь і не потребували нашої співпраці. Вони й не спішили реалізувати свої пропозиції, зроблені нашому урядові. За десять днів після виїзду нашого уряду з Кам'янця, 26 листопада 1919 р. відбулася нарада уряду з Петлюрою в Староконстантинові, де вирішено дальше відступати перед Денкіном на північ у напрямі Бердичева, з метою: якнайшвидше ввійти в безпосередній контакт з большевиками. Це, за словами Мазепи, мав бути останній крок для продовження нашої боротьби регулярним фронтом. Та любарські події (бунт Волоха, Божка й Данченка проти уряду й пограбування державної скарбниці — Н. Г.) перешкодили цьому задумові. В Новій Чорторії наступила ліквідація нашого фронту, Петлюра виїхав до Варшави й перед тим заявив Мазепі, що єдиним рятунком для нашої армії є її союз з большевиками. Але його (Петлюри) особа буде на перешкоді цьому. Тоді вислано другу делегацію до большевиків, до Житомира на переговори; а незабаром третю в складі сотника Петрика й чот. Веремієнка — до Козятина.

Про тодішні думки серед нашого вояцтва Мазепа каже:

„Хоч большевики не звертали ніякої уваги на всі ці наші делегації й продовжували наступати на Україну, але військові, особливо галичани, настоювали на тому, що, мовляв, треба ще раз послати своїх делегатів для переговорів з большевицьким військом. Віра в можливість порозуміння з північним

Генерал Мирон Тарнавський
(начальний вождь УГА)

ворогом все ще не покидала наших військових, як і політичних діячів.“

В половині грудня я прибув до Вінниці й подався до команданта міста отамана Петра Бубели, якого я добре знав з часів нашої праці в Державному Секретаріаті Військових Справ у Станиславові. Він повідомив мене, що генерал Ціріц уже знає про мій приїзд і передав йому (Бубелі) наказ для мене: негайно зголоситися в Ціріца, в Нач. К-ді. Генерал плянує вислати мене до Миколаєва, к. Одеси, де я маю провадити за плянами Ціріца реорганізацію УГА, що буде там концентруватися. Бубела поінформував мене також, що Нач. Кмда задумує відступати на південь разом із військом Денікіна (групою ген. Бредова), а тисячі хворих стрільців і старшин УГА залишити на місцях на погону долі. Тому група старшин при Нач. Кмді, що не погоджується з її плянами, створила таємну Колегію, яка має протидіяти Нач. Кмді, відірвати УГА від Денікіна — проти волі командувачів-генералів, Микитки й Ціріца, а на всякий випадок нав'язала вже контакт з большевиками.

В дальшій розмові Бубела запропонував мені взяти участь у засіданні Колегії, що саме того дня ввечорі мало відбутися, і ми погодилися на те, щоб я покищо законспірувався перед Ціріцом. На моє питання, чи Колегія має такий вплив, щоб керувати справами УГА, Бубела відповів: „Поправді кажучи, — ні. Ми намагаємося впливати на корпуси через наших довірених старшин, але досі нам не вдалося ніодне потягнення. Отже, в практиці наші впливи рівняються нулеві.“

Увечорі того ж дня члени Колегії зібралися на квартирі одного з них. Найперше я поінформував зібраних про те, що діялося в Любарі. Чорторії, Хмельнику й Літині, про постанову старшин корпусу СС-ів, на внесок Отмарштайна, не брати участі в зимовому поході ген. Павленка, бо це, на думку внескодавця, неповажна справа й не може дати поважних наслідків. Партизанським рейдом не може кінчатися відбудова нашої держави, радше могла б ним зачинатися.

В дискусії над становищем військ України в цю пору стверджено, що ні УГА, ні Дієва Армія УНР не становлять

такої сили, яка могла б провадити якісь воєнні операції. УГА є, по правді, великим шпиталем і мусить упасти в руки тих військ, які вступають у район її розташування. Єдиним рятунком її був би договір з большевиками, що зближаються до УГА. Якщо ж вони захоплять її в полон, то це скінчиться повною катастрофою для галичан. Тому Колегія сконтактувалася вже з Хвилею, головою законспірованого подільського губпарткому КПБУ.

Дмитро Паліїв, який досі, на доручення Колегії старшин, вів переговори з А. Хвилею, заявив, що він настільки скомпромітований в очах Хвилі, що продовжувати з ним розмов не може. Хвиля йому вже зовсім не довіряє. Члени Колегії стали розглядатися за новим кандидатом для переговорів. Остаточоно вибір упав на мене, бо я, мовляв, не скомпромітований в очах большевиків тому, що під час союзу УГА з Денікіном не був при ній. Після докладніших вияснень Палієва про дотеперішній перебіг його розмов з большевицьким агентом я погодився продовжувати переговори, але зажадав на допомогу ще кількох старшин і зв'язків до Хвилі. Мені додано пор. артилерії д-ра Гр. Давида й чотаря розвідки 1 корп. УГА Гачкевича.

Нам залишалось ще кілька днів до умовленої зустрічі з Хвилею, і я хотів використати той час на відновлення зв'язків з нашими старшинами, від яких я відстав був з літа 1919 р. Я хотів також зорієнтуватися щодо поглядів товаришів у зброї з-поза Колегії на задум останньої зговоритися з большевиками й принагідно укласти з ними союз.

В першу чергу я відвідав ген. М. Тарнавського, мого давнього товариша в праці у легіоні УСС-ів. Він тоді жив приватно на вул. Хмельницького, в тім самім будинку, де була старшинська харчівня. Генерал був тоді ще під враженням недавнього процесу проти нього „за зраду”, проведеного на наказ Диктатора Є. Петрушевича, по укладенні союзу з Денікіном. Найбільше боліло генералові те, що в акті оскарження йому закидали, немов би він проти волі уряду вчинив це. Закінчуючи розмову, генерал сказав: „Так ви ж знаєте мене не віднині: чи ви могли б подумати, що я зробив би щось проти мого уряду?”

Я, звичайно, не мав підстав не вірити генералові, бо

Генерал Осип Микитка
(останній нач. вождь УГА)

знав його як людину, хоч політично не вироблену, але всім серцем віддану нашій справі й урядові. Виглядало так, що Диктатор сказав провести процес проти генерала, щоб виправдати себе перед Урядом УНР, хоча сам був у душі за ліквідацію протиденікінського фронту. Зрештою, кілька днів після процесу нова Нач. К-да УГА, з ген. Микиткою на чолі, на доручення Диктатора, таки вклала союз із московським білим генералом. Та й Уряд УНР хотів тоді укласти конвенцію з Денікіном, але останній не прийняв його делегата полк. Камінського. Про це пише мемуарист Д. Долинський:

„Галицькій армії закинено, як уже згадано, „чорну зраду“, а прецінь перед заключенням умови з доброволецькою армією, коли отам. Ціммерман телеграфував з Одеси, що доброволецький генерал Шлінг категорично відмовляється переговорювати з представниками наддніпрянської армії, відповідь ген. Микитка: „Ще раз повторяється, що переговори можна вести тільки для обох армій (УГА й УНР — Н. Г.) і для них разом може бути заключене перемир'я.“ Правда, — делегати Галицької армії не встигли цього перевести в діло, бо на те не мали відповідної сили, але все таки зробили хоч стільки, що перейняли на себе опіку над усіма наддніпрянцями, що залишилися у власному районі постю.⁶

Через два дні по нашій розмові генерал Тарнавський знов прийняв командування УГА, коли ген. Микитка захворів на тиф.

У старшинській харчівні я застав знайомих старшин УГА, УСС і СС. Ці останні перейшли до УГА з доручення полк. Коновальця. Були там: Микола Опока, Михайло Курах, Андрій Домарацький, Микола Бісик, Іван Кичун, Михайло Турок, Франц Борис, Юліян Чайковський, Мирон Маренін, Омелян Кучеріжка, Яків Грех, Михайло Козланюк і ін. В обміні думок про становище нашої справи взагалі, а зокрема про становище УГА, всі без винятку старшини погоджувалися на тому, що єдиним рятунком УГА є порозуміння з большевиками, щоб вони при першій зустрічі з галичанами потрактували їх як союзників. Ця думка наших

⁶ Пор.р Д. Долинський. „Борба українського народу за Волю і Державність.“ Накладом „Руської Книгарні“, Вінніпег, Ман., ст. 228 — Н. Г.

старшин зміцнила моє рішення щодо перемовин з Хвилею.

2.

Моя перша зустріч з Андрієм Хвилею.

Десь коло 20. грудня відбулася моя перша зустріч з А. Хвилею, підготовлена Дм. Палієвим. Я вибрався до нього в товаристві Давида і Гачкевича та ще артиста театру Євгена Коханенка, що працював над організацією Галицької Комуністичної Партії. І в пізніших моїх розмовах з Хвилею він завжди був присутній.

На вступі Хвиля запитав мене, чи маю я мандат від УГА вести з ним переговори; я потвердив і спитався з свого боку, чи й Хвиля має мандат від радянського уряду або від партії КПБУ для переговорів з нами. Потвердивши моє питання, Хвиля одразу накинувся на нас, що з нами взагалі тяжко говорити. Палієва він назвав „спекулянтом”: як тільки фронт УГА просунеться на одну верству вперед, він зриває переговори, коли ж червоні війська просунуться вперед, він прибігає до нього на розмову. На це я заявив Хвилі, що маю мандат довести до вкладення союзного договору з червоною армією без огляду на становище на фронті.

По цих вступних заявах Хвиля подав мені широку інформацію про зміну політики Російської Комуністичної Партії (РКП) в Україні, що обов'язкове також і для Комуністичної Партії большевиків України (КПБУ). На останньому з'їзді РКП, що відбувся 18-23 березня 1919 р., стверджено, що дотеперішня політика в Україні була помилкова. У зв'язку з цим ухвалено (на пропозицію „папаші” Леніна) визнати Радянській Україні права автономної республіки у вільному союзі з такою ж московською республікою. На підставі цієї постанови Л. Троцький, як військовий комісар РСФСР, видав наказ ч. 174 30. листопада того ж року до червоної армії на фронті, що вона йде в Україну не поневолювати її, а допомогти їй по вигнанні білої армії організувати своє вільне життя й радянський уряд. Наслідком цієї постанови разом з КПБУ тепер працюють і боротьбісти і ліві есери (борьбісти). Члени цих партій мають

відповідальні становища в червоній армії та радянській адміністрації. Українські боротьбісти мають навіть свої червоні повстанчі загони.

З черги я з'ясував Хвилі становище УГА. Воно таке: Українська Галицька Армія, як екстериторіяльна військова формація, не зацікавлена в розвою політичних подій в Наддніпрянській Україні.⁷ Її мета: визволення Галичини з-під польської займанщини. Але ця армія тепер перебуває в катастрофічному становищі в наслідок страшної епідемії тифу і на довгий час стала неспроможною до воєнних дій. Саме тому вона не могла реагувати на договір з денікінцями, хоч він серед галичан був дуже непопулярний; а втім він триває всього один місяць. Начальна Команда лаштується до відступу з військами Денікіна на південь, але загал галицького стрілецтва не має такого бажання. Якщо ми договоримося з большевиками, то УГА перейде на нашу сторону й покине Нач. К-ду. Ми надіємося, що червона армія допоможе нам у визволенні Галичини. По вилікуванні хворих та реорганізації наших частин і доповненні воєнного матеріялу УГА буде надійним союзником червоної армії в поході на Польщу за ціну визволення Галичини з-під ворожої окупації.

Українська Галицька Армія хоче зберегти свою дотеперішню організаційну форму, тактичну єдність і військове майно. Саме тепер вона потребує негайної допомоги в харчах і санітарних матеріялах. Багатьом галичанам загрожують сухоти через брак відживи.

Хвиля уважно слухав мої слова й виявляв багато співчуття щодо трагічного становища УГА. Наші бажання щодо харчів і санітарних матеріялів визнавав виправданими. Наскільки його слова були ширі, показала недалека майбутність. На закінчення тієї нашої зустрічі ми умовилися знов зійтися за кілька днів по від'їзді Нач. К-ди УГА з Вінниці, щоб устійнити текст союзного договору УГА з червоною армією. А тим часом обидві договірні сторони мають

⁷ В тому моменті я, звичайно, не був ширій з Хвилею. УГА разом з іншими стаями УНР боролася за Соборну Українську Державу. Але в переговорах з большевиками було недоцільно підносити цей момент, бо цим заздалегідь перекреслювалися б вигляди на успішність наших розмов. — Н. Г.

порозумітися з своїми мандатарями щодо подробиць цього договору.

3

Перед укладенням союзу УГА з червоними.

По нашій першій зустрічі з Хвилею ми могли заспокоїтись, бо перед нами відкривалась перспектива приятної зустрічі з червоною армією. Але Колегія старшин при НК, що дала нам доручення на переговори з більшовиками, виїхала 24. грудня з Нач. К-дою на південь,⁸ і наші зв'язки з нею перервалися. Нашими мандатарями тепер були старшини УГА й СС-ів, що перебували у Вінниці і що до них ми постійно вдавалися по пораду. Я повинен тут ствердити, що ці старшини (особливо СС-ів) щиро помагали мені, не шкодуючи праці, коли треба було взяти на себе відповідальні завдання. Але я не здогадувався тоді, що за причина спонукала їх до цього. Щойно на еміграції в половині 40-их років, в Інсбруку, інж. Михайло Курах розповів мені, що його група старшин СС-ів була в постійному зв'язку з полковником СС-ів Коновальцем, який перебував за кордоном. Ці старшини інформували його про нашу працю й діставали від нього вказівки.⁹ Деякі з них, як самий Курах, Опока та Рогульський, жертвовно працювали у Вінницькому ревкомі й великою мірою спричинилися до його початкових успіхів.

До мене на квартиру заходили члени боротьбістів — студ. медичного факультету Київського університету Кость Ковтунович, студент права Харківського університету Сумовський, Микита Коляда, пізніше военком губерніяльного ревкому Поділля у Вінниці. Всі вони скептично дивилися на большевицьку політику в Україні й радили нам бути обережними з більшовиками. КПБУ — це прихвостень РКП, а москалі ніколи не погодяться на незалежну радян-

⁸ У Вінниці залишився голова Колегії Шухевич, що лежав у лікарні хворий на тиф. — Н. Г.

⁹ Таємні кур'єри СС-ів принесли з Вінниці двома шляхами текст нашого договору з більшовиками Є. Коновальцеві. Він, як казав Курах, схвалив договір і доручив своїм старшинам помагати мені, бо я, мовляв, не почервонів. — Н. Г.

ську Україну. Постанову з'їзду РКП про ревізію політики в Україні Ковтунович назвав тактичним маневром Леніна; він же сам сказав на цім з'їзді: „Ми робимо сьогодні один крок назад, щоб завтра піти два кроки вперед.”

„Правда, — казав Кость, — для галичан немає іншого виходу, як союз з червоною армією, але ви не повинні ні в якій формі в'язатися з ними політично, а залишити собі вільну руку. По мойому, галицька армія могла б приєднатися до боротьбістів, що є самостійники. Вони плянують організувати українську червону армію з тих повстанчих загонів, що їх уже мають, а потім примусити большевиків практично виконати постанову РКП з березня 1919 р. По добрій волі вони цього не зроблять.”

Такі самі думки я почув кілька днів пізніше від члена УКП (лівих сд-ів) Юрія Войціховського, якого я відвідав на пропозицію Костя на приватній квартирі; він видужував з тифу й ще не виходив з помешкання. Розгорнувши мапу України на столі й показуючи на чотирикутник: Балта-Христинівка й Золотоноша-Кременчук, він розвивав такий плян:

„В оцім чотирикутнику концентрується УГА, і вона буде тереном української червоної армії. Тут зосереджуються також червоні повстанчі загони; шляхом мобілізації українські червоні війська доповнюються до ста тисяч. Поки вони перейдуть організацію й вишкіл, большевики не зможуть нічого зробити проти нашого пляну, бо самі занадто слабкі. А коли українські сили будуть готові, тоді ми скажемо большевикам: „Ми, товариші, обороняємо радянську Україну, а ви, будь ласка, бороніть свою радянську Московщину.”

Ця справа, як запевняв Войціховський, була тоді в ЦК лів. СД-ів у стадії дискусії. Незабаром відбудеться в Києві засідання ЦК СД-ів, де остаточно все вирішиться. На питання Войціховського про мою думку я відповів, що це створює нову ситуацію і тому я, без порозуміння з моїми мандатарями, не можу зайняти до неї становища. По нараді з ними я повідомлю його про наслідки.

З моїх розмов з боротьбістами й лів. СД-ми ми довідалися, що УГА буде предметом спору між політичними

угрупованнями, що кожне з них схоче втягти її в свої пляни. Тому ми в проєкті союзного договору з червоною армією поставили застереження проти цього в 7. точці.

Бували тоді в мене представники інших політичних груп, а саме: російсь. ліві есери (борьбітси) і анархісти. Від перших приходив Власов, від других Молчанов з одним молодим чоловіком. Власов запевняв мене в прихильності його партії до галичан, про большевиків говорив те саме, що й наші боротьбісти. Молчанов зовсім не крився з ворожим ставленням до большевиків, називав їх насильниками. На мітингах вони обожують пролетаріят, а в практиці гнітять його не гірш від царських опричників. Особливо засуджував він большевицький терор. Коли ж я спитав його, чому вони співпрацюють з большевиками, він сказав:

„Для нас важливою справою є перемога революції й закріплення соціальних реформ. Тому ми помагаємо комуністам. Їхня перемога буде етапом до анархізму. Потім ми звернемося проти комуністів і будемо боротися за наші ідеали”.

Часом мені здавалося, що Молчанов провокатор, надісланий від Хвилі, щоб простежити за нашими справжніми настроями. Тому я говорив з ним стримано, навіть холодно. З того часу він не появлявся в мене. Пізніше я переконався, що моє підозріння не було виправдане.

Поза моїми офіційними зустрічами з Хвилею я бував у нього також приватно, на чаї. Туди затяг мене Є. Коханенко; він запевняв мене, що сам Хвиля і його дружина Женья, теж партійна робітниця, радо бачать у себе галичан. За чаєм ішла розмова про наше життя під австрійською займанщиною, про наші політичні партії, про парламентарне життя. Одного разу він піднесеним голосом сказав мені: „Але ж ви, галичани, страшні націоналісти!”

Я відповів йому: „Ви, товаришу, мусите взяти до уваги умовини, в яких ми виростили і які зробили нас такими, які ми є. Нас переслідували за те, що ми заявляли себе українцями, що ми вимагали для нашого народу права говорити своєю мовою, щоб в урядових установах нашу мову визнавали рівною з іншими і щоб наші діти навчалися матірньою мовою, врешті, щоб ми могли розвивати рідну культуру. Ми жили в Австрії нібито в демократичному устрої людového парламенту, а в практиці ми були під вла-

дою поляків, що мали в своїх руках адміністрацію Галичини. А ці дивилися на неї, як на частину історичної Польщі й шикувалися захопити її на випадок відбудови польської держави, що впала була при кінці 18 століття. Доказом цього є факт, що по розвалі Австрії поляки кинулися на нашу відроджену Західньо-Українську Державу і з допомогою альянтів силою завоювали її.

За Австрії ми мали бодай можливість боротися проти захватницької політики поляків на терені віденського парламенту; ми могли виховувати наших дітей у рідному дусі. А тепер поляки завели в нашій батьківщині свій шовіністичний режим і придушили цілком наше національне життя. Те, що ви називали націоналізмом, було природною реакцією на утиски з боку поляків. Але при радянському устрої, коли наша культура матиме можливість вільного розвитку, наш націоналізм виживеться й замре.”

З черги я запитав Хвилю, для чого большевики за кожним своїм приходом в Україну переслідували нашу мову, вважали її синонімом контрреволюції? Багато українців загинули від большевицьких куль тільки за те, що говорили своєю рідною мовою. Хвиля визнав, що це й була ота помилка в українській політиці большевиків, що її засудив з'їзд РКП у березні ц. р. Наслідком таких наших розмов Хвиля ставився пізніше в прилюдних виступах з більшим зрозумінням до нас, як інші большевицькі діячі.

4.

Союзний договір УГА з большевиками.

До часу виїзду Начальної Команди УГА з Вінниці я вів переговори з Хвилею на доручення таємної Колегії старшин; вона була моїм мандатарем. Коли ж НК, а з нею й Колегія старшин виїхали з рештками здорових стрільців на південь, в район Балти, тоді зорганізувався з приявних у Вінниці старшин Револуційний Комітет УГА (ми будемо називати його „вінницьким” для відрізнення від створеного на початку лютого 1920 р. в Балті Начального Ревкому УГА), який мав опікуватися долею залишених на місцях

стрільців і установ УГА.¹⁰ До складу цього комітету спочатку входили: д-р Гр. Давид — голова, д-р Никифор Гірняк — заступник голови, І. Курах, М. Опока, д-р О. Паліїв (брат чотаря Дмитра), доктор М. Козоріс, Андрій Музичка, Фр. Кондрацький, М. Дідунік, Мих. Балицький, В. Чайківський і М. Угрин-Безгрішний. Склад його змінювався. Давид відійшов через сипняк, натомість кооптовано бунчужних Петра Малишевського та Івана Васькова. Пізніше прийнято до цього ревкому голову Колегії старшин Ст. Шухевича (по його видужанні із сипняка), І. Рогульського. Працював на початку в нас чотар Ол. Гачкевич, але він відійшов пізніше. Під контролею Вінницького ревкому були всі частини УГА з установами (коморами й лічницями), які залишилися в районі Вінниця-Хмельник-Жмеринка-Браїлів-Гнівань-Вороновичі-Немирів і далі на схід.

Від дня виїзду НК з Вінниці я переговорював з Хвилею про подробиці союзного договору з більшовиками. Грудня 31-го 1919 р. зібралися в готелі „Савой” представники нашого ревкому й усіх революційних угруповань України на останню нараду з метою підписання згаданого договору. Від ревкому прибули: Давид, Гірняк, Курах, Опока й М. Балицький. Від революційних угруповань з'явилися такі представники: Андрій Хвиля від КПБУ, Ковтунович і Микита Коляда від партії боротьбистів, Власов від партії рос. лівих есерів. По узгодненні думок всі зібрані підписали ось який союзний договір:

1) Українська Галицька Армія припиняє свій відступ на південь, зриває союз з військом білого генерала Денікіна, проголошує себе Червоною Українською Галицькою Армією й приєднується до революційної Армії РСФСР;

2) ЧУГА задержує своє військове майно й дотеперішню форму організації;

3) По вилікуванні хворих і реорганізації ЧУГА буде включена в Черв. Армію як автономна військова формація і буде боротися на протипольському фронті за визволення Галичини від польських займанців;

4) ЧУГА не може бути вжита проти військ УНР, ні проти українських повстанчих загонів;

¹⁰ Статистичні дані про залишені галицькі частини подані в 6. і 19. розділах — Н. Г.

5) В цілі відпочинку й реорганізації ЧУГА зосереджується в районі Вінниці;

6) Командування Червоної Армії РСФСР забезпечує ЧУГА харчами, ліками й санітарним персоналом, а по реорганізації — воєнним матеріалом;

7) Не бажаючи бути предметом спору між поодинокими революційними угрупованнями України, ЧУГА організує свою власну комуністичну партію і її членами обсаджує всі політичні становища в ній;

8) Цей договір підписують представники ревкому і всіх політичних угруповань України.

9) Цей договір стає правосильним з хвилиною його ратифікації урядом України та центральними комітетами всіх революційних угруповань України.

Коли всі приявні підписали союзний договір УГА з большевиками, Хвиля зажадав від нас, щоб цей договір підписали також неприявні на засіданні члени нашого ревкому. Рівночасно він сугерував нам негайно вислати на протиденікінський фронт під Калинівку хоч малу частину УГА. „Це,“ — мовив Хвиля — „буде означати, що ви маєте за собою реальну силу, а не самих тифозників і трупів. Вістря ваших багнетів мають скріпити ваші підписи, і наш радянський уряд візьме це до уваги й напевно затвердить договір. Коли ж у вас не буде реальної сили, то й підписи ваші будуть нереальні.”¹¹

Перед закінченням зборів на залі з'явився Є. Коханенко, що працював над організацією галицької комуністичної партії. Йому доручили також покласти підпис під договором від своєї партії.

Безпосередньо після підписання договору я просив А. Хвилю подбати про те, щоб командування XII-ої армії повідомило підкомандні частини про укладення союзу УГА з большевиками та щоб червоноармійці, вступаючи в район розташування галицьких частин, зустрічали їх як союзників. Хвиля порадив мені поїхати з ним до тієї команди; во-

¹¹ Протилежно до запевнень Хвилі, що радянський уряд України і КПБУ ратифікують цей договір, ні та ні друга установа цього не зробили, а на конференції наших делегатів у Києві Затонський не визнавав цього договору. Через це ми в поточній мові відкидали назву „Червона Українська Галицька Армія“ і називали, як і спершу, „Українська Галицька Армія“ — Н. Г.

на недалеко, в Калинівці. Ми умовились негайно після полудня поїхати туди.

А покищо на квартирі в Давида зібралось нас четверо: Давид, Курах, Опока і я на коротку нараду, що нам далі робити й як довести до кінця почате діло. Давид почував себе недобре, у нього була висока температура, і він запідозрював у себе сипняк. Тому він доручив мені перебрати на себе провід ревкому й керувати його справами. Тоді ми вирішили зараз чергового дня скликати пленарне засідання ревкому, а ввечері — віче галичан і оприлюднити наш договір з большевиками. Мені припало приготувати віче, а Курах з Опокою мали зараз же відшукати пор. Михайла Панаса, що залишився з своїм відділом кавалерії на периферії Вінниці, близько цікавився перебігом перемов з большевиками й запевнив нас у піддержці. Курах і Опока переконали його, щоб вирушив на фронт під Калинівку й зайняв там один сектор проти денікінців, зголосившись у червоному командуванні як авангардна частина УГА. Панас прочитав письмовий наказ ревкому й заявив, що незбаром виступає на фронт проти білих москалів.

Я казав у бюрі ревкому оповістити пленарне засідання і приготувати до віча галичан на перше січня. Потім пішов знову до Хвилі й виїхав з ним паротягом до Калинівки.

Конференція в штабі XII червоної армії.

Біля третьої години по обіді ми з Хвилею вступили в сальоновий вагон, де мешкали члени командування й революційної ради XII червоної армії. Хвиля просив мене почекати в одному переділї вагону, а сам пішов до большевицьких асів, щоб заявити про наше прибуття. Дуже довго він не виходив, і мене став огортати неспокій. Хвилинами мені здавалося, що й наші розмови з Хвилею у Вінниці, і наш договір були большевицьким підступом, щоб заманити нас до себе й потім потрактувати як полонених. Деколи доходили до мене невиразні вигуки, але не можна було розібрати змісту розмови.

Нарешті Хвиля вийшов і попросив мене до великої залі, де чекали на мене командарм Муралов, члени реввійськ-ради Затонський і Аралов. По звичайних формальностях Затонський указав мені місце при столі й почав розмову. Найперше випитував мене про мене, мое минуле й теперіш-

не становище в УГА, потім про стан нашої армії, її розташування, настрої тощо. А що він довго не приступав до головної справи — нашого договору та його особистої позиції щодо цього, то я звернув розмову на цю тему сам. Згадавши про факт укладення договору УГА з червоною армією, я просив Затонського подбати про те, щоб штаб XII армії видав наказ червоноармійцям, що галичани є союзники большевиків і щоб їх так і трактували. Затонський відповів, що він уже знає про договір від товариша Хвилі та що зараз буде видане розпорядження про це всім підкомандним формаціям. Потім я звернув увагу Затонського на велику небезпеку, яка загрожує червоноармійцям від зустрічі з галичанами, що стали розсадником тифу, а тому сугерував йому видати наказ про заборону зустрічатися з ними. Затонський порозумівся поглядом із своїми товаришами, що це, мовляв, важлива справа, й сказав мені, що командування подбає про те, щоб охоронити своє воцтво від зараження. Я ж насправді дбав про те, щоб охоронити своїх вояків від насильства з боку червоних. Чи штаб XII армії видав якийсь наказ у цій справі, невідомо, але червоноармійці не оглядалися на небезпеку й, де тільки могли, грабували наших. Про це буде ще мова нижче. В розмові про пляни щодо УГА я підкреслив 2. точку договору, в якій запевняється організаційна цілість нашої армії. На це Затонський відповів дослівно так: „Це, товаришу, буде можливо щойно тоді, коли ваша армія перевариться в революційному китлі, а тому після реорганізації ваші три корпуси будуть розділені на три червоні дивізії. Коли ж галичани пройдуть політичний перевишкіл, тоді їх об'єднують в одно оперативне тіло. Про час, коли це станеться, буде рішати наше командування XII армії, до якої ви належите.”

Затонський поставив мені питання: „Що ви думаєте робити, щоб перетягнути всі корпуси УГА на сторону Вінницького ревкому?” Я відповів: „Негайно по нашій конференції я хочу повідомити команди корпусів УГА, що ми в союзі з червоною армією, та закликати їх, щоб вони на власну руку, не оглядаючись на Начальну Команду, припинили відступ на південь і в міру можливості підсувалися назад в район Вінниці, де мають зосереджуватися всі частини УГА.

Потім Затонський пропонував мені наказати нашим частинам на півдні виступити збройно проти військ Денікіна, згл. Бредова, з яким УГА відступає. На це я завважив, що це буде можливе щойно тоді, коли червоні частини підсунуться до району розташування УГА; покищо ми могли вислати тільки один кавалерійський відділ під Калинівку з наказом виступити зараз же разом з червоними проти білих.

На моє запитання, чи командування червоної армії буде забезпечувати наші частини харчами й санітарним матеріалом, чого ми конче потребуємо, Муралов вияснив мені, що він дасть наказ постачанню 44 дивізії, яке буде у Вінниці, доставити нам усе потрібне, і я на місці повинен порозумітися в цій справі з начальником постачання.

На цьому закінчилася наша перша конференція в штабі XII червоної армії. На ній команда цієї армії й ревівійська рада прийняли до відома наш договір, обговорено також важливіші питання. Пізно ввечорі я повернувся до Вінниці до краю виснажений. Хоча багато питань тоді ще не вияснено, але я відчув велике відпруження нервів. Наші побоювання за долю галицького стрілецтва стали покищо неактуальні, а це було в даному моменті першою для нас справою.

Трагічний стан нашої відродженої Держави під кінець 1919 р., що його спричинила захланність лихих сусідів України на наші родючі й багаті землі, при повній байдужості Заходу, а зокрема безприкладна в історії воєн катастрофа УГА в чотирикутнику смерті, примусили нас увійти в союз з більшовиками, що їхні ідеї та терористичний режим в Україні зогидили їх у наших очах, цих нових наших союзників. Тяжко уявити собі більшу іронію долі! Та все ж таки, входячи в союз з ними, ми ні на хвилину не допускали думки про компроміс з чужою та ворожою до наших політичних змагань більшовицькою ідеологією. Ми були певні, що, входячи в союз з червоними, ми до деякої міри муситимемо „грати в їхню дудку”, а разом із цим вести дуже небезпечну, ризиковану гру. Тому часто томила нас думка: чи і як довго видержать наші нерви, і чи галицький стрілець найде в собі стільки моральних сил, щоб не заломитися під впливом отруйної більшовицької пропаганди, на яку ми мусили бути приготованими. Але со-

юз з червоною армією давав нам надію зберегти нашу збройну силу в нашому тяжкому становищі до моменту, коли можливо буде поновити боротьбу за нашу державність, а принаймні при допомозі червоних визволити східню Галичину. За таку ціль ніяка жертва з нашого боку не видавалася нам завеликою.

Праця ревкому.

Труднощі.

Січня 1-го 1920 року лікар ствердив у Давида сипняк, і я мусів остаточно перебрати обов'язки голови ревкому. О 10 годині передобіддя зібралися всі члени на перше пленарне засідання на Катерининському проспекті, в приміщенні збірної станиці УГА. Відкриваючи засідання, я подав привним до відома, що за хворого голову перебираю провід ревкому, і склав широкий звіт про наслідки наших переговорів з большевиками, відчитав текст договору й просив привних зайняти становище до нашого формального акту й створеної цим ситуації. Всі члени брали слово в дискусії, схвалили наші заходи, вважаючи, що, коли радянський уряд України затвердить союзний договір, ми справу виграли, УГА буде збережена й за сприятливого моменту відновить разом з іншими стягами України боротьбу за нашу державність. На кінці всі привні, що не були попереднього дня в готелі „Савой”, підписали союзний договір. Потім ми вирішили кооптувати до ревкому підстаршин Петра Малишевського й Івана Васькова.

Увечорі того ж дня в залі міського театру відбулося віче галичан. На ньому промовляли: від ревкому Гірняк, від КПБУ Хвиля, від Боротьбістів Ковтунович, від галицької компартії Є. Коханенко і від лівих рос. есерів Власов. По тих офіційних промовцях забирали голос ще Гачкевич, Чайківський і Микита Коляда. Це віче було першим людним виступом нашого ревкому. Воно викликало жвавий відгук серед галицького стрілецтва і серед місцевого українського громадянства. Всі були вдоволені, що нам удалося зговоритися з большевиками й нав'язати з ними приятні взаємини. Зокрема раділи вінничани з того, що до галичан буде належати охорона публічного ладу в місті й околиці. Провідні мужі, як директор місцевої гімназії Богуславський, казали нам: „Робіть, що можете, може вам

удасться перехитрити большевиків і зберегти вашу силу, вашу армію. Коли доб'єтеся певних успіхів, то й ми приєднаємося до вас; ми все зговоримося, а може й створимо спільний фронт для боротьби за вільну Українську Державу." Загал стрілецтва був за порозуміння з большевиками, як єдиним засобом рятунку стрільців, що через недуги або службу мусили залишитися у Вінниці чи околицях. На наш ревком звалилися турботи за долю УГА, а в дальшому й за долю галицької землі. Силою обставин він зробився не тільки нашим військовим, але й політичним центром. Тягар праці й відповідальності за неї спав на плечі кількох старшин і підстаршин співробітників ревкому. До нього належало, щоправда, більше людей, але до праці було мало. Давид, розумна й розважна людина, відійшов від нас на лікування сипняка, а деякі ходили власними шляхами й пробували своєю „політикою” приподобатися большевикам. Повною парою працювали, окрім голови, Курах, Опока, Мих. Балицький. Щиро й з душею ставився до праці сотн. Ом. Паліїв, з природи скромний, і не радо ангажував себе на відповідальну посаду, але нам таки вдалося втягти його в працю, і він не щадив себе в ній. Доброю силою був д-р М. Козоріс, пізніше приєдналися до нас сотник Лукіянович і сот. Марків, інтендант. Обов'язки військового референта в ревкомі виконував солідно полк. СС-ів І. Рогульський, команд. Вінниці був сот. УГА М. Вацик.

Комічне вражіння справляв на всіх старий учитель тернопільської гімназії, Ів. Росток-Сидоряк (лемко). Він перейшов був Збруч разом з УГА в липні 1919 р. і став пізніше інспектором однієї артилерійської частини. Він постійно боявся деконспірації, ходив усе переляканий, бував часто в ревкомі й у розмовах доказував, що він здавна був комуністом, бо як природник мав не раз нагоду подивляти комуністичний устрій серед бджіл і мурашок. Він шукав спершу опіки під крилом ревкому, потім причалив до організаційного комітету галицької комуністичної партії Є. Коханенка.

На засіданні ревкому 2-го січня рішено негайно провести такі акції:

- 1) взяти на облік усіх хворих галичан по лікарнях і

приватних мешканнях покищо найближчого вінницького району,

2) устійнити й списати всі військові комори харчів, одностроїв та іншого військового майна,

3) нав'язати контакт з тими частинами УГА, що відійшли на південь з армією білого рос. генерала Бредова.

4) сконтактуватися конспіративним способом з части-
військ УНР, що були в зимовому поході,

5) перевірити банкові конта старшин і всяких галицьких спекулянтів, набуті нечесним способом гроші конфіс-
кувати на користь УГА,

6) видрукувати летючки до членів УГА й цивільного населення з виясненням причин нашого союзу з червоними, наших плянів і завдань та наладнати видавання пресового органу ревкому „Червоний Стрілець”,

7) піддержувати зв'язок з лівим крилом галицьких радикалів, які заявили готовість співпрацювати з ревкомом,

8) прийняти до відома створення Коханенком організаційного комітету галицької комуністичної партії й залишити йому вільну руку в справах, у яких ревком не працює.

Тимчасово обов'язки між членами ревкому поділено так: голова — загальний провід ревкому й контакт з офіційними большевицькими установами та відповідальними особами. Він же має з допомогою Козоріса й Маркова про-
вірити банкові конта. Курах і Опока з Мих. Балицьким провірять стан усіх наших лічниць і складуть списки хворих, санітарного персоналу й складів лічниць. Марків і Лукіянович спишуть майно УГА, всі комори й запаси у Вінниці та околицях. Курах, Опока й Мих. Балицький утворюють редакційну колегію для видання органу ревкому „Червоний Стрілець”. Вони ж мають добрати співробітників цього органу. Ними були: Федір Палацук (псевдо Конар), Микола Угрин-Безгрішний (псевдо Червоний Князь), Никифор Гірняк (псевдо Ничипір Строгий-Іжаченко), М. Козоріс, Є. Коханенко, Осип Гачкевич; відділ „Останні Новості” редагував М. Бісик, що ходив по ресторанах і кавар-

нях та збирав усякі плітки-новини, які були єдиним джерелом для нього. Пресового бюро ми не мали.

Січня 6-го 1920 р. появилось перше число „Червоного Стрільця”. В передовій статті „Всесвітня революція й Українська Галицька Армія” писалося: ...„На сході Європи розгорівся вогонь соціальної революції. Він стряс підставами старого дряхлого ладу й у крові та вогні кував нове життя. Цей вогонь докотився до галицького кордону. А в Галичині трудовий український нарід організувався для захисту своїх земель перед наступом польського панства, щоб вибороти собі вільне життя. Він створив Українську Галицьку Армію. Коли ж вогонь революції докотився до меж галицької землі, український нарід ладен був привітати його, як союзника, як свого спільника у визвольній боротьбі. Але не зробив цього.

А не зробив тому, що провідники революції вчинили тоді дуже нерозумний, шкідливий для них самих крок. Вони знехтували таке дуже важне для українського народу національне питання і в цьому відношенні поставили себе на становище дотеперішніх кривдників і визискувачів нашого народу, виступили в Україні як окупанти.

Наслідки цього показалися дуже скоро. На галицькому кордоні спинилася революційна пожежа, а вслід за цим упав і цей революційний підйом, який проявився в цілій Європі. Це використали різні контрреволюційні сили, які мріяли про здобуття Москви й Петрограду.

Помилковий крок провідників революції наніс велику шкоду всесвітній революції, скріпив реакцію на довший час, даючи їй у руки зброю проти себе.

Тепер обставини змінилися. Життя не одного навчило. Навчило воно й провідників революції, що треба присвятити належну увагу всім питанням, які хвилюють душу трудового люду, що не можна накидувати нічого народові, а треба прислухатися до його голосу, йти назустріч його бажанням.

Такі велети революції, як тов. Ленін і Троцький, признали справедливими домагання українських трудових мас на самостійне національне життя, признали їм повне право обрати собі форму державного устрою і життя.”

У статті „Чому Українська Галицька Армія приєдналася до Червоної Армії?” м. і. було сказано:

„Українська Галицька Армія це армія українських се-

лян і робітників Галичини, які по розпаді жандармської Австрії зорганізувалися для оборони своєї батьківщини перед польськими захватчиками. Через курні хати галицьких селян покотилася струя революції і галицький пролетаріят став активно боротися за свої права, зачав переводити соціальні реформи.....

Та на жаль цей рух тривав недовго. Сусідуючі маси польського селянства й робітництва, засліплені шовінізмом і імперіялізмом, збройною силою наступили на українські землі, а провід над розбурханими революційними масами захопили маломіщанські елементи, галапаси-авантюристи, які не зрозуміли духа часу, здушили народний рух.... Народні маси розчарувалися в своїх надіях...

За Збручем Українська Галицька Армія звернулася проти Червоної Армії наслідком цілого ряду прикрих непорозумінь. Тодішня Червона Армія виступила в Україні в ролі окупанта; вона ворожо ставилася до національного питання, а це викликало велике негодування серед УГА, де національна свідомість стоїть дуже високо. В обох арміях, в яких є одна мета, падало чимало жертв...

Тепер УГА з'єдналася з Червоною Армією, щоб спільно виступити проти польських панів, проти польської буржуазії".¹²

З цих уривків із статей „Червоного Стрільця” видно, як Вінницький ревком розумів своє ставлення до нового союзника. Він заступав справу УГА й не мав обов'язку вдаватись до політичних питань, ні пропагувати большевицькі гасла серед нашого стрілецтва. Ми щасливо збулися клопоту з організацією галицької комуністичної партії; за це діло взявся Є. Коханенко. Він став головою організаційного комітету цієї партії, а його заступником став згаданий вище учитель І. Сидоряк-Ростока; секретарювали Марія Гіжовська та Володимир Бойко. Цей комітет видавав свій орган „Комуніст Прикарпаття”. Перше число редагував М. Угрин-Безгрішний. Зараз по його появі до редакції прибіг наш добрий друг К. Ковтунович і порадив негайно знищити весь наклад, щоб ні один примірник

¹² Пор. Юрко Тютюнник: „Зимовий похід 1919-1920“. Вид. „Трембіта“, Коломия-Київ 1923.

не попав до рук большевикам, бо вони переарештують редакційну колегію за контрреволюцію, за націоналістичні ересі, від яких аж кишіло в „Комуністі Прикарпаття”.

Пізніше цей орган редагував Лев Будаї, колишній співробітник „Літературно-наукового Вісника” у Львові. Назагал цей орган галицької комуністичної партії не сподобався А. Хвилі, ні його однодумцям; занадто націоналістичним духом віяло від нього.

Реєстрація галичан у Вінниці й околиці дала ось яку картину:

Найбільше хворих було в Кримських казармах та лікарні для психічно хворих. Чимало було їх також по школах, пристосованих для лікарень. У всіх цих пунктах лежало галичан 8743. Але було їх багато й на приватних мешканнях, тільки ми не мали можливості списати їх, бо не знали адрес. Було багато також цивільних галичан, що перейшли влітку 1919 р. з УГА за Збруч; про цих ми також не мали точних відомостей. Одно було певне: їхнє становище було надзвичайно тяжке через брак харчів, ліків, білля й одягу.

Нам не вдавалося тоді охопити статистикою всіх здорових галичан у нашому районі. Зголосилося всіх 2019 осіб, але насправді їх було значно більше. Через непевність становища багато не реєструвалося й воліло жити законспіровано. Не бракувало також мародерів, що „промишляли” на власну руку й до нас не признавалися. Назагал можна прийняти число галичан, зосереджених у Вінницькому районі, приблизно на 15000 осіб.

7.

Наші клопоти з Начальною Кмдою УГА.

Зараз по підписанні договору з большевиками ми намагалися неодмінно зв'язатися з таємною Колегією Старшин при НК УГА, щоб поінформувати її про стан нашої справи. Нам удалося, бодай формально, примусити большевиків зустріти галицькі частини як союзників. У тому безвихідному становищі, в якому УГА опинилася при кінці 1919 р., це було вже великим шансом для нас; тепер треба було використати цей шанс для наших переговорів з

більшовиками в справі реорганізації УГА та збереження її організаційної цілості. Зірвання союзу (до речі, дуже непопулярного серед галичан) з білими москалями, припинення відступу УГА на південь з недобитками частин генерала Бредова та зосередження всіх корпусів УГА в невеликому районі давало б нам можливість обстояти наше домагання залишити УГА одною оперативною одиницею з автономними правами, а на випадок потреби ставити організований спротив можливим затіям більшовиків проти нас.

Однак Колегія Старшин мала завдання схилити НК УГА до наших плянів. Але вона, виїхавши разом з НК на південь, не мала з нами ніякого зв'язку. Всі наші спроби з Вінниці встановити цей зв'язок не вдалися. Тому я, не зважаючи на велику навалу праці, виїхав до Немирова, щоб звідити сполучитися з штабом II галицького корпусу, що його начальник отаман Фердинанд Льонер позитивно ставився до нашої концепції — союзу з більшовиками. За нашими відомостями штаб стояв у Тульчині, і я надіявся з Немирова зв'язатися телефоном з Льонером, якого я знав особисто з літа 1919 року.

По дорозі я спинився на ночівлю у Вороновичах. Тут до мене прибула делегація від жидівської громади зі скаргою на сотника Едмунда Шепаровича (знімченого українця), що він наклав на громаду контрибуцію на 250 тисяч царських карбованців, а як закладника велів арештувати місцевого рабина. Шепарович виправдувався абсолютним браком засобів до життя його кавалерійського загону. Мені вдалося поладити це непорозуміння так, що Шепарович погодився звільнити рабина з-під арешту, а жидавська громада зобов'язалася зібрати харчі й трохи готівки для частин Шепаровича.

В Немирові мені не вдалося добитися зв'язку з отаманом Льонером. Перешкодили мені в цьому повстанці, що крутилися в поштовій управі й не допустили до розмови з штабом II корпусу.

Так, не вдіявши нічого, я вертався до Вінниці, де становище вимагало моєї приявности. Серед чистого поля, вкритого снігом, я зустрів кол. комісара Волині Ф. Сумневича, з яким улітку 1919 року працював у Кам'янці Под. в справі мобілізації Правобережжя. Це був виїняtkово со-

лідний урядовець адміністрації, людина з юридичною освітою. Він їхав у протилежному напрямі, тобто з Вінниці до армії ген. Омеляновича-Павленка. Помітивши один одного, ми негайно спинили коні й відійшли далеко в поле, щоб ніхто не чув нашої розмови. З нами їхали стрільці для охорони. Від Сумневича я довідався, що в Вінниці є вже червоні війська, яких при моєму виїзді ще не було. Він законспіровано іздив по Поділлі з рештками уряду УНР, а тепер прямував до ген. Омеляновича-Павленка в зимовий похід. Він знав уже про наше порозуміння з большевиками й дивився на це, як на конечне зло.

Обох нас пригнічувала свідомість трагізму нашого становища й непевність нашого експерименту з большевиками. На прощання я спитав його жартома: „Якщо нам пощастить, чи Ви приєднаєтеся до нас?” — „Побачимо”, — відповів Сумневич. „А якщо не пощастить нам, чи приймете нас до себе?” — „Очевидно, очевидно”, з гумором відповів він. Відтоді я з тією ідейною людиною більш не зустрічався.

В'їжджаючи в Вінницю, я вперше побачив червоноармійців; вони зайняли центр міста; зовнішнім виглядом нагадували банду нужденно зодягнених, неохайних волоцюг. Вулиці були завалені хурами, отож протовпитись трудно було, дороги й хідники були жахливо засмічені соломкою й кінським гноем. Тоді мені спало на думку, що саме такий вигляд мусив мати наш Київ у 1240 році, коли на нього напали татари. Якийсь тупий біль здушив мені горло, на думку, що доля кинула нас в обійми такого „союзника”. А при цьому безперервно непокоїла мене думка: що буде з тими півтора десятка тисяч наших стрільців, якщо УГА лишить нас на „льоду”, і большевики потрактують нас як обманців, які запевняли, що за ними, мовляв, стоїть вся УГА, а тим часом вона й далі тягнеться з недобитками Бредового війська на південь.

Ми день-у-день пробували зв'язатися з Колегією Старшин при НК УГА, але без успіху. З-поміж співробітників ревкому один за одним відходили до лікарні на сипняк, людей для праці ставало щораз менше, а праці прибувало щораз більше. Від надмірної праці думки в мене почав витворюватись підгарячковий стан, що не покидав мене тижнями. Саме тоді приволікся до нас отаман Ст. Шухевич, який

щойно покинув ліжко по тифозній гарячці й ледви держався на ногах. Я розказав йому про мою журу з Колегією Старшин при НК УГА, про те, що для нас можуть виникнути великі труднощі з большевиками, якщо УГА й далі буде відступати з армією Бредова. Шухевич заявив мені про свою готовість зараз же їхати до постою НК й переговорити з Колегією Старшин та примусити її до рішучих заходів. Спершу я відповів, що не можу погодитися з його проектом, бо ж він занадто знесилений, щоб їхати в далеку дорогу та ще й узимку. Але він заспокоїв мене, що має добре хутро й не боїться холоду й не вигід подорожі. Тоді ми домовилися про те, що йому слід зробити з НК, згл. з Колегією Старшин; він мав переконати її, щоб зробила „революцію” в НК, усунула її на випадок спротиву й поставила на її місце ревком УГА. Поза тим Шухевич мав привезти з собою ключ до шифрованих телеграм, щоб ми могли порозуміватися з цим ревкомом поза плечима большевиків. Шухевич був членом Колегії Старшин і впевняв мене, що зуміє здійснити цей плян.

Десь у половині січня він вибрався в дорогу разом із сотником Петриком. Про цю подорож він розповідає в 4. частині своїх „Споминів” (ст. 10-36). З його оповіді виходить, що він зовсім не держався моїх спільно з ним обміркованих інструкцій; він не розмовляв з жодним членом Колегії (окрім от. Лисняка, та й то вже по його розмові з генералами Ціріцом і Микиткою). Він повідомив генералів, що прибув з Вінниці в справі гуманітарного характеру, а саме в справі допомоги хворим у районі Вінниці стрільцям ліками, грішми та старшинами, що їх нам бракувало. А про розмову з от. Лисняком він пише дослівно так:

„З от. Лисняком ми обговорили ситуацію; він одверто сказав мені, що також бачить єдиний вихід у злуці з большевиками. Начальній Команді він дозволить доїхати ще тільки до Кодими та постарається, щоб під Кодиму підійшла одна з бригад II галицького корпусу, і — коли б Начальна Команда захотіла даліше просуватися з Добрармією або переводити армію до Румунії — він приарештує і ген. Ціріца, і ген. Микитку і цілий їх тісніший штаб”...

Шухевич не дає ніякого пояснення, для чого він погодився в розмові з Лисняком дозволити НК-ді доїхати ще

до Кодими, не означивши речення, коли вони вважали за потрібне зробити переворот у командуванні УГА. Це тим більш дивне, що він же ж знав, як утруднюється становище ревкому у Вінниці зволіканням і рухом УГА на південь. Тим часом раз-у-раз нам докоряли, що не маємо впливу на УГА. Щоб цей докір бодай позірно відперти, ми вислали телеграму до Лисняка з вимогою арештувати генералів і встановити ревком УГА.

Шухевич, як „не в тім'я битий”, повинен був догадатися, що ця телеграма була конечною „даниною” ревкому у Вінниці большевикам, а Колегія Старшин мусіла піддержати наше становище своїми заходами, які вона вважала за потрібні в данім моменті.

Брак рішучости так у самого Шухевича, як і в Колегії Старшин, значною мірою утруднив наше становище; зволіканням із тим, що мусіло статися, вони нічого не досягнули, а нашим партнерам, большевикам, дали в руки аргументи проти нас. Це й побачимо нижче.

8.

Наші ліві радикали.

У Вінниці були тоді з нами деякі члени галицької радикальної партії, як: Микола Опока, Микола Балицький, Петро Доників-Шекерик, Федь Палашук, Онищук. Ця група прийняла радянську п'ятформу й переговорювала з організаційним комітетом Коханенка в справі злиття з галицькою комуністичною партією. Але їхні розмови не мали успіху. А коли за комітет Коханенка взялися Затонський, Порайко й Михайлик, він перестав існувати. Коханенко виїхав спершу в Балту, а потім у Київ і став на працю в театрі. Опока, Мик. Балицький і Онищук також покинули Вінницю й пристали до центральної групи есерів, очолюваної І. Лизанівським.

Був короткий час у Вінниці також один із провідних мужів радикальної партії І. Макух, недавній товариш міністра внутрішніх справ УНР. По виїзді уряду УНР з Кам'янця в половині листопада 1919 р. ми держалися разом до половини грудня, до мого прибуття до Вінниці. Тоді ми бували на нарадах політичних діячів у Хмельнику й Літині, входили до складу Краєвої Ради, а потім — Ради Рес-

публіки.¹² В першій половині грудня ми були на нараді представників УГА й Армії УАР у Хмельнику, також у Літині. Щоправда, там радилися ми над справою всіх військових формацій України, (також і УГА), але в дискусії одностійдно стверджено, що стан наших армій катастрофальний, що вони в даний момент не являють собою поважної військової сили.

Під час цих нарад ми з Макухом зговорилися про те, чи не було б доцільно порозумітися також з большевиками, що бистрим темпом наближаються до місця розташування УГА, де по лікарнях лежать тисячі тифозних. Коли б нам пощастило укласти військову конвенцію з червоними, ми врятували б галицьких стрільців від повного розгрому. Макух сказав тоді мені: „Йдьте у Вінницю й орієнтуйтеся в становищі. Я вважаю, що треба рятувати наше вояцтво за всяку ціну”.

З Літина я подався негайно до Вінниці, ідучи за радою Макуха. По вкладенні союзного договору з большевиками Макух дав мені знати, що він у Летичеві й хотів би дістатися до Вінниці, до нас. Я пішов тоді до Хвилі й розповів йому, що недалеко живе Макух, видатний політичний діяч Галичини, дуже популярний серед галичан і має на них чималий вплив. Тепер він хоче співпрацювати з нами. Я просив Хвилю, щоб він подбав про те, щоб ЧК не прискіпувалося до нього, а я беру повну відповідальність за нього. На випадок, якби йому щось сталося, це викликало б велике обурення серед галичан. Хвиля запевнив мене, що Макух може спокійно приїжджати до нас; моя порука для нього вистачальна.

Я негайно ж повідомив Макуха, що він може спокійно їхати до Вінниці. А чергового дня він з'явився в моїй канцелярії й привітав мене словами: „Гратулюю вам безкровної революції.” Я дуже зрадів його появі й відповів йому: „Дай Боже, щоб ця „революція” була безкровна.” А переходячи на жартівливий тон, сказав йому: „Ми, за большевицьким звичаєм, реквізуємо ваш мозок. Ви поїдете в Москву й будете там студіювати радянський устрій та приго-

¹² Про Краєву Раду й Раду Республіки говорить І. Мазепа в II ч. своєї праці, на стор. 175. Але там є помилки щодо часу організації цих установ, їх особового складу, як і щодо союзу УГА з червоними. Н. Г.

товляти адміністрацію Галичини.” На це Макух замахав руками й каже: „А, дайте ви мені спокій! Я застарий на такі експерименти. Вам, молодим, це ще пасує, мені вже ні.”

Під час свого короткого перебування у Вінниці Макух контактувався з партійними товаришами, але помітивши, що вони полівіли, незабаром виїхав у товаристві Доникова-Щекерика на південь, в район Могилева Под. Мені полегшало на душі, коли я почув про це, бо, не зважаючи на запевнення Хвилі, я був неспокійний за нього. Я не довіряв більшовикам. Ми знали, що Макух жив законспіровано в околиці Могилева й не хотів ні з ким зустрічатися, щоб його не здеконспірували.¹³

9.

Наші союзники; галицькі слабодухи.

Червоні частини, вступаючи в наш район, поводитися дуже різно. У Вінниці, де були найвищі установи КПУ й губревком Поділля, також команда 44 дивізії, вони ставилися до нас коректно. Дивізія складалася з бригад: тарщанської, богунської й 132-ої пластунської. Комісаром дивізії був москаль Михайло Кручинський; у нього не було помітно того московського шовінізму, з яким ставилися до українців москалі, що вирости в Україні.

Командувач дивізії Дубовий, українець, був до нас прихильний. Головою Подільського губревкому був москаль Козицький; він говорив, як і Кручинський, тільки по-московськи, але під впливом Хвилі ставився до нас лояльно. Цій обставині ми завдячували також приязне ставлення до нас червоноармійців у Вінниці. Тут не було випадків ворожих виступів проти нас.

Але з інших місць ми діставали тривожні вістки про грабунки наших харчових комор, навіть лікарень; про різні насильства червоноармійців по наших частинах. Ще гірше

¹³ Хоча більшовики тоді не прискіпувалися до наших радикалів, та все ж таки д-р І. Макух, як кол. Державний Секретар Внутрішніх Справ ЗУНР, а в Україні товариш Міністра Внутрішніх Справ, був занадто видною особою, щоб вони залишили його в спокої. Тому ми були дуже раді, що змогли охоронити його в першому моменті, а потім уможливити йому переїзд у безпечний район. — Н.Г.

Отаман артилерії Володимир Клодницький (нар. 2. квітня 1891 р.)
Командир Хмельницької групи УГА, рекомендований Вінницьким
ревкомом на командувача УГА (в уніформі австрійської армії).

було на півдні по захопленні району галицьких частин червоною армією. Це мусіло викликати сильну реакцію з боку галичан. Коли в лютім один большевицький комісар убив загальнолюбленого отамана артилерії д-ра Я. Воевідку за те, що цей відмовився віддати йому свого вірного коня, стрільці розправилися з убивником ту ж мить.

Щойно при безпосередній зустрічі з червоним військом ми побачили, як низько воно стояло з кожного погляду. Значний відсоток червоноармійців були кримінальні типи (визволені з тюрем по революції), що їх удержувано в послуху тільки незвичайним терором або обіцянками грабунку в здобутих містах. Було багато також китайців, які за нужденну пайку хліба сліпо виконували будь-які накази. Нас просто дивувало, як така банда могла перемагати в боях.

Організація червоної армії була значно гірша від нашої, постачання — зовсім зле. Червоноармійці одержували малі харчові пайки, тому грабували мирне населення. Нічого дивного, що всі дрижали перед такою армією грабіжників і насильників і з великою радістю вітали галицькі частини, бо вони приносили з собою завжди безпеку громадянам і правопорядок.

Хоча большевики зобов'язалися видавати для УГА харчі з своїх комор, але ми нічого від них не діставали й мусили дбати про харчування наших стрільців сами. Старшини-постачальники купували в селян продукти самі, а це була дуже тяжка справа, бо селяни приймали тільки українську валюту, а в крайньому разі „керенки”. Большевики дивилися на це дуже косо. Одного разу ЧК перехопила на селі наш купівельний загін, що купував харчі за гроші, зібрані поміж стрільцями й старшинами. Чекісти skonфіскували закуплені продукти й валюту, а людей заарештували. На нашу енергійну інтервенцію вони вернули харчі, звільнили людей, але замість skonфіскованої української валюти видали свою, що не мала ніякого ходу між населенням. Така поведінка большевиків копала прірву між нами й нашими новими „союзниками”.

У справі ідеологічній большевики на частих мітингах, що їх улаштував політичний відділ 44 дивізії, згл. його начальник Кручинський, намагалися приєднати наших стрільців до себе своїми гаслами; вони малювали їм, яке то ща-

стя несе комунізм для трудящих, який гарний радянський державний лад. При цьому вони з великою ненавистю напали на всі інші партії; зокрема плямували вони соціалістів, які не йшли з ними (сд-ів і меншовиків), називали їх „соціалпредателями”, тобто соціалістами-зрадниками. Коли Кручинський і його співробітники говорили про їхню ідеологію тільки загально, то наші комуністи, як Затонський, Порайко та їхні агенти вважали за свій обов'язок ганити поіменно наших державних мужів, наш національний прапор і навіть нацьковували стрільців проти „панів-офіцерів”, що, на їхню думку, були такими самими ворогами працюючого люду, як роджені буржуї.¹⁴ Було очевидним, що вони хотіли розшарувати нашу ЧУГА на два ворожі табори, щоб легше приборати до своїх рук наше стріцтво.

Але вони не передбачили тих наслідків, що їх викликала така пропаганда. Стрілецтво не тільки не далось зловити себе на їхні гасла, ба навпаки, воно з тим більшою повагою ставилося до наших національних цінностей, гор-

¹⁴ Затонський, як і всі більшовики, дивився на старшин УГА тими самими очима, що й на старшин кол. царської армії. Це, звичайно, було великим безглуздом. Бо царські кадрові старшини були і соціальним походженням і ідеологічним наставленням класовими воротами пролетаріату, головною підпорою царя і його абсолютистського режиму. Тому ліквідація більшовиками такого контрреволюційного елемента могла бути до деякої міри виправдана.

Але застосування такої самої міри до старшин УГА ніяк не було виправдане. Наші старшини були кість від кости, кров від крові синами українського поневоленого москалями народу, своїм соціальним походженням ніяк не різнилися від рядового стрілецтва УГА.

Наші старшини разом з рядовиками боролися за наш національний ідеал, разом терпіли всі труднощі й злигодні війни, разом гинули від ворожих куль і пошестей. На цю обставину ми часто звертали увагу більшовицьких діячів (Хвилі, Кручинського, Козицького та боротьбістів) і остерігали їх перед неперемірливою агітацією проти старшин серед галицького стрілецтва, бо вони цим тільки самі собі шкодять.

Затонський бездушним мавпуванням масковських більшовиків, агітацією проти старшин серед стрілецтва відразу настроїв його проти себе й більшовиків взагалі. Це стверджують однозгідно всі наші мемуаристи. Він програв свою кампанію і звідси його сліпа ненависть до галичан. — Н. Г.

Стрільці першої бригади

нулося до старшин щораз більше. Цікаві з цього погляду записки генерала Кравса в його спогаді „За українську справу”. Він пише:

„Хоч ми назверх стали червоні, вивісили на будинку, де містилась команда, червоний прапор, носили червоні відзнаки, одначе в нутрі ми були такі, як були до того часу. Стрільців бавило робити з себе комуністів... Наш перехід до большевиків викликав особливе явище: стрільці ще більше прив'язалися до своїх старшин. Це просто аж зворушувало, з якою вірністю й відданістю вони тепер до старшин відносилися. Мене самого вони берегли, наче ока в голові, аби часом мені щось не сталося. Це й є найбільшою чеснотою цього добросердою народу, що він є вірний і прив'язаний і це він найкраще показав у тих тяжких часах.”¹⁵

Незабаром по вкладенні нашого договору з большевиками почали появлятися між нами посланці від Затонського, наші землячки, що з одного боку хотіли втиснутися між нас і стежити за нами, і з другого, ширили між стрільцями пропаганду на користь КПБУ. Між іншим до мене прийшов тоді мій колишній учень з рогатинської гімназії Іван Сірко і просив мене піддержати його в праці. Він був занадто наївний, щоб не зрадити мені своїх задумів. В розмові він закидав змосковська, як наш безсмертний „знімчений Юрко”, й підписувався не „Сірко”, а „Сирко”. Був одягнений також, як москаль. Взагалі робив погане вражіння.

Я відповів йому, що за працею в ревкомі не маю ні часу на політичну працю, ні охоти помагати йому, бо він нагадує мені нашого „землячка з цинковими гудзиками” на царськім дворі. Шевченко назвав би його „перевертнем”, який за марну копійку служить москалям. Від того часу мій „Сирко” більше не показувався мені на очі.¹⁶

¹⁵ Пор. А. Кравс: цит. твір, ст. 85-86.

¹⁶ Сірко переїхав до Балти й там став агентом ЧК. Під час переїзду польового штабу до Києва Сірко сидів разом з Михайликом і Солодубом у призначеності урядовця політичного відділу Ізидора Сохоцького (тепер пароха в ЗДА), цинічно хвалився своїми кайновими подвигами. В Києві він зайшов до знайомої українки, що пам'ятала його як СС-а, та, довіряючи йому, дала йому інформації про те, хто з давніх СС-ів залишився в Києві й де живе. Всіх їх Сірко видав ЧК. По виконанні свого нового злочину він знов зайшов до своєї знайомої, що вже знала про долю тих, про кого розповідала Сіркові. Вона привітала Сірка такими словами: „Може ви прийшли по мене? Беріть,

Але й між нашими старшинами були такі, як, наприклад, Гадзінський, що, бажаючи приподобатися большевикам, на мітингах ганили наших політичних діячів і державних мужів, зневажали наш національний прапор і тризуб. Вони один поперед одного старалися здобути собі марку надійних комуністів. Перед у цьому вели два цивільні: Коханенко й Сидоряк.

Але загал нашого стрілецтва виявився характерним. Між селянами, за одним винятком, не бувало випадків відступлення від наших національних ідеалів. На пропаганду посланців Затонського й інших кар'єристів вони реагували зовсім протилежно, як цього сподівалися большевицькі агенти.

Відколи у Вінниці почала працювати губчека, до неї вступили деякі наші люди, і це викликало між нами атмосферу недовір'я. Ніхто не знав, кого треба берегтися.

В процесі нашої співпраці з большевиками ми щораз більше переконувалися, що в них була ціла прірва між словами і вчинками. Для них договір з УГА був шматком паперу, не вартим найменшої уваги. Хоча ми застереглися проти встривання в наші справи з боку будь-якої політичної групи, большевики явно й таємно втискалися між нас, одних намагалися прихилити до себе, проти других нацьковували стрілецтво, щоб остаточно нас розшарувати.

Не раз я згадував тоді слова анархіста Молчанова, який так правдиво оцінював большевиків. З тактичних міркувань большевикам незручно було самим ліквідувати невідгідних їм старшин УГА, тому вони закликали наших стрільців „по законам революції” розправлятися з тими „наймитами капіталістів”. Але вони не мали найменшого успіху між нашими стрільцями.

Тоді й виявилось, наскільки правильною була вимога Вінницького ревкому УГА, щоб політичні посади в нашій армії були в руках наших людей. Ми не хотіли віддавати нашого стрільця на поталу большевицького комісара. Спочатку нам таки вдавалося назначати на ці посади людей, до яких ми мали повне довір'я. Про тих наших комісарів генерал Кравс каже:

я готова.“ А цей розсіявся вигідно в фотелі та, підячи поволі слова, відповів: „Покищо ви нам не потрібні і ми вас залишаємо.“ — Н. Г.

„В найближчих днях прийшли до нас комісари. Це були самі галичани, гідні й браві люди, які в дійсності не були ніякими комуністами. Назвища я на жаль призабув.“

З великим признанням він говорить про комісара Федя Замору, що своїм тактом та вмілою поведінкою підносив авторитет старшин серед стрільцтва якраз тоді, коли Затонський та Порайко найбільше проти них агітували.

Але не всі комісари були такими, як ті, про яких говорить Кравс. До тих, які „грали в большевицьку дудку“, стрільці ставилися з великою ненавистю. Напр., таємного донощика Затонського Івана Кая стрільці самі зліквідували.

Розкладова робота большевиків серед галичан мала в наслідку те, що їх симпатії стали схилитися до боротьбістів, хоч їхні гасла й були нам зовсім чужі. Але ж вони були все таки братами по крові, самостійниками, а до того поводитися щодо галичан тактовно, часом помагали нам своїми інтервенціями в большевиків. Тому ми стали зв'язувати наші надії з боротьбістами, а їх злиття з КПБУ викликало велике огірчення в нас. Ми відчували тоді, що станемо жертвою КПБУ. Так воно пізніше й сталося. Наші побоювання цілком здійснилися.

10.

Біда з русотяпами.

Згідно з постановою з'їзду РКП про ревізію політики большевиків в Україні, ми вважали samozрозумілим, що наша мова має в українській радянській державі повні права й що московські комуністи теж будуть додержуватися цих постанов, тим більше, що вони самі раз-у-раз на мітингах на них покликалися. Ми вживали всюди тільки української мови; по-московськи ми й не могли говорити, бо цієї мови й не знали. Тоді, здається, наша мова вперше вийшла на вулицю. Одначе, наші земляки наддніпрянці, навчені досвідом з минулих років, воліли не маніфестувати себе прилюдно так, як ми.

Тим часом московські комуністи, окрім комісара М Кручинського й голови губревкому Козицького, зовсім не крилися з своєю неприязню до нашої мови. Бували випадки, що вони на мітингах прилюдно її зневажали. В таких Н. Гіряк. Останній акт трагедії УГА. 4.

випадках ми з місця гостро протестували проти такого вияву русотяпщини. Треба визнати, що офіційні більшовицькі діячі тоді завжди піддержували нас і закликали своїх партійців до порядку. Навіть Хвиля, голова губпарткому, стояв за нас. Щоправда, ні Кручинський, ні Козицький не знали нашої мови і на мітингах промовляли по-московському, але перед тим вони завжди просили вибачення, що говоритимуть по-московському. І нам цього вистачало.

Якось прийшов до губревкому якийсь комісар бригади, москаль, і зажадав спирту для авта (у більшовиків тоді не було бензини). Діловодом там був мій брат Омелян; він написав українською мовою розпорядження до гуральні у Вінниці видати бажаний спирт. Комісар глянув на листа й обурений скрикнув на брата: „А ето што за татарщина?”

На ці слова брат скипів гнівом і став гістерично лаяти комісара: „Ти сволото московська, не моя, а твоя мова — татарщина!” Комісар остовпів з дива, бо тоді ніхто так не реагував. Але цей крик зачув голова ревкому Козицький, що працював у сумежній кімнаті; він влетів до залі й запитав піднесеним голосом: „Що тут діється?”

На це брат обуреним тоном до Козицького: „Подумайте товаришу Козицький, ота каналія називає мою мову татарщиною. Що ви на це?”

Козицький теж скипів і скрикнув до комісара: „Пощо ти ображаєш мого найкращого робітника? Дістав бумагу, іди к чорту!” Потім звернувся до брата й став заспокоювати його: „Не дивуйтеся, товаришу, цьому дурневі; він не рзоуміє, що робить. Заспокійтесь і працюйте далше.”

Некультурність москалів ми відчули раз дуже прикро. Було це під час свята на пошану Т. Шевченка. І ми, галичан, і наші надніпрянські земляки, вважали день Шевченка за велике національне свято. Всі явилися святково одягнені, програма свята була гарно приготовлена губвідділом наросвіти. Аж тут перед відкриттям свята виходить перед завісою брудний бородатий москаль, у неохайнім одязі й починає доповідь про боротьбу з сипняком. Говорив понад півтори години, і не було способу усунути його, бо це КПБУ доручила йому виголосити цю доповідь. Всі українці відчули це, як велику зневагу їхнього свята.

Згаданий уже комісар Кручинський якось дуже довго

промовляв до галичан на тему радянського устрою держави. Говорив, може, години зо дві, звичайно, по-московському. Після доповіді я приступив до нього й сказав: „Ви, товаришу, говорили дуже інтересно, але я даю вам мою голову, якщо вас зрозуміли хоч 10 відсотків галичан.”

„Що ж мені робити?” — спитав мене Кручинський.

„Учіться говорити по-нашому,” — була моя відповідь. — Я можу давати вам лекції української мови.”

Він охоче погодився на це, і від того дня ми щоденно читали книжечку С. Тобілевичевої „Під розвагу старим дітям”. Я вчив його вимовляти й наголошувати слова. Кручинський був пильним учнем. Спершу він читав мені текст уголос, а потім пробував говорити нашою мовою. За деякий час він уже почав калічити по-нашому на мітингах. Галичани дуже вподобали його за те, що шанував нашу мову й сам пробував говорити нею. Але це був унікат між москалями.

11.

Галичани й червоноармійці; дивна пропозиція ЧК.

Між галичанами й червоноармійцями була дуже велика різниця, як у зовнішньому вигляді, так і в ставленні до мирного населення. Червоні були неохайні, з зарослими обличчями, довгим нечесаним волоссям. Одяг на них брудний, часом подертий, таке саме взуття. Такий зовнішній вигляд був тоді дуже модний. Людей, чисто одягнених і пристойного вигляду вважали тоді за контрреволюціонерів, „белоручок”, ворогів народу. Гігієну вважали за „буржуазний предрасудок”. У громадських приміщеннях, на концертах і театральних виставах червоні сиділи в повному озброєнні, в папах, курили смердючу махорку й говорили між собою так голосно, що глушили спів хору й репліки акторів. Сидіти на таких імпрезах культурній людині було справжньою мукою.

Діаметрально протилежно поводитися галичани. Вони відрізнялися від своїх союзників чистим, хоч і зношеним одягом, поголеними обличчями й зачесаним волоссям. На публічних імпрезах були пристойні, з мирним населенням коректні, з усіма справедливі, у випадках потреби спішили

з допомогою кожному, без огляду на національне походження. Цим вони здобули собі прихильність усіх вінничан.

Галицькі частини підлягали юрисдикції ревкому УГА; стрільці — нашій командатурі міста. Большевики не могли втручатися в наші внутрішні справи. Коли часом ЧК арештовувала галичанина, ми зараз же інтервенювали й відбирали арештованого. Одного разу до червоної комендатури міста міліціонер привів арештованого галицького стрільця. Тоді командант міста сотник Власов (пізніше генерал, що співпрацював за другої світової війни з німцями) наказав звільнити арештованого, як такого, що підлягає нашій командатурі міста.

Найбільше зненавидженою установою була, звичайно-губчека. Вона містилася в гарній колись віллі, недалеко від міського театру. Тепер це був знищений будинок, обведений кільчастим дротом, обставлений скорострілами, що їх отвори виглядали крізь дошки забитих вікон. За будинком був невеликий сад, усіяний могилками розстріляних жертв ЧК.

Всі з великим острахом минали цей страшний будинок смерти.

Якось до мого бюро в ревкомі прийшов начальник ЧК з пропозицією обмінятися з ревкомом приміщеннями. На моє здивоване запитання, що спонукає його до такої пропозиції, він відповів простодушно: „Бачите, товаришу, недалеко від нас стоїть Таращанська бригада; її червоноармійці дуже не люблять моєї установи. Ми боїмося, що таращанці колись нападуть на нас і понищать наші акти. А галичан вони люблять і їм не грозить ніяка небезпека.”

Я викрутився від цієї пропозиції начальника ЧК тим, що наш ревком є в центрі розташування наших частин і військових складів, тому нам незручно переходити в інший район, далеко від наших людей і установ.

Наша конспіра- тивна праця.

Наш союз з большевиками ми розуміли як хвилеве військове порозуміння (конвенцію) з ясною метою: зберегти Українську Галицьку Армію як збройну силу України для різнішої боротьби за нашу державність, а рівночасно для визволення нашої вужчої Батьківщини, Східньої Галичини, від ворожої окупації при нагоді походу червоної армії на Захід. Після осягнення цієї мети, коли наш нарід перебере в свої руки владу в своїй країні, цей договір має скінчитися. У своїх публічних виступах я, звертаючись до галичан, постійно підкреслював значення нашого союзу для справи визволення Галичини, але промовчував те, як ми уявляємо собі його кінець.

Зовсім інакше дивилися наші союзники на їхній договір з УГА. З мілітарного погляду вони тоді були дуже слабкі, а до того вся Україна кипіла в повстанні проти них. Тому вони хотіли використати для себе хоробру й досвідчену в боях УГА, а рівночасно використати союз для пропаганди серед українського селянства, мовляв, дивіться: з нами йде УГА, то чого ж поборювати нас, ми не вороги вам!

За своїм звичаєм большевики не тільки не думали додержуватися свого договору з УГА й забезпечувати її матеріально (харчами й санітарними матеріалами), але своєю безоглядною пропагандою намагалися розкласти УГА, прихилити її до своїх комуністичних гасел, убити в ній національний дух та зробити її слухняним знаряддям в їхніх руках. Цих своїх плянів большевики, звичайно, не виявляли, про око ставилися до нас коректно, особливо їхні офіційні чинники, але ми швидко помітили облудну гру наших союзників і таємно приготувалися до того моменту, коли можливо буде відв'язатися від них і ступити на шлях відкритої боротьби з ворогами нашого народу й його визволення від усіх займанців.

Був це важкий шлях; але для нас не було тоді іншого виходу. Ми тримали таємні зв'язки з нашими військовими формаціями УНР і повстанцями. До армії ген. Омеляновича-Павленка їздили кур'єри Михайло Козланюк, Петро До-

ників-Шекерик і Василь Чайківський з пропозицією, щоб армія генерала підсувалася до району Вінниці й приготувляла об'єднання з УГА; від армії Павленка приїжджав до нас кур'єр, чотар Іван Веремієнко. З урядом УНР ми шукали контакту через І. Макуха й Хведора Сумневича. До полковника Коновальця та Безручка, що були за кордоном, нашими кур'єрами були Микола Бісик, Іван Кичун і Маруся Яворська; в Харкові були нашими зв'язковими Омелян Кучеріжка й Юліян Чайковський, а в Києві Микола Опока, Яків Грех, Семен Ткачівський і Дмитро Білик.

Наш договір з большевиками нічим не був подібний до злопам'ятного союзу УГА з армією білого генерала Денікіна, бо цей союз мав капітулянтський характер, а ми в союзі з большевиками не сходили від нашої національної й державницької лінії. Корисною для нас була та обставина, що не тільки все патріотичне громадянство України, але й ліві політичні угруповання, як боротьбісти й ліві СД (пізніші укапісти), що були фактично комуністами, енергійно поборювали змагання московських комуністів до супрематії Москви над Україною й рішуче вимагали для України повної автономії в союзі з РСФСР. Ці угруповання співчували нам у національному питанні, приязно до нас ставилися, давали нам поради і в разі потреби помагали нам. Ми були в контакті з боротьбістами: Полозовим, Шумським, Гриньком, Блакитним-Елланом, Приходьком і Ковтуновичем, з УКП-істами: Річицьким, Авдієнком, Войціховським Юрком; навіть А. Хвиля й М. Скрипник, найзавзятіші комуністи, не ставилися до нас вороже.

Згадана вже група лівих радикалів, під проводом І. Макуха стояла в тісному зв'язку з нами, і її члени працювали в Вінницькому ревкомі, а деякі з них були політичними комісарами галицьких частин. До цієї групи належали: Микола Балицький, Андрій Музичка, Федь Конар-Палашук, Микола Опока, Іван Рогульський, Михайло Турок, Степан Індишевський, Яків Грех, Омелян Кучеріжка, Петро Доників-Шекерик, Антін Онишук, Михайло Козоріс; нам співчувала також група лівих СР-ів Івана Лизанівського.

Таким чином, усі наші плянування й почини були контрольовані зорганізованим громадянством України, і ми нічого не робили самозванчо.

Особливо законспірованими були наші зв'язки з військовими й урядовими колами УНР, із зрозумілих мотивів. З огляду на моє експоноване становище, я не брав безпосередньої участі в зустрічах із зв'язковими; до цього були призначені окремі старшини, переважно СС-и; вони провадили всі розмови і про них мене інформували. Раз зустрів мене на вулиці отаман УГА Шашкевич і запропонував мені прийти на таємні сходи, де мав звітувати чотар Веремієнко, що прибув з постою штабу ген. Павленка. Я відмовився від участі в цих сходинах, але відповів йому, що тішуся з того, що він має зв'язки з армією УНР, та побажав йому успіхів. Шашкевич зрозумів мене. На випадок деконспірації я спричинив би катастрофу всієї УГА.

А за кілька днів після цієї розмови до моєї кімнати влетів, як буря, комісар 44 дивізії М. Кручинський, і схвильованим голосом кинув мені питання: „Товаришу Гірняк, чи це правда, що у вас є петлюрівська організація?” При цім він свердлив мене очима, як вогнем. Я витримав його погляд і рішучим тоном відповів: „Це нікчемний наклеп, товаришу Кручинський! Маєте в заклад мою голову!” Кручинський моментально заспокоївся й сказав, що сьогодні на мітингу в театрі я буду говорити про це. Я, звичайно, погодився.

Скільки разів я пригадував собі пізніше цей момент найбільшої душевної напруги, що її переживав за час союзу з більшовиками, все мені спадало на думку, що я, буди членом гуртка Шашкевича, міг легко заломитися; міг видати себе самою барвою лица.

По відході Кручинського я почув великий тягар на душі; в устах відчув страшну гіркість. Цілий день я бився з думками: „Що я скажу моїм землякам у театрі? Як відвернути від них цю грозу, що нависла над усіма нами?”

Увечері заля міського театру була по береги виповнена червоноармійцями й галичанами. За президіальним столом засіли всі большевицькі аси. Кручинський говорив дуже довго про героїчну боротьбу пролетаріату з капіталістами та про таємних ворогів, які підкрадаються до червоного вояцтва, щоб розкласти його морально. Але ні словом не згадав про галичан. На закінчення сказав: „А тепер слово за товаришем Гірняком.”

Зміст мого слова був приблизно такий: „З вірогідного

джерела я чув, що серед галичан крутяться провокатори, які намагаються порізнити нас з нашим союзником, революційною армією радянських республік, щоб ударемнити здійснення головної мети союзу: визволення нашої батьківщини з-під влади польського окупанта. Сьогодні немає іншої сили, яка допомогла б нам вернутися до наших родин по жахливих переходах нашої армії, окрім червоної армії. Десятки тисяч наших товаришів, що спочили тут у могилах від ворожих куль і від епідемій, кличуть нас, живих, із могил, не переставати боротися за волю нашого краю. Як же ж нам виконати цей заповіт поляглих товаришів? Тільки у вірному союзі з революційним пролетаріатом РСФСР, який простяг до нас дружню руку для спільної боротьби, ми дійдемо до нашого обітованого краю! Тому я від імени ревкому закликаю вас, товариші: не дайтеся збаламутити ніяким провокаторам! А коли з'явиться між вами котрий з них, віддайте його нашому ревтрибуналові, хай він розправиться з ними!"

Кручинський, мабуть, заспокоївся моїми словами, бо ніколи до цієї теми не вертався. Але я не знаходив спокою. Не було сумніву, що хтось з-поміж наших людей працював проти нас і збирав матеріали. Аж перегода я дістав вістку, що один наш старшина, жидівської національності, вступив на службу до „Особого отдела” (військової ЧК) і там на нас виказував. Він був до недавня кмдтом Збірної Станиці для тих стрільців, що видужували з тифу, і дістав від мене сувору догану за занедбування обов'язків. Тоді він пішов працювати до „Ос. отделу”. Він, очевидно, щось знав про наші зв'язки з армією Павленка. Щоб підірвати довір'я „Ос. отделу” до нього, я вирішив інтервенювати у голови. Я знав його з того часу, як був у нього в справі от. Шухевича.

„Маю інформацію, — кажу голові, — що до вас став на службу один наш старшина. Знаю добре, що вам треба людей на працю; але прохаю вас приймати їх тільки в порозумінні зі мною. Тоді я беру на себе повну відповідальність за тих людей. От ви прийняли до себе людину, яка скомпромітована у нас на службі. За неї я не беру ніякої відповідальності й приходжу вам про це заявити.”

У большевиків був тоді великий страх перед відповідальністю. Не один політичний працівник наложив голо-

Сот. Юліян ГОЛОВІНСЬКИЙ (нар. 1. грудня 1894 р. — загинув від кулі польського жандарма 30 вересня 1930р.); Командир 2. бригади УГА по реорганізації в 1920 р.

вою на її рахунок. Тому начальник „Ос. отд.” з місця відповів, що відішле до нас того старшину, і рівночасно просив мене підібрати для нього кільканадцять співробітників для його відділу. І дійсно, за два дні вернувся до мене старшина-виказувач з листом від голови „Ос. отд.”, що той звільнив його від обов’язків.

А тим часом я вишукав кільканадцять певних УСС-ів і запросив їх на квартиру на довірочну нараду. Я розповів їм усе про випадок з „Ос. отд.” та про свої наміри. Якщо ворог веде розвідку проти нас, то ми мусимо протидіяти цьому. Але не кожний надається до такої служби, тому я питаю, хто з зібраних тут готовий піти на „працю” до „Ос. отд.” але не для... них, а для нас. Усі мої УСС заявили бажання піти на цю працю. Тоді я попросив їх прийти наступного дня до ревкому по посвідки. З того часу ми мали дуже секретні інформації про всі задуми большевиків супроти нас. Я не раз пізніше з подивом згадував про тих кільканадцять УСС-ів, що в тих небезпечних часах уміли нести свою службу на нашу користь.

* * *

З Літіна прийшла до нас вістка, що ЧК заарештувала групу к. старшин СС, на чолі з полковником Цівірком та що їм загрожує розстріл. Ми негайно інтервенювали в Губчека, домоглися їх визволення; всі вони приїхали до Вінниці, були зареєстровані в ревкомі й вислані до частин УГА в Балті. Звичайно, вони всі опинилися в армії генерала Омеляновича-Павленка (в зимовому поході).

В половині січня 1920 р. до Вінниці прибули: полковник СС-ів Іван Рогульський, сотник Степан Індишевський та інші разом із цілою сотнею СС-ів. Вони лежали в Староконстантинові, хворі на сипняк, а по видужанні зібралися разом, щоб із зброєю пробиватися до Вінниці. По дорозі вони захопили залізничну станцію в Жмеринці (від Денікінців) з великим майном і передали все большевикам. Ці спочатку прийняли цю групу на службу як охорону залізничної станції та складів, а потім дозволили переїхати до нас, давши посвідки про їх службу в Жмеринці. Ми примістили цю групу в нашій збірній станиці, яка тим самим опинилася в руках СС-ів. Потім сотники Індишевський і

Турок поїхали до автопанцирного дивізіону, а Рогульський став військовим референтом при ревкомі УГА. На цьому становищі він залишався до кінця вінницького періоду, по кінець березня.

У Вінниці збиралося щораз більше київських СС-ів. Тому Курах і Рогульський носилися з думкою організувати бригаду червоних СС-ів. По нараді над цією справою в ревкомі ми почали зондувати ґрунт в губвоєнкомі Микити Коляди, політичного комісара 44-ої дивізії Кручинського та ін. Вони поставилися до цієї справи позитивно. Тоді в „Червонім Стрільці” й „Комуністі Прикарпаття” був надрукований заклик згаданих двох старшин, щоб усі СС-и зголошувалися до тієї бригади. Згоду на її формування дала була вже команда 12-ої червоної армії і на її внесок — також харківський уряд. Москва рішуче поставилася проти цього, і наш плян не пройшов. Навіть більше — ми почали побоюватися репресій від большевиків проти тих СС-ів, що були в нас, і їх треба було якось законспірувати. Курах і Рогульський піддали думку, щоб вислати їх усіх на південь до 2. галицького корпусу. По дорозі вони всі відійшли десь інде; одні до групи Ю. Тютюнника, другі до Павленка.

Якось на засіданні Губревкому голова Козицький схвилюваним голосом заявив, що цілий відділ народівити заповнений петлюрівцями. Він дав наказ голові ЧК тієї ж ночі позаарештовувати всіх працівників цього відділу, а наступного дня на засіданні ревкому скласти звіт про це. Свідком цієї розмови був мій брат Омелян, що мав конфлікт з одним комісаром бригади за українську мову. Він бував на засіданнях Губревкому як протоколіст. Зараз по засіданні він набрав перепусток, поставив на них факсиміле Козицького, поідіснував їх і забіг до найближчого співробітника Губвідділу народівити та повідомив його про небезпеку й дав перепустки. Уночі ЧК не застала в помешканні нікого. Наступного дня Козицький шалів на засіданні ревкому, кричав, що між його членами є провокатор. Але дійсного справника цього не викрито; наших видніших педагогів Поділля, м. ними директора гімназії Б. врятовано від большевицьких куль.

На моїй квартирі переховувався два тижні учитель з Полтавщини Голуб, який працював у Кам'янці Подільсько-

Поруч. Константи МАЗУРЕНКО (перший вартовий при
арештованих генералах — О. Микитці й Ціріпові).

му в редакції офіціозу уряду УНР „Україна”. У Вінниці він перебув сипняк, а по видужанні прийшов уночі до мене по хліб, бо дуже голодував. Я порадив йому сидіти деякий час у мене, бо недалеко є повстанець одного з ним прізвища, тому небезпечно появлятись на вулиці. Він сидів конспіративно в мене; але одного дня, коли мене не було, він вийшов на свою квартиру по білля і не вернувся. Того ж дня його найшли в парку (вул. Хмельницького) застреленого.

Якось ідучи Катерининським проспектом, я почув, як хтось гукнув до мене з вікна. Я оглянувся й побачив сотника Ол. Благодіра, що працював зо мною в ГУГШ Міністерства військових справ у Кам'янці (в архівнім відділі). На моє питання, що він тут робить, Благодір відповів, що він переховується вже довгий час у знайомих, і просив мене якось допомогти йому в потребі. Я взяв його зараз з собою до бюро ревкому, видав йому посвідку на подорож, і він подався до своєї рідні.

Наприкінці січня в ревкомі обмірковувалася справа призначення командувача УГА. На це місце висували кілька кандидатур: полк. Вітошинського, дотеперішнього кмдта запілля УГА, полк. І. Рогульського й отамана артилерії УГА Вол. Клодницького. Над цими кандидатурами тривала довга уперта дискусія. На одній нараді членів ревкому та запрошених громадських діячів І. Макуха й інших Ст. Шухевич обстоював кандидатуру полк. Вітошинського; Курах опонував проти цього кандидата. Він висував кандидатуру полк. Рогульського, мотивуючи так: старі австрійські старшини в УГА надто закостенілі й не надаються до ведення нашої армії бурхливих революційних часів. Рогульський добре обізнаний з відносинами в Україні і знає всі способи тактики, що витворилася й оформлювалася під час революції на побоевищах України. Але Рогульський рішуче відхилив свою кандидатуру. Макух, Конар і Балицький Микола запропонували отамана В. Клодницького, що був тоді кмдтом групи „північ”, до якої належали Літинська бригада і повстанські загони Шепеля та Степанишина. Вони знали свого кандидата з часу перебування їх у Хмільнику, де Клодницький був кмдтом міста й перебував у близьких зв'язках з Крайовою Радою УНР. Але на цій нараді остаточно кандидата не устійнено. В цю справу втру-

тився А. Хвиля, а потім ще й Ковтунович. Вони були проти Вітошинського, як старого старшини австрійської школи, отже людини „обмеженої”. На їхню думку, на таке становище треба б добрати людину з революційним розмахом. Але вони також були й проти Клодницького; закидали йому розтрату військового майна, розпродаж цукру та шкіри тоді, як він був кдмтом Хмільника. Курах додумався, що хтось із старшин очорнював Клодницького перед Хвилею, бо цей вимагав усунення його з посади кдмта бригади й віддання під суд.

Довго тривав спір за цю кандидатуру, а що Хвиля уперто стояв на своєму, Макух зажадав від нього сконкретизувати закиди проти цього кандидата на письмі. Якщо буде підстава, то ревком сам віддасть під суд от. Клодницького. Врешті в суперечку між Макухом і Хвилею втрутився Ковтунович. Він казав, що не можна засуджувати людину на підставі пліток та поговорів. Він порадив вислати когось до Хмільника, щоб довірочно перевірів усі закиди в справі зловживань Клодницького. На його думку, слідство мав би провадити тільки галичанин, що ніяк не зв'язаний з Клодницьким. З-поміж членів ревкому один Курах не знав його й міг об'єктивно провести слідство. Він, хоч і нерадо, вибрався до Хмільника, Синяви, Уланова й Райгородка — тобто туди, де Клодницький, за словами Хвилі, учинив зловживання.

Наслідки праці Кураха дали таку картину: в Синяві була цукроварня, де бригада Клодницького одержувала свої приділи. А що стрільці цієї бригади охороняли склади цукру від грабіжників з-поміж місцевих людей та від приблудних кримінальних елементів, то бригада одержувала ще додаткові приділи. За заощаджений цукор та за додатковий Клодницький купував в Уланові шкіру на взуття для своїх стрільців. Таким самим способом він добував матеріяли на однострої та білля для своїх людей. Наслідком цього стрільці бригади Клодницького були одягнуті, озуті й неголодні. Тому вони любили свого командира; його господарство було розумне й доцільне.

З таким звідомленням вернувся Курах до Вінниці; він казав, що має повне вдовolenня, що спричинився до реабілітації людини, яку безпідставно кривдив його таємний ворог інтригами й наклепами. Ревком прийняв до відома

звідомлення Кураха, але Хвиля не був задоволений таким обертом справи. Він, щоправда, не підносив більше своїх закидів проти Клодницького, але його кандидатура не вдовольняла Хвилю. Здається, він мав свого кандидата, але покищо не висував його.

Ревком викликав Клодницького до Вінниці, він узяв участь у засіданні і тоді вперше почув, що він є кандидат від ревкому на командувача УГА. Він був дуже здивований цим і заскочений, вагався, чи зуміє впоратися з новими обов'язками. Остаточно він погодився бути кандидатом від ревкому. Але ця кандидатура відпала, бо большевики мали щодо УГА свої плани й свого кандидата на її командувача.

Для з'ясування мотивів, якими керувався Вінницький ревком при висуванні кандидатури отамана Вол. Клодницького на командувача УГА, вважаю за потрібне спинитися на значінні Хмільника в тому часі та на ролі, що припала згаданому нашому старшині. При цьому я, окрім своїх особистих записів, користуюся також спогадами отамана Клодницького,¹⁷ що їх дав до мого розпорядження.

Місто Хмільник лежить в осередку промислово-торгівельного району, між Любаром - Бердичевом - Козятином - Літином - Калинівкою й Старою Синявою. В цьому районі були цукроварні, млини й тартаки, текстильні фабрики, гуральні, кравецькі й шевські кооперативи. Тому цей район мав велике значення для постачання УГА, особливо в справі забезпечення вояцтва одягом, біллям, взуттям, навіть санітарними матеріялами, що їх роздобували шляхом товарообміну (за цукор і сіль); також харчі для армії й лікарень легко було здобувати в багатому районі Хмільника.

Від серпня 1919 до березня 1920 ця територія жила мирним життям, всі підприємства працювали безперебійно, під захистом хмільницької залоги (під командою отамана Клодницького й повстанських загонів Шепеля з осідком у Вонячині та Степанишина з осідком у Старій Синяві). Ці формації працювали в повній згоді й провадили спільно деякі військові акції; вони не допускали ні поляків до Ст. Синяви, ні денікінців, як також і червоних москалів, що не раз пробували вдертися в цей район.

¹⁷ Тепер священник православної церкви в Ньюарку — Н. Г.

Отаман Клодницький був не тільки добрим бойовиком, але й тактовним та обачним адміністратором і здобув для себе й цілої залози симпатії серед населення, а серед жидівських багатіїв — значну матеріальну поміч для вояків. Його стрільці були добре одягнуті й узуті, мали досить білля й належне харчування; тифозні в лікарнях були забезпечені лікарською обслугою й санітарними матеріялами. В серпні 1919 р. Начальна Команда УГА призначила його на кмдта Хмільницької залози, з підлеглістю 1-му Галицькому Корпусові. Коли у вересні Міністерство війни УНР зарядило мобілізацію 15-річників для поповнення стягів УНР і УГА, отаман Клодницький почав формувати з тих, що видужували, Літинську бригаду; одначе воєнні події не дали йому змоги завершити процес формування цієї бригади. Хмільник опинився у прифронтовій смузі.

В листопаді того року Клодницький став кмдтом „Групи Північ“ на підставі наказу Штабу Головного Отамана (через кмду 1 Галицького корпусу). Відносний наказ був:

КОМАНДА І ГАЛИЦЬКОГО КОРПУСА, ВІННИЦЯ 3/ХІ 1919.

Приказом Штабу Головного Отамана, ч. оп. 1406 підчиняється вся міліція приказам І Галицького Корпуса. Вона має задачу охороняти район Старі Прилуки - Козятин - Райгород - Пиків (включно) На захід до цього району притикає район групи отамана Клодницького; її західна границя: Любар - Остропіль - Стара Снява. Отаман Клодницький переймає команду над підгрупою Бердичів і підгрупою Хмільник. Обі підгрупи — підгрупа Бердичів і підгрупа Хмільник називаються „Група Північ“, постій у Хмільнику. Постій підгрупи Бердичів у Калинівці. При тій групі буде приділений пор. Клим Шостак, як старшина зв'язку. Прикази, доставлені пор. Шостаком, маютья безумовно й точно виконувати й вважати їх приказами Головного Отамана. Так само прикази отамана Клодницького.

В 2. точці приказу подаються точні інструкції в справі постійного зв'язку поодиноких частин „Групи Північ“ і дається розпорядження підгрупі Бердичів перейти до Калинівки. Потім повідомляється, що кмда І Галицького Корпуса переходить 4. листопада до Вінниці, де належить тримати постійний зв'язок (телефоном) з тією командою. В наказі нормується район, який має забезпечувати група Клодницького за ним же пересланим кмді Корпуса шкіцом.

Ч. оп. I Корпуса 916/I, підпис начальника штабу: отаман Кунліш. За згідність з оригіналом підписав дир. канцелярії Близнак.

У грудні після любарських подій (бунт Волоха), коли зліквідовано наш фронт, і деякі члени Уряду УНР подалися за кордон, у Хмільнику зібралися державні й політичні діячі, які не емігрували й продумували справу створення державного центру в Хмільницькому районі, що охоплював коло мільйона душ населення. Тоді створено т. зв. Крайову Раду, а пізніше в Літині Раду Республіки. На нараді в Літині був наш прем'єр І. Мазепа. Обидві установи очолював Іван Макух, від УГА до їх складу входив і я. Ми бачили тоді працю отамана Клодницького (він саме тоді видужував від сипняка). Коли під кінець грудня Вінницький ревком обмірковував справу призначення на начального командувача УГА, наша увага спинилася на особі Клодницького.

Зимою я дістав листа з Києва від С. В. Тобілевичевої, що вона тяжко бідує з своєю хворою матір'ю. Вона писала, що по відході УСС-ів на її хутір, де вона часто гостила нас у себе, налетів Махно, пограбував і знищив хутір, і вона живе тепер у великих нестатках.

Мені хотілось конче допомогти якось цій нашій діячці сцени й видатній громадянці, а до того великій приятельці УСС-ів. Тому я попросив до себе мого приятеля з часів дитинства, тепер старшину інтендантури; він видав великим складом харчів УГА в артилерійських касарнях, недалеко від залізничної станції. Він був дуже чесна людина, прекрасно виконаував свої обов'язки. Ніколи не користався сам з того, що мав у віданні харчові запаси, навіть разом з нами голодував. Я дав йому прочитати лист С. В. Тобілевич і запитав, чи не міг би він видати щось із свого складу. Мій приятель спершу рішуче відмовив. „Як я це зроблю?” — сказав він. „Таж у мене кожний мішок має свою метрику.” „Я не розуміюся на цьому, Ромку, — кажу йому, — але ми мусимо допомогти Тобілевичевій. Як це зробити, то твоє діло”. Він стояв на своєму й далі, і ми нарешті посварилися. Я з тим і пішов. Але я знав, що в нього було добре серце та що він таки щось зробить. І справді, незабаром прийшов його посланець із запискою, що він має приго-

тованих два пуди борошна, один пуд сала й один пуд цукру; я маю прислати одного певного УСС-а по ці речі. Їх відвіз мій колишній стаєнний, гуцул Лесь Білак, з околиці Косова, до Києва й привіз листа від С. В. із зворушливою подякою за те, що врятував її хвору матір від голоду. Закликав я знову до себе мого приятеля і дав прочитати листа. В його очах заблисли сльози зворушення.

13.

Наші намагання добитися ратифікації договору з більшовиками.

Цілий місяць січень 1920 р. ми нічого не чули про ратифікацію нашого союзного договору з більшовиками. Вони мовчали про цей договір. Поза пропагандивними мітингами, влаштовуваними для галичан, вони не робили нічого, не давали нам ніякої помочі ні в харачх, ні в санітарних матеріялах, не зважаючи на те, що Затонський і командувач 12-ої армії Муралов обіцяли мені в Калинівці негайну допомогу. Не було також зовсім вияснене наше політичне становище. Всі наші інтервенції в справах харчів і інших потреб у вінницьких більшовицьких установах збували коротко: „Ми не можемо нічого зробити, командування 12. армії і Київ мовчать, не дають ніяких директив.” Нам радили поїхати в Київ і там вияснити все. За це взявся спочатку чотар О. Гачкевич. Він вибрався разом із Орлівною, своєю знайомою, членом партії лівих СР-ів, яка впевняла нас, що, як киянка, має широкі знайомства між боротьбістами й більшовиками та може за їхньою допомогою вияснити нашу справу. Ані Гачкевич, ні Орлівна нічого не досягли; бачилися з підрядними людьми, пересварилися з ними й вернулися до Вінниці, обурені до краю проти більшовиків. Вони й почали розголошувати всім, що нам з ними не по дорозі, що ми мусимо зірвати союзну умову. На їх думку, краще вже наладнати якоесь з поляками. Кінецькінцем вони сконтактувалися з емісарами уряду УНР, які конспіративно бували в Вінниці, і щось з ними плянували. З того часу Гачкевич перестав бувати на засіданнях ревкому УГА і взагалі не цікавився його справами.

При цій нагоді я хотів би згадати про кінець Гачкевича. Наприкінці квітня, коли я стояв з бригадою червоних УСС-ів в районі Бердичева, Гачкевич з доручення 2-ої бригади ЧУГА зорганізував у Вінниці повстання проти большевиків. До міста влетіла кавалерія Котовського й зчинила там справжнє пекло. Тоді загинув і Гачкевич, а інтендант сотник Марків покінчив самогубством.

На початок лютого ми приготувляли велику делегацію в Київ для переговорів з політичними чинниками в справі УГА. Спонукали нас до цього щораз більші труднощі та безвиглядність нашого становища. По різних місцях приходило до непорозумінь і навіть до сутичок галичан з червоноармійцями. Через те, що большевики нічого не робили, щоб реалізувати наш договір, доля УГА була непевна. А ми за всяку ціну намагалися зберегти її організаційну цілість, наше військове майно й старшинський корпус. Тому ми через нашу делегацію хотіли зв'язатися з представниками уряду радянської України в Києві, а якби й там не домовилися, то мали зв'язатися безпосередньо з Харковом, де був осідок уряду.

Над цим питанням ми довго дискутували на засіданнях ревкому, радилися з політичними й військовими діячами у Вінниці: Хвилею, Кручинським, командувачем 44. дивізії Дубовим, Козицьким, Ковтуновичем і Микитою Колядою. Наслідком цих розмов з ними ми й вирішили вислати згадану делегацію до Києва. До її складу входили: від Вінницького ревкому М. Опока, М. Курах і М. Угрин-Безгрішний. Спочатку мав їхати Михайло Балицький, але він захворів на тиф і на його місце впросився Угрин, бо хотів в Києві відвідати своїх знайомих, насамперед С. В. Тобілевичеву. Ми пішли йому на руку тим більше, що він був редактором „Комуніста Прикарпаття”, отже представником нашої преси. Від компартії Прикарпаття Є. Коханенко, Іван Сидоряк і Вол. Бойко; від УГА прибув із Балти сотник Франц Кондрацький і бунчужні Петро Малишевський та Іван Васьків. Я мав очолити делегацію, але в останній хвилині захворів на грип й попросив Кондрацького заступити мене. З ним я відбув довгу нараду, вияснив йому всю вагу, якої ми надаємо нашим розмовам у Києві, принагідно в Харкові. Я вмовляв його твердо стояти на наших позиціях, особливо в справі організації УГА, бо це цілком

відповідає настроям армії і є суттєве для наших дальших плянів. Наші домагання до радянського уряду, устійнені на засіданні ревкому, були: а) ратифікація й негайна реалізація всіх пунктів договору з червоною армією, б) негайна поміч УГА харчами, одягом, взуттям, медикаментами й санітарним персоналом, в) припинення погромів наших частин червоними, головно лікарень і їх майна.

Оці мої інформації про працю нашої делегації в Києві та про її наслідки подаю виключно на підставі щоденника М. Кураха, бо сам я в Києві не був.

Делегати виїхали ввечорі 6. лютого з Вінниці. Вони мали окремий вагон-теплушку, яку пристосував до подорожі сот. Марків. Його хлопці вичистили й подизенфекували вагон і приготували досить палива. До цього вагона впросилися деякі кияни та ті, хто хотів бути в Києві. Між ін. їхала також студентка Оксана Калиниченко, що провадила в Вінниці організаційну працю СР-ів. Тоді вона дружила з Опокою, що належав до галицької радикальної партії. Пізніше вона перейшла до большевиків і спричинилася до його загибелі.

Їхав до Києва з делегацією також Йосип Гірняк, щоб вступити там до театру О. Курбаса. Він був багатий на всякі вигадки й тим став у пригоді делегатам. На кожній станції до вагона тиснулися подорожні. Щоб їх позбутися, делегати вияснювали, що вони мають окреме призначення, але подорожани не приймали цього до уваги. Потім написали на вагоні, що в ньому їдуть хворі на сипняк, але й це не помагало. Тоді Гірняк написав на вагоні: „Не мешать! Спецкомісія Че-Ка.” З того часу делегати мали спокій аж до Києва.

Всякими анекдотами Гірняк розважав товаришів подорожі. Між ін. розповідав анекдоти про київського артиста з кабаре Троцького й співав його куплети. Один із них такий: „Україна, сівши в крісло, три століття проспала,

Тепер вона пробудилась і, мов рожа, зацвіла.

Пробудилась із славою, Великою державою.

Знову гетьман з козаками і дівчата з парубками.

Знову танці до зорі, шинкарки і шинкарі.

Україна — чистий рай, вік живи, не умирай.

Хто багатий чумаками? — Україна,

Хто їсть борщ із буряками? — Україна,
Хто кричить: „Нам миру треба!“ — Україна,
А хто сам сидить без хліба? — Україна.

По двох днях утомливої їзди наші делегати добилися до Києва й примістилися в готелі Контіненталь (Нікольська вул.), де були приготовлені для них квартири. Незабаром з'явився до них Павло Михайлик (один із полпентачів Затонського), познайомився з ними й випитував про їхні потреби. Він порадив їм, щоб усі мешкали разом і були повсякчас під рукою для всяких розмов, бо прийдеться обмірковувати всі питання тільки вечорами, — вдень бо всі зайняті своїми справами. Він повідомив також, що о 10. годині буде знайомитися з ними член радянського уряду Володимир Затонський та його помічник у галицьких справах Василь Порайко.

В означеному часі дійсно з'явився Затонський у товаристві Порайка й Михайлика. Він цікавився всіми членами делегації, випитував кожного про соціальне походження, освіту, партійну приналежність, працю в українських організаціях, в армії і т. д. Розмова мала доривковий характер, було видно, що Затонський кудись поспішав і покищо не хотів зачіпати тих справ, які були для делегації найважливішими, задля яких вона прибула до Києва. Врешті Затонський заявив, що поспішає на відкриття міжпартійної конференції і радив делегатам узяти участь у ній в ролі гостей. На вечір він заповів продовження розмови. Далі повідомив, що делегати повинні звертатися з усіма справами до Порайка та Михайлика, бо він переобтяжений обов'язками і буде брати участь у розмовах тільки тоді, коли будуть потрібні конкретні рішення й постанови.

По цій першій розмові Затонського з нашими делегатами вони в товаристві Порайка й Михайлика пішли до оперового театру, де відбувалася міжпартійна конференція. Її скликали большевики (КПБУ), участь брали боротьбісти, укапісти (ліве крило СД-ів), російські ліві СР-и (борьбісти) й анархісти; були також представники від профспілки. Ціллю конференції було: устійнити напрямні для співпраці згаданих організацій в розбудові народнього господарства та закріпленні радянської влади на місцях.

Вже з перших виступів різних промовців стало ясным,

що конференція має виключно пропагандивний характер та що більшовики мають свої наперед заготовлені пляни й будуть їх послідовно реалізувати.

Для галицької делегації приділено окрему льожу. Заля театру була виповнена учасниками конференції; на сцені почесна й ділова президія, багато червоних прапорів. За столом між членами почесної президії був „отаман” Данченко, недавній учасник волохівського бунту проти уряду УНР в Любарі...

Конференція почалася привітаними. Большевицькі промовці говорили демагогічно, по-вичевому, інші стримано, присутньо.

Від боротьбістів конференцію вітав Дмитро Клуний. Згадав про жертви, що їх зложила його партія за реалізацію тих кличів, які велика російська революція виписала на своїх прапорах, про боротьбу партії з контреволюційними елементами в Центральній Раді, із скоропадщиною, Директорією, денікінщиною й поляками. Підкреслив, що українські революційні маси показали свою силу й організованість у боротьбі за свої соціальні гасла та що таку саму силу вони виявлять у боротьбі за свої національні права, якщо б хтось задумав топтати або обмежувати їх. Закликав усі ці революційні угруповання до широї, дружньої співпраці. Своє слово Клуний закінчив окликом: „Хай живе Українська Радянська Республіка!”

Від укапістів промовляв Авдєнко. Він остерігав перед русотяпством в Україні, підкреслив велике значення національного питання, яке мусить знайти свою повну розв'язку вкупі з розв'язкою соціальних питань. „Нема волі там, де обое ці питання не будуть позитивно розв'язані.” Закінчив таким же окликом на честь Української Радянської Республіки, як і боротьбіст.

Російський анархіст Авсеєв, остерігав більшовиків перед гльорифікацією мас, з одного боку, а з другого, перед поневолюванням і приниженням людської гідности одиниці.

Велике вражіння зробило слово секретаря Київського Бюро Союзу Професійних спілок, російського меншовика Шроманова. Він гостро критикував політику більшовиків супроти працівників професійного руху, їх соціальні й національні реформи; відкрито сказав, що більшовики не-

Сот. Мирон ЛУЦЬКИЙ, начальник оперативного відділу 2. бригади УГА по реорганізації в 1920 р. (нар. 29. 9. 1891 р.)

суть не визволення, а нове поневолення робітничої класи. „Ви чванитесь”, — сказав Романов, — що перемогли на всіх фронтах боротьби та що радянська влада держиться повних три роки. Династія Романових продержалася повних триста років, а повіяли нові вітри історії і змели її зовсім, мов пилок знесли її і рознесли вітри революції у безвість небуття. Таке буде й з вами, бо з революціонерів ви перетворилися в найгірших реакціонерів”.

Промовцеві ніхто не перебивав, не відбирав слова. Реакція большевиків прийшла щойно чергового дня: Романова заарештували, в бюрох Союзу Профспілок зробили ревізію, опечатали їх, а потім зліквідували.

Того ж дня галицька делегація була в театрі О. Курбаса на виставі „Горе брехунові” Грільпарцера в буфонадній постанові. Гра артистів була дуже добра, але зала світила пусткою. Разом з делегатами було того вечора найбільше 30 глядачів.

Повернувшись з театру, делегати мали другу розмову з Затонським у приявності Порайка й Михайлика. Першим говорив Кондрацький; він з'ясував причини, через що УГА вступила в союз з большевиками, які потреби нашої армії і яка мета прибуття делегатів до Києва. Промову Кондрацького перебив Затонський заввагою, що — поки наша делегація вибиралася в дорогу, — він уже був поінформований, тому над цим немає потреби тепер розводитися. Сьогодні він (Затонський) не може говорити про наші потреби, бо жде директив з Харкова й Москви в цих справах; вони повинні прийти за 2-3 дні. А тим часом він хотів би послухати інформацій про стан політичної акції серед галичан (в УГА), зокрема, — як представляється в даний момент організація українсько - галицької комуністичної партії.

На те Є. Коханенко став інформувати про ріст компартії по всіх частинах УГА, сипав цифрами, фактами — одне слово, „бував добре”, — каже Курах. Із слів Коханенка виходило, що Галкомпартія має тісні зв'язки з усіма закутинами Західньо-Українських земель. На делегатах „шкіра тепла” під час доповіді Коханенка, бо вони знали, що все те, що він говорив, було простою вигадкою. Вони боялися, щоб він не заплутався та не скомпромітував себе й усю делегацію. Але, на щастя, цього не сталося.

Затонський і його прибічники уважно слухали його „доповідь”, а потім стали засипати його питаннями: де є тепер петлюрівські банди? Де Павленко? Тютюнник? Де сам Петлюра? Чи галичани мають зв'язки з ними? Чи мають контакт з „мандрівним прем'єром” Мазепою? З Бараном? З тими галицькими політиками, що залишилися в Кам'янці Под. Де тепер диктатор Петрушевич? Назарук і інші?

Коханенко відповів, що з тими реакційними елементами в нас немає ніяких зв'язків, наше ставлення до них негативне та й вони самі не шукають контакту з УГА, вважаючи її членів зрадниками.

Наскільки Коханенко переконав Затонського і його товаришів, не можна знати, але вони до цього питання більше не вертались. Із кінцевого слова Затонського виходило, що большевики найбільшої ваги надавали політичній, конкретно, комуністичній пропаганді серед галичан та об'єднанню „революційних сил” під проводом Порайка. Вони самі догадувалися, що їм важко буде пролізти між галицьке стрілецтво, тому й вимагали від Коханенка, щоб він своєю парторганізацією мостив їм шлях до душі галицького стрільця. А потім вони самі вже подбають про те, щоб опанувати УГА та зробити її сліпим знаряддям у руках Затонського і взагалі — большевиків.

Вінницький ревком не вважав за поважну справу організації комуністів серед галичан і тому доручив її артистові театру Є. Коханенкові, щоб він грав ролю лідера й провадив роботу, що була в той час нам потрібна. Коханенко любив свою ролю й виконував її добре. Як тільки утворився організаційний комітет Галкомпартії, його роботою зацікавилися большевики, а також і наші боротьбісти, потім також і укапісти. У Вінниці появилися зразу агенти Затонського; вони агітували серед наших стрільців за злиття партії Коханенка з групою Порайка. Рівночасно з ними серед наших стрільців працювали також наші боротьбісти (м. ін. також Семен Король, к. УСС) на користь їх партії.

Не зважаючи на те, що ми в союзному договорі застереглися проти втручання в наші справи будь-якої політичної (революційної) групи, всі намагалися втягти галичан у коло їх політичних плянів, для нас зовсім нецікавих. Для

Сот. Ганс КОХ, начальник оперативного
від. 1 бригади УГА (7. 7. 1894 — 9. 4. 1959)

нас на першому місці стояла військова справа й визволення Сх. Галичини від займанця при допомозі червоної армії. На цю саме обставину звернув увагу наших делегатів у Києві Курах, і всі рішили бути обережними.

Затонський закінчив свою розмову з делегатами того вечора заявою, що він кілька днів буде дуже зайнятий і не матиме часу на розмови. Їм сказав тримати зв'язок з Порайком або з Михайликом. Отой вільний час Курах хотів використати на те, щоб у розмовах з провідними особами в Києві розвідати про стан нашої справи взагалі та про їхні настрої в галицьких справах. Він мав широкі знайомства між киянами з перших днів революції. Тепер же в Київ пробралось чимало старшин СС-ів на підпільну працю із спеціальними дорученнями. Вони мали щастя пролізти на службу до большевиків, і Курах хотів зв'язатися з ними та „засягнути язика”.

Він знав також особисто деяких боротьбистів та укапистів, що займали чоловічі становища в їхніх партійних організаціях, співпрацювали з большевиками й могли допомогти галичанам. До одного з них Курах мав рекомендаційного листа від К. Ковтуновича з Вінниці, а саме до Антона Приходька, що був тоді секретарем ЦК боротьбистів. З цим листом Курах пішов до нього в товаристві М. Опоки. Розмова відбулася в приміщенні партії на Прорізній вул. Прочитавши листа від Ковтуновича, Приходько зразу почав говорити з нашими представниками дружнім тоном. Він жваво цікавився станом і розташуванням УГА, наслідками дотеперішніх розмов з Затонським. На завваження Кураха, що наша делегація досі з ним не зговорилася, бо він (Затонський) очікує на конкретні директиви з Харкова й Москви, Приходько гірко посміхнувся, а потім запитав:

„А хіба ж ви не знаєте, яке рішення большевиків у справі вашої армії?”

— „Нічого не знаємо,” — відповіли Курах і Опока.

Приходько хвилину мовчав, ніби щось обмірковував, а потім сказав:

„Це дуже секретна справа; нікому не зраджуйте, що ви щось знаєте про це від мене. Тому й не дивуйтеся, що Затонський обходить питання УГА й не хоче говорити з вами про армію.”

З дальших слів Приходька виходило, що большевики вирішили покінчити з УГА, як з гніздом націоналістичної контрреволюції та пристановищем для недобитків петлюрівщини. Армія має бути роззброєна, старшини заарештовані, а стрільців большевики мають забрати на перевишкіл до таборів. Питання Галичини буде розв'язуватися разом із загально-польським питанням. Для польських справ існує окремий польський ревком, на чолі з Феліксом Коном, Мархлевським і Менжинським. До справ цього комітету причетний також Держинський, що має безмежне довір'я в Леніна й Троцького. Справу УГА можна вважати пересудженою, бо вона не матиме ніякої сили протиставитися цим плянам.

Ця вістка приголомшила Опоку й Кураха. Щойно тепер їм стало ясно, чому Затонський у розмовах з нашими делегатами не порушував справи Галицької Армії, ні взагалі справи Західньо-Українських Земель.

Шукаючи хоч слабої іскорки надії в цім безвигляднім становищі УГА, Курах спитав Приходька, чи його партія не могла б ужити своїх впливів на користь УГА, на користь Галичини. Але Приходько відповів на це:

„Як окрема партія ми вже не існуємо. Позавчора наші делегати підписали в Москві договір про злиття партії боротьбістів з большевиками. Відтепер буде діяти в Україні тільки одна партія: комуністична партія большевиків України. А вона є філією російської комуністичної партії”.

На запит Кураха, чи не було б добре поїхати делегатам у Харків і там інтервеніювати перед радянським урядом України, Приходько відповів:

„Шкода праці, такого уряду фактично немає; є звичайна московська експозитура для справ України, а вона робить тільки те, що каже Москва.”

Немов для осолодження гіркої правди, Приходько сказав, що він порадиться ще з своїми товаришами. Вночі з Москви вертаються провідники боротьбістів: Полоз, Шумський, Гринько й Блакитний-Елланський. Завтра ввечорі має відбутись останнє засідання ЦК боротьбістів перед ліквідацією партії. Можна буде поговорити й про справи Галицької Армії й Галичини. Тому Приходько порадив прийти під кінець засідання ЦК, може ще знайдеться якийсь ви-

хід з цієї ситуації. На цьому Курах і Опока попросилися з Приходьком.

Під важким, гнітючим вражінням від розмови з Приходьком Курах і Опока цілу ніч не могли заснути; вони пошепки говорили до ранку про фатальні новини, що їх почули від Приходька; думали про те, чи говорити про все, що почули секретно, з членами делегації, чи самим нести цей тягар. Остаточо рішилися втаємничити в цю справу лише Кондрацького, що був представником УГА, а тому повинен знати все, що її стосується, і взяти його на нараду з боротьбістами. Щойно після того вони мали подумати, над тим, як підійти з цими справами до інших членів делегації.

На Кондрацького ці вістки зробили теж незвичайно гнітюче вражіння. Він, як вояк, не політик, звик трактувати справи безпосередньо, просто, без крутійства. Почувши новини Приходька, він хотів спершу негайно вертатись до УГА, в район Балти, зібрати останки наших сил і вдарити по зрадливих московських окупантах. „Може прийдеться положити голови в нерівному бою, — казав він, — але буде врятована національна честь армії; останеться тільки слава, невмируща слава.”

Того дня М. Курах і Опока бігали по Києву, щоб віднайти наших діячів та порадитися з ними в справах УГА. яку вважали за загально-українську проблему. Але ці діячі сиділи тихо, законспіровані, щоб не наразитися на репресії з боку червоних окупантів. Та попри це, обом їм пошастило поговорити з проф. Ол. Грушевським, Ол. і Людмилою Черняхівськими, а через них і з Сергієм Єфремовим, Володимиром Дурдуківським, Віктором Дубровським, проф. Янотою та Миколою Кудрицьким.

З лівих українських діячів вони бачилися з братами Любченками (Панасом і Миколою), Євг. Касяненком, Андрієм Річицьким, Мих. Авдієнком, до яких вони також мали листа від Ковтуновича, приятеля галичан.

Українські патріоти в Києві були відірвані від усього того, що діялося поза червоним фронтом, у Вінниці і в районі розташування наших військ. Для них було дивним і незрозумілим, чому Петлюра зійшов з поля боротьби й виїхав у Польщу, для чого зліквідовано регулярний фронт і чому ген. Омелянович-Павленко із своєю армією погнав-

ся в большевицьке запілля. Питали про прем'єра Мазепу та його уряд, що сталося з галицьким Диктатором Петрушевичем. Про галицькі справи, про трагедію УГА не мали ніякого поняття, а тому все, що почули від нас, дуже здивувало їх і стривожило.

Проф. О. Грушевський і інші діячі, прихильники УНР, дуже осуджували Петлюру за його „втечу” з поля бою, не вірили, щоб з поляками можливо було зговоритися й укласти якийсь корисний для України договір. Хоч би який був цей договір, він не найде прихильного відгомону в Україні, бо поляки були й будуть загарбниками-імперіалістами. Якщо б, однак, вдалося Петлюрі домовитися з поляками і втягти Польщу в війну з Москвою, то це був би великий успіх і історична заслуга Петлюри. Бо: 1) в боротьбі з москалями ми не були б самотні, 2) через Польщу Україна ввійшла б у контакт з переможними західними альянтами, які мусіли б піддержати нас у боротьбі з московсько-большевицькою загрозою для культурного світу.

В такому аспекті належало б Петлюру піддержати, бо — якщо за ним буде в Україні реальна політична сила й армія — це матиме великий вплив на його позицію і значення у Варшаві.

З тих мотивів треба б за всяку ціну вдержати УГА, яка повинна стати центром для організації наших військових сил і дій. Конче треба перевести армію ген. Омеляновича-Павленка з большевицького запілля в район УГА; інакше вона все буде в небезпеці ліквідації червоними військами.

Думки київських патріотів про Денікіна були: цей білий генерал провалився остаточно, і ніхто з його можливих наступників не зможе вже створити такої сили, яка б загрожувала Україні. Діставши добру науку, денікінці й інші білогвардійці мусітимуть респектувати слушні права України, а може й шукатимуть порозуміння з нею для спільної боротьби з червоною загрозою.

Тепер існує одна велика небезпека для України — це московська червона армія. Большевики — це нові будівничі московської імперії. УГА конче мусить зговоритися з большевиками, щоб зберегти свою силу для дальшої боротьби. Навіть коли б довелось Галицькій Армії поступитися де в чому большевикам, вона повинна йти, до цього, щоб виграти час. Треба піти на всякі компроміси, підписати вся-

кий договір. У відповідній хвилині цей договір перекреслити, як це роблять самі большевики з усіма договорами й умовами, коли вони стають для них невідгідні. З такими контрагентами, як большевики, не приходится робити ніяких собі скрупулів, бо й вони самі не мають їх щодо своїх партнерів. А УГА мусить мати передишку за всяку ціну.

Міркування українських лівих діячів можна звести до таких пунктів: 1) Доба Центральної Ради минула безповоротньо й ніколи не повториться. Це була весна української революції, що розбурхала наші народні маси й висунула на арену історії українську проблему. Берестейський мировий договір то історичний акт; але на цьому й покінчилося історична місія Української Центральної Ради.

2) Гетьманщина ганебно скомпромітувала себе в Україні, втратила там ґрунт і тому не має чого шукати серед народу України. Вона не ввійшла в міжнародню політику й не може надіятися на якубудь піддержку для себе зовні. Гетьманщина, як і денікінщина, була кон'юнктуральним рухом, тому так соромно провалилася і не може входити в якісь пляни української визвольної боротьби.

3) Петлюрівщина — це ліве крило гетьманщини; і вона провалилася, бо не зуміла розв'язати ні національної, ні соціальної проблеми. Вона навіть не потрапила наблизитися до цих проблем. Як гетьманщина, так і петлюрівщина — це пропачий час, час утрачений для нашої визвольної справи.

4) На арену історії виступає нова сила — це українське селянство, робітництво й трудова інтелігенція. В її авангарді йдуть українські комуністичні й соціалістичні партії, які стоять на становищі Української Соціалістичної Радянської Республіки. Вони її створять, бо така їх історична місія. За ними йдуть народні маси. Української держави не створили демоліберали, ні романтики з Центральної Ради, не створила її й чужонаціональна буржуазія під гетьманською булавою, ні міщансько-інтелігентська верхівка під диктатурою С. Петлюри та різних отаманчиків, що тепер опинилися на смітнику історії. Але створять її українські революціонери-соціалісти та комуністи в тісному союзі й співпраці з українськими трудовими масами. Ці маси прагнуть радянської України, бо тільки в ній вони бачать запоруку своїх революційних здобутків. Тепер іде мобілізація всіх революційних сил України для закріплення радянського будів-

ництва, для ліквідації всіх залишків старого режиму.

Але проти нас назріває грізна небезпека націоналістичної Польщі, Румунії, Чехії й Мадярщини, і на цей фронт ми мусимо звернути належну увагу. Тому ми мусимо виступати спільно з революційними силами Радянської Росії; вона заводить у себе радянську форму правління, вона й нам допоможе такі самі форми завести у нас, в Україні. Безперечно, в рядах наших братів росіян є багато русотяпського елемента, який шкодить революційній справі, який шкодить і нам; тому ми мусимо мати свою реальну силу й радо повітаємо в наших рядах усіх тих, хто хоче йти з нами й широко помагати нам у розбудові радянської України.

Питання Галичини, Буковини й Карпатської України будуть позитивно полагождені в Радянській Україні; вона не забула ні про один закуток української землі, про найменшого брата, всіх пригорне й об'єднає в українському радянському центрі.

Але наші делегати цікавилися не так декларативною, як практичною сторінкою справи, тому вони поставили лівим такі конкретні питання:

1) Якщо осуджують Петлюру й політику його уряду, то як належало б потрактувати армію ген. Омеляновича-Павленка, яка діє в Україні під прапором УНР і яка могла б знадобитися в боротьбі проти Польщі?

2) Яке становище лівих щодо УГА й чим практично вони могли б допомогти їй в реорганізації, піднесенні її бойового стану і в ужитті проти Польщі?

3) Чим і як вони могли б допомогти УГА в реалізації всіх пунктів її договору з червоними з дня 1. січня 1920 р.?

4) Як бути їй (УГА) у ставленні до Затонського, Порайка й Михайлика, отієї „трійки”, яка з доручення Москви діє серед галичан і відає їхніми справами, вимагаючи повного підпорядкування рішенням тієї „трійки”?

Ці питання викликали широку дискусію, різні відповіді прихвальных лівих; їх можна звести до таких пунктів:

До 1. питання (армія Омеляновича-Павленка): Все, що брало участь у боротьбі під проводом Петлюри, глибоко здеморалізоване націоналістичними кличами й отаманськими амбіціями. Практика показала, що навіть такі „радянські” формації, як загін отамана Волоха, не є позитивним

елементом у радянському будівництві. Волох має на увазі особисті амбіції й кар'єру; йому чужі принципи соціалізму й радянського будівництва. Його загін має характер бандитсько-погромницький і тому мусить бути зліквідований. Волох спричинив боротьбістам і радянській владі чимало мороки, тому його доля рішена. Не можемо потішати себе ілюзіями, що армія Павленка з цього погляду являє собою щось краще. Це недобитки гвардії Петлюри, це збір голоти й погромників. Вони мусять піддатися радянській владі, скласти зброю, вернутись до мирного життя й праці і цим заслужити собі ласку радянської влади. Отаманів треба половину порострілювати, решту до тюрми й таборів.

До 2. питання (УГА): Галицька армія має в собі багато надійного елемента, вона може бути важливим чинником у боротьбі проти Польщі. З погляду національного вона певна, з — соціального хитка. В її рядах багато чорносотенних старшин, які не забули „добрих” часів” Франца-Йосифа I й Австрії; є між ними прихильники Скоропадського, Денікіна й Петлюри. Між старшинами треба провести ґрунтовну чистку, викинути всіх австріяків і німців, а також і тих українців, які скомпромітували себе денікінщиною. Після такої чистки й реорганізації Галицьку Армію треба піддержати всіма силами, щоб вона привела себе до порядку й стала на висоті свого бойового завдання, щоб вона в процесі дальшої боротьби стала радянською гвардією.

До 3. і 4. питання не зайняли ніякого становища: їх мали обмірковувати шойно після того, як вернуться з Москви делегації боротьбістів; саме тепер там обговорюються питання про злиття боротьбістів з большевиками та про реорганізацію радянського уряду України.

На марґінесі всіх отих розмов з нашими діячами різних політичних угруповань у Києві М. Курах нотує в своїм щоденнику:

„Нічого певного, нічого конкретного, самі загальні фрази й декларативні заяви. Загальна атмосфера була тяжка, для нас несприятлива. Щоправда, і праві, і ліві співчували Галицькій Армії, але ніхто не міг вплинути на те, щоб прискорити вирішення наших справ і дати нашій армії конкретну допомогу. Лише большевики могли зробити це,

але вони не поспішали говорити з нами. „Трійка” не викликала на розмови, ждала директив з Москви.

В очікуванні дальших офіційних розмов, члени делегації УГА відвідували багато київських знайомих, інформувалися в них про настрої та ставлення до радянської влади. Добру роботу провадили Микола Угрин-Безгрішний та Володимир Бойко, що деякий час студював у Київському університеті і мав широкі знайомства в студентських колах Курах і Опока зв'язалися з кол. УСС-ом і СС-м Михайлом Козланюком, що по розформуванні СС-ів працював у Книгоспілці та в нашій військовій підпіллі разом з Дмитром Біликом, Семеном Ткачівським і Михайлом Білячем.

В розмовах із старими друзями наші делегати находили чимало моральної підтримки й заохоти до праці, щоб за всяку ціну врятувати цілість УГА.

14.

Розмова в ЦК боротьбістів

Нарешті в Києві стало відомо, що з Москви повернулися делегати боротьбістів і що вони підписали умову про злиття їх партії з КПБУ та зречення формування власних збройних частин. На 11. лютого 1920 р. було скликане засідання цих делегатів з президією ЦК партії. Почалося воно ранком, а надвечір А. Приходько повідомив Кураха, що деякі члени ЦК хочуть бачитися з ним і говорити про УГА. Курах хотів узяти з собою інших членів делегації, але під рукою були тільки Опока й Кондрацький. З ними він пішов на Прорізну до приміщення партії. Там вони застали Приходька, а цей познайомив їх з Миколою Скрипником,¹⁸ Елланом-Блакитним, Гриньком, Шумським; були й давніші Курахові знайомі — Михайло Полоз і Микола Любченко. Вони знали вже від Приходька про делегацію УГА.

Розмову почав М. Скрипник інформацією про злиття боротьбістів з КПБУ. Вона зробила прикре вражіння на

¹⁸ Микола Скрипник — старий більшовик і член РКП, близький знайомий Леніна. Він був промотором злиття партії боротьбістів з КПБУ і посередником у нав'язанні контактів та переговорів, що привели до злиття — Н. Г.

галичан, бо з неї виходило, що боротьбісти скапітулювали перед більшовиками, отже відійшли від самостійницьких позицій УСРР, перейшли на позиції більшовицького федералізму.

На питання Кураха „А чи таке вийде на користь Україні”, була відповідь Скрипника: „Мусить вийти!” На ці слова Скрипника Блакитний посміхнувся й продеклямував: „сальйомся, разольйомся і зальйом (зіллємось, розіллємось і заллєм).”

По цьому галичани почали інформувати зібраних про наші справи. Опока розповів про події в Галичині по розпаді Австрії, про боротьбу з поляками організацію української влади, Диктатуру Петрушевича, перехід за Збруч, всі перипетії галичан аж до порозуміння з більшовиками й договір з 1. січня 1920 р., про працю ревкому УГА у Вінниці. Курах доповнив інформацію Опоки згадкою про договір Петрушевича з Денікіном і незадоволення галицького стрілецтва з цього договору та спробу нав'язати контакт з більшовиками, підкреслив усі труднощі, що їх УГА зустрічає в реалізації договору. Потім перейшов до місії УГА в Києві, розмови з Затонським, Порайком і Михайликом та просив приявних поцікавитися справою Галицької армії й допомогти її делегації домовитися з більшовиками, щоб вони не робили труднощів у реорганізації УГА згідно з укладеним у січні договором. УГА може відіграти важливу роль в боротьбі проти шляхетської Польщі.

Потім посипалися різні питання від боротьбістів до галичан. Один з них запитав, де є тепер Петрушевич, що являє собою його державний апарат, хто з його представників діє тепер в Україні; питав, де є О. Назарук і чому його досі не повісили самі галичани. Це саме треба було зробити з Панейком Василем і Витвицьким Степаном.

Полоз питав, куди дівся член київської організації ср-ів Є. Коновалець з його корпусом СС-ів, де Іван Лизанівський, Голубович, Севрюк, Шаповал, Григоріїв та інші діячі партії ср-ів, про яких нічого не чути.

Шумський: Який контакт мають галичани з Петлюрою та його урядом, хто з комісарів стоїть у зв'язках з УГА, чи Петлюра добив уже торгу з Поляками, чи продає Україну цілу, чи частинами? Чи УГА має зв'язки з ген. Омеляновичем-Павленком?

Любченко: Що являє собою Рада Республіки в Хмельнику, що роблять галицькі ліві радикали, що Макух?

Еллан-Блакитний: Чи правда, що Євшан загинув у повстанні на протиденікінському фронті?

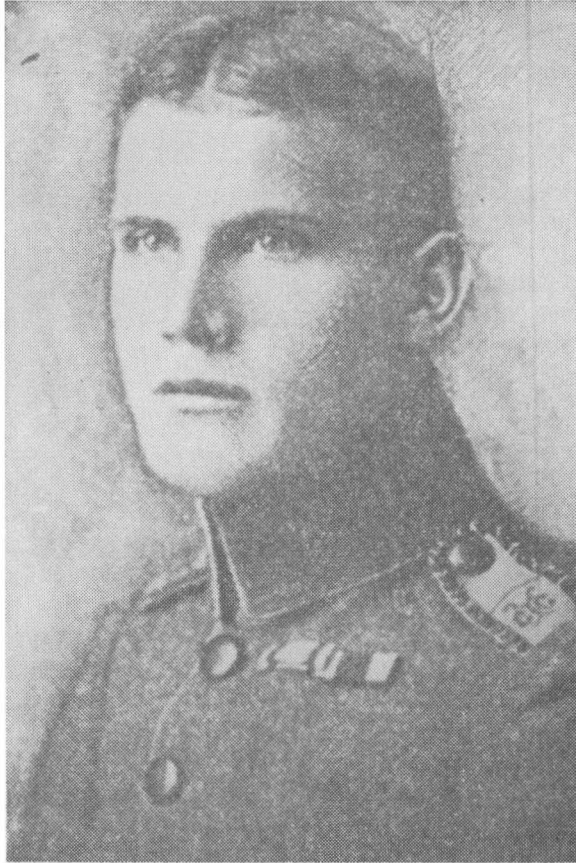
Гринько: Що являє собою УГА, який її бойовий стан, скільки в ній чужих старшин — німців і австрійців. Які пляни ревкому УГА щодо реорганізації армії, як налагоджена в ній праця політична, які впливи ревкому ЧУГА, Галком-партії?

З усіх тих питань, що ними боротьбісти засипали наших делегатів, пробивалося недвозначно таке саме наставлення членів ЦК партії боротьбістів до галичан і УГА, яке видно було в Затонського й тов-ів. Було очевидним, що вони і дивилися на нас очима большевиків. Особливо це виявилось в дискусії, що почалася по виясненнях галицької делегації на запити боротьбістів.

М. Скрипник сказав про УГА й галичан таке:

Галичани відіграли в війні ганебну роллю. Вони, як колись у 1848 р., з вибухом війни 1914 р. організували свій легіон добровольців, який обороняв австрійського цесаря, а під час революції в Росії 1917 р. організували реакційну формуцію СС-ів, що громила українські революційні сили. Своєю службою авантюрникові Петлюці вони припинили розвиток української і взагалі світової революції. Це ж вони громили професійні союзи, розстрілювали провідників робітництва в Києві. Коновальця і його начальника розвідки Чайковського будуть довго пам'ятати київські робітники. Не краща й УГА; її праця в Україні, перехід до денікінців залишиться вічною плямою в історії української вільної боротьби. Тому й не диво, що з галичанами не хочуть говорити радянські провідники, що вони не довіряють їм. Бо вони при першій нагоді знов зрадять і перекинуться до ворога.

Не щадили докорів галичанам і Полоз, Шумський та Гринько. Це викликало задушливу атмосферу; наші делегати думали хвилинами перервати цей страшний „суд” наших кривих братів, що нагадував суд большевиків над УГА. Але вони опанували себе, мовчали або спростовували закиди, щоб усе ж таки дійти з ними до порозуміння. Бо не було тоді в Києві нікого іншого, хто поміг би Укра-

**Микола Опока, поруч. армії УНР, член
Вінницького ревкому УГА; розстріляний
в ЧК (фото з 1915 р.)**

їнській Галицькій Армії, врятував би її для загальної української справи.

Лише один Кондрацький не міг опанувати себе. Він піднявся, взяв у руки шапку і, збираючись до відходу, промовив до боротьбистів:

„Мені казали, що ми маємо відбути нараду з українськими товаришами, радянцями і соціялістами, які спільно з нами мають радитись над нашою долею, над нашою армією. А тим часом нас тут критикують і судять за гріхи наших політиків, дарма що ми, військовики, за них не відповідаємо. У мене таке враження, ніби я попав на московський большевицький суд. Ми ж досі воювали проти всіх, хто йшов в Україну, щоб її поневолити. Що ви, українські революціонери, можете мати проти нас? Ми весь час боролися й гинули за ту саму Україну, за яку й ви боретесь.

Ми приходимо до вас і кажемо, що хочемо піддержати вас, з вами ж будувати нову Україну, тільки дайте нам якусь спасенну раду й помічну руку. А замість того ми чуємо тільки лайку й докори, які більше болять нам, як ворожі кулі. Тому я відходжу від вас, а про ваше відношення до нас розкажу там на фронті моїм товаришам, стрільцям і старшинам, що мене сюди прислали, щоб ми договорилися з вами і разом ішли на наших спільних ворогів.”

По цій заяві Кондрацький звернувся до відходу, але Приходько заступив йому дорогу, просив сісти й заспокоїтися, щоб ця розмова все таки дійшла до позитивного кінця.

Виступ Кондрацького зробив враження на приявних боротьбистів. Тон їх розмови змінився, вони стали говорити конкретно й присутньо. Курах спростував закиди Скрипника на адресу наших армій. Організація УСС-ів, на думку Кураха, була ділом революційним, не контрреволюційним. УСС пішли перші проти московської твердині, щоб здобути Україні національну й соціяльну волю. Згадав, у яких умовах формувався в Австрії легіон українських добровольців, скільки труднощів вони мусили перемогти, щоб дістати врешті до рук зброю. Закид, що УСС боролися за австрійського цісаря, позбавлений всяких підстав, бож вони на самому початку заманіфестували свої політичні позиції тим, що відмовлялися присягати австрійському

цареві. В боротьбі проти московського імперіялізму вони зазнали величезних утрат, а після розвалу Австрії вони обернули свої кріси проти польського загарбника. Підкреслив революційний чин УГА, СС-ів та інших українських стягів; вони боролися проти гетьмана, Денікіна й усіх ворогів України, що намагалися зробити її своєю колонією.

М. Опока підкреслив, що політичні позиції УГА були правильні, а неправильні були позиції тих, що йшли на Україну, щоб її поневолити. В цьому випадку не без гріха й російські демократи, соціялісти й комуністи.

В дальшій дискусії вияснено деякі питання й непорозуміння. Скрипник висвітлив справу реорганізації УГА так:

„Були часи, коли большевики шукали шляхів наближення до УГА, щоб її використати в боротьбі проти Польщі. Тоді на працю серед галичан перекинено поважне число добре вишколених агентів-пропагаторів. З переходом УГА за Збруч зацікавлення до неї зросло, бо вона мала скріпити армію УНР у боротьбі проти большевиків. Але праця агентів не мала успіху, бо УГА виявилася національною твердинею, куди ніяк не могли протиснутися кличі большевицької пропаганди. Тоді звернено було всю увагу на галицькі політичні організації й апарат Диктатури. В самій Диктатурі найдено сприятливий ґрунт з огляду на розходження між Петрушевичем і Петлюрою. Ці розходження треба було поширити й поглибити. Це й удалося по лінії різниць між галичанами та їх урядом і урядом Директорії — Петлюри. Денікінщина була наслідком тієї гризні, що й розвалила єдиний український національний фронт і теж спричинилася до розвалу УГА.

Вже під час успішного розгромлювання денікінського фронту й наступу червоних військ на цілому фронті командування червоної армії одержало нові інструкції в справі УГА. Червона армія мала захоплювати окремі частини УГА, обеззброювати їх, забирати все воєнне майно, обезголовлювати їх через винищування командного складу, а підстаршин і стрільців забирати в полон. Такий мав бути кінець УГА.

Ваш договір з 1. січня 1920 р. викликав був деяке замішання серед командирів червоних частин. Вони зверталися до вищого командування й політичного проводу з питанням, що їм робити з УГА, яка порвала з Начальною Ко-

Михайло Курах, підполковник СС армії
УНР, член Вінницького ревкому УГА,
(фото з 1916 року)

мандою і оголосила про свій перехід до червоних. Це, звичайно, припинило раптовий процес ліквідації УГА. Тепер ця справа дискутується в колах військового командування, в партійних колах і радянських урядових установах. Сьогодні ще невідомо, як буде вирішена ця справа, але можна бути певним, що більшовики ніколи й нізащо не погодяться на те, щоб УГА існувала й далі як окрема військова одиниця, бо це не в інтересах партії й радянського уряду.”

На запит Опоки, якого уряду — московського чи українського, Скрипник відповів: „Ясно, що центрального, або, як ви кажете, московського. Бо до часу закінчення війни з усіма ворогами — зовнішніми й внутрішніми — мусить бути єдине революційне керівництво так військове, як і політичне.”

В цій розмові з членами ЦК боротьбістів наші делегати ствердили таку картину:

1) Українські боротьбісти скапітулювали перед Москвою й будуть робити тільки те, що вона їм накаже. Так чинитимуть ті боротьбісти, що стали на позиції ортодоксального комунізму. Ті ж, з-поміж них, які були проти розв'язання партії й злиття з більшовиками, перейдуть до укапів (лівого крила сд-ів, з Михайлом Ткаченком і Андрієм Річицьким у проводі). Праве крило зіллється з організацією ср-ів, що піддержує Петлюру, отже піде в підпільну роботу проти більшовиків.

2) У зв'язку із злиттям боротьбістів з більшовиками на місцях буде проведена реорганізація партійних осередків з метою створення єдиної партійної організації КПБУ. По реорганізації на місцях буде скликаний з'їзд партії, виберуть центральний партійний провід і зформують новий склад радянського уряду України. Теперішній уряд у Харкові — це звичайна московська експозитура, яка на власну руку нічого не може робити, отже й вирішувати справи УГА. Тому делегатам її немає пощо до нього звертатись.

3) Справа УГА може бути вирішена тільки в порозумінні з „трійкою”, бо вона діє з доручення центрального радянського уряду й червоного військового командування. Ось такий віз і перевіз став перед делегатами галицької армії. Ліві діячі не могли допомогти їй, хоч у декого з них (Приходька, Полоза, Блакитного) видно було добру волю допомогти нам.

На домагання галичан були устійнені деякі пункти спільного діяння:

1) УГА конче треба рятувати для загальної справи. Для цього всі будуть порозуміватися між собою, інформуючи одні одних про все. Обидві сторони будуть у постійному зв'язку між собою. В Києві залишається як зв'язковий від галичан Микола Опока, у Вінниці буде зв'язковим від боротьбістів Кость Ковтунович.

2) Скрипник, Шумський і Полоз зобов'язуються інтервенювати на користь УГА перед урядами України й Москви; вони переговорять також з Вол. Затонським та іншими членами реввійськради XII. армії, яка оперує в Україні і в справах УГА має певно якісь доручення.

3) Скрипник зобов'язується використати всі свої зв'язки і впливи та особисто інтервенюватиме в Леніна з метою корисного полагодження справ УГА та галицької справи взагалі.

15.

Закулісні переговори Коханенка з Порайком

Пізно вночі закінчилися розмови нашої делегації з боротьбістами. Слабі, майже ніякі надії на позитивну поладу справ УГА спричинили депресію серед галичан. З чим вони вернуться до Вінниці? Що скажуть ревкоміві, що вислав їх по якусь можливу розв'язку долі Галицької Армії та збереження її для України?

Кондрацький зневірився зовсім і безнадійно махав руками, в його очах тремтіли сльози. Кілька днів неголений, одягнений у старий селянський кожух він робив вражіння пригніченого горем селянина. А недавно це був знаменитий вояк, командир кулеметної команди, потім став на чолі бригади УГА й здобув з нею ряд перемог. Большевицькі крутіства пригнітили його зовсім. Курах і Опока співчували йому, але не находили для нього слів потіхи.

Чергового дня всі члени делегації Вінницького ревкому й УГА зібралися в кімнаті Коханенка, щоб вислухати інформацію про розмову з боротьбістами. Вони мали також порадитися, як бути в цьому становищі. Коханенко о-

бурився, що його не взяли на цю розмову, забувши про те, що не був у готелі, коли делегатів запрошували на розмову. Але це мале непорозуміння скоро вияснилось.

А тим часом Коханенко поінформував делегатів про те, що якраз тоді, коли відбувалася нарада з боротьбістами, він мав розмову з Порайком. Вони зустрілися при вході до готелю, і Порайко запросив його на чай. Під час розмови Порайко порушив питання злиття вінницької групи комуністів з групою Порайка. Спершу утворили б спільну управу на паритетних умовах. Ця управа мала б скликати партійний з'їзд і вибрати нову управу, яка організувала б політичну працю серед галицького вояцтва й розпочала б реорганізацію УГА. Вона мала б також приготувати працю на Західньо-Українських Землях. Питання створення єдиної комуністичної партії галицьких українців стоїть сьогодні на першому місці. Щойно по його полагожденні прийде черга до УГА.

Порайко дуже цікавився відносинами в Галицькій Армії, її бойовим станом, настроями стрілецтва й старшин. Він випитував також Коханенка про кожного члена делегації, про їхнє минуле та про ставлення до радянської влади. Отакий розвідковий спосіб випитування большевиків про всіх, з ким вони мали діло, не міг зробити корисного вражіння на делегатів. Все ж вони, вислухавши доповідь Коханенка, прийшли до переконання, що в галицький справі щось таки робиться. Бо пощо кликав би Порайко Коханенка, коли б справа УГА була безнадійна?

Коханенко, на щастя, не взяв на себе ніякого зобов'язання перед Порайком, виправдуючись тим, що він мусить порозумітися з своїми товаришами, спільно з ними все обміркувати. А він догадувався — не без підстав, — що в новій організації галицьких комуністів він не зайняв би провідного становища; його напевно зайняв би Порайко.

Над розмовами з членами ЦК боротьбістів велася широкі дискусія між нашими делегатами. Їхні думки були доволі розбіжні. Кондрацький упевняв, що делегати повинні вертатися до Вінниці, бо з большевиками будь-яке порозуміння неможливе. Треба роз'їхатися по всіх галицьких частинах, поінформувати стрілецтво, що большевики не думають зговорюватися з нами, що вони хочуть використати УГА для своїх цілей, а потім зробити з нею те, що

буде їм вигідне. Дальше треба шукати контакту з армією ген. Омеляновича-Павленка, відійти в район Жмеринки-Проскурова-Могилева, там створити нове заплілля й туди стягнути всіх тифозників і нездатних до бойової дії стрільців, а здорових організувати до дальшої боротьби з большевиками. Тому за всяку ціну треба сконтактуватися з армією УНР, стягнути її в район УГА й створити спільний фронт під командою ген. Омеляновича-Павленка. Кондрацькому притакували обидва бунчужні — Малишевський і Васьків.

Коханенко вважав, що треба неодмінно вдержати свою політичну організацію комуністів Прикарпаття, яку ми створили і вже розгорнули успішну працю в рядах УГА. Якщо ми зречемося політичного проводу в УГА, то втрачимо свої впливи в ній, а в дальшій послідовності й саму армію. З цим становищем солідаризувалися інші члени галицької комуністичної партії, тобто Сидоряк-Ростока й Бойко. Він заявив, що переговори з Порайком треба й далі продовжувати і зливатися з його групою при умові, що наша організація заповнить собі важніші становища і впливи.

Микола Угрин-Безгрішний теж не вірив, щоб ми могли домовитися з большевиками, що вони підпишуть, згл. ратифікують підписаний уже договір, що був би корисний для УГА. — „Але ми приїхали в Київ як делегація і як делегація мусимо вертатись. Треба б ще раз послати двох членів на остаточну розмову з Затонським і Порайком у тих справах, в яких ми прибули сюди. Делегати мусять стояти на становищі договору з 1. січня, що його підписали й представники большевиків. Тепер іде справа ратифікації та послідовного виконання всіх пунктів договору. Його має ратифікувати радянський уряд, а тому делегації доведеться їхати до Москви, якщо ні Київ, ні Харків не погодять цієї справи.”

Курах і Опока теж стояли на тому становищі, що треба ще раз спробувати обміркувати справу з Затонським і Порайком, якщо ж від них нічого конкретного не доб'ємося, тоді шукати якогось іншого виходу.

Кінець-кінцем вирішено призначити Кураха, Опоку й Коханенка на зустріч з Затонським. Це рішення було послане Порайкові, і делегати просили його влаштувати зу-

стріч. Порайко відповів, що якраз перед цим Затонський телефонував, що між 2. і 3. годиною приїде до готелю і просить делегатів на розмову. Засідання відбудеться в кімнаті в Порайка (він мешкав також в готелі Контіненталь). Делегати порозумілися ще між собою, хто з них про що має говорити на нараді з Затонським.

16.

Вирішна нарада з „трійкою”

Поки почалися наради, Затонський спитався делегатів, як їм подобається Київ, чи вже відвідали всіх своїх знайомих, як гостили їх партійники, легальні й нелегальні підпільники; при останніх словах Затонський кинув оком на Кураха й Опоку, даючи тим зрозуміти, що він поінформований про їхні київські зустрічі.

Потім він запропонував намітити порядок нарад і вибрати президію. Рішено, що головувати буде Затонський, секретарювати Михайлик. Представник від галичан запропонував одне питання наради: ратифікацію договору з 1. січня 1920 р.; якщо виникнуть ще які проблеми, то їх можна порушити в пункті: поточні справи.

Порайко поставив свою пропозицію:

- 1) Загальні інформації про політичне й військове становище в Україні й серед галичан.
2. Політичні завдання галицьких комуністів.
3. Праця в рядах УГА.
4. Біжучі справи.

Курах заявив, що делегати приїхали в Київ у єдиній справі, а саме — ратифікації договору з большевиками; для обговорення інших справ вони не мають мандату від ревкому УГА. Його піддержала більшість делегатів. Особливо темпераментно говорив Угрин-Безгрішний. Коли Затонський побачив, що більшість стоїть за внесок Кураха, він сказав:

„Ну ладно, приймаю ваш внесок, щоб не тратити дорогого часу на зайві дискусії.”

Перший промовляв Опока. Він прочитав текст договору, укладеного 1. січня 1920 р., що його уряд радянської

України досі не ратифікував. Через це не реалізовано ні одного його пункта, а через це терпить злигодні УГА. На місцях доходить до прикрих сутичок з червоноармійцями, бо вони поводяться супроти галичан не так, як повинні поводитися союзники.

На цю вступну доповідь Опоки Затонський відповів: „Цей договір, який зачитали, не є ніяким договором і він не має ніякого значення. Він складений вами і на ньому бракує підписів представників радянського уряду та командування червоної армії.”

На завваження другого члена делегації, що договір підписали Андрій Хвиля, Кость Ковтунович і Власов, як представники радянського уряду і трьох революційних угруповань України, Затонський відповів, що вони не мали ніяких повноважень на підписування такого договору. Йому нічого не відомо, щоб центральний радянський уряд або командування червоної армії делегували своїх представників для переговорів і підписання договору з галичанами та їх армією.¹⁹ Вони були в союзі з Денкіном і тому ставлення до них радянської влади таке саме, як і до денікінців.

„Ми з денікінцями не говоримо, а просто б'ємо; вас не б'ємо, бо просто нема кого бити. Вас б'ють тепер тиф і манівці вашого політичного бездоріжжя, безхарактерність ваших політичних провідників і командувачів. Щодо вас червоне командування дало наказ своїм частинам, щоб при зустрічі з галичанами запропонувати їм скласти зброю, а коли не захочуть, тоді силою примусити їх до цього, забрати в полон і все військове майно перебрати. Ви мали щастя, що у ваш район вступила таращанська бригада, бо таращанці не хотіли виступати проти вас і забирати вашу зброю.

Тепер ваша справа рішається в Москві, а я можу впев-

¹⁹ Ці слова Затонського гостро суперечать його становищу, яке він займав до нашого договору в Калинівці, в розмові зі мною. Тоді він не ставив під запит наш договір, не заперечував права нашим контрагентам вести переговори з нами. Тепер же він брехнею й залякуванням хотів зробити галичан податливішими щодо його й його товаришів іляннів. Така поведінка — типова для большевиків. Н. Г.

нити вас, що ваша УГА вже ніколи як цілість не буде існувати. В короткому часі ваші частини опиняться в таборах інтернованих. Нова галицька армія постане з тих змобілізованих галичан, яких ми покличемо до себе, як тільки червона армія переступить Збруч.

Тому й немає потреби вести дискусію над договором, бо він для нас не існує. Ми його не підписували, а Хвиля, Ковтунович і Власов переступили свої повноваження. Їм тепер заборонено встрявати в галицькі справи: ми їх взагалі відкличемо й ще поставимо перед судом."

Порайко твердив, що вищезгадані представники радянської влади були членами міжпартійного обласного комітету, мали доручення вести відповідну працю в межах Подільської області, але не мали ніякого доручення переговорювати з галичанами й укладати з ними договір.

Курах спростував твердження Порайка, кажучи, що Хвиля, Ковтунович і Власов діяли на терені Подільської області, де стояла УГА, репрезентували три революційні партії, а всі разом радянський уряд України; вони показали повноваження для переговорів.

Затонський заявив, що нема про що говорити, бо уряд ніколи не ратифікує договір. Над справами УГА взагалі немає потреби спинятися, бо їх обмірковують в Москві. Коли ж вони будуть вирішені, то реалізація постанов буде йти скоро. А тепер треба дискутувати над тим, як слід поставити питання політичної праці серед галичан.

З приводу останніх слів Затонського відбулася дуже гаряча дискусія. Опока заявив, що негачія договору з 1. січня викличе погане вражіння й неприхильність галичан до большевиків. А це матиме лихі наслідки у взаєминах між партнерами. З того вийде шкода для самих большевиків, бо галицька армія може дуже стати в пригоді у війні проти поляків.

Угрин сказав, що у випадку ліквідації УГА большевики зліквідують усі симпатії галицького населення до большевиків, коли вони підуть походом на захід.

Кондрацький: „Якщо большевики відкидають союз з УГА, то вони штовхають її в обійми УНР-івців і примушують іти на співпрацю з армією Павленка, разом з нею творити спільний фронт проти большевиків. Самі большевики штовхають галичан на розпачливу боротьбу проти них,

а ця боротьба в умовах можливої війни з Польщею може бути загрозлива так для УГА, як і для большевиків.

Те саме твердив Курах. Він сказав, що було б великим нещастям для дальшого розвитку революційних дій і радянського будівництва, коли большевики не доцінять і злегковажать роліс Української Галицької Армії в процесі дальшої боротьби проти західного агресора. УГА має великі симпатії не тільки на Західньо-Українських землях, але й на Наддніпрянщині; тому ліквідація УГА буде однозначна з ліквідацією надій тутешнього населення на большевиків. УГА треба реорганізувати й зберегти для майбутньої розгри, як високовартісну бойову одиницю.

Врешті промовив третій член групи Затонського Михайлик. Він сказав, що його взагалі дивує ця дискусія. Він розуміє, що делегатам лежить на серці справа УГА, але й большевики зацікавлені в тому, щоб це питання розв'язати позитивно. УГА повинна одержати поміч від командування червоної армії. Але ж галичани також мусять зрозуміти, що цю справу не можна полагодити ні в Києві, ні в Харкові, а в політичному й військовому центрі — Москві. Тепер военний час, вся влада мусить бути зосереджена в одному центрі. Ні Київ, ні Харків не рішають ніяких справ, а тим більше справ УГА. Покищо треба полагодити найважливішу справу, а саме — політичну, бо від неї залежить також і військова справа.

„Тут у Києві”, — вів далі Михайлик, — „треба зговоритися обом політичним групам. Галицькій армії не довіряє Москва, не довіряє Київ, ні Харків, не довіряємо, вибачте за щирість, і ми, поки ви ведете свою сепаратну політику. Ви теж не довіряєте нам, не хочете бути щирими з нами. Ми не віримо словам, ні гарним декляраціям, а віримо фактам. А вони свідчать проти вас. Залишмо військові справи, а краще полагодьмо спільні політичні питання. Коли ж вони будуть вияснені й узгіднені, тоді прийде пора на військові справи. Тому я пропоную перейти негайно до обговорювання питання об'єднання і створення єдиної організації галицьких комуністів.”

Його пропозицію піддержали Затонський і Порайко. Опока поставив конкретне запитання: „Як у практиці мало б виглядати це об'єднання?”

Порайко вияснив: „Ваша комуністична партія зливає-

тяться з нашою комуністичною партією большевиків Галичини, підпорядковується нашим директивам і ми вже тоді — єдина партія — беремо на себе відповідальність за долю УГА і за інші галицькі справи.”

Коханенко порадив інший вихід: скликати у Вінниці з'їзд галицьких комуністів, нехай приїдуть до Вінниці члени групи Порайка, а там буде вже рішатися справа злиття обох груп, вибереться новий центральний комітет партії з осідком у Вінниці.

Проти цієї пропозиції виступили всі три з групи Затонського. Останній заявив, що партія не є військова організація і її плянів ніяк не можна в'язати з плянами Начальної Команди УГА. Вінниці не може бути центром; він повинен бути в Києві. Звідси легші зв'язки з Харковом, де перебуває уряд радянської України.

І знов почалася гаряча дискусія, що була б скінчилася зірванням переговорів, і делегати мабуть того ж таки дня виїхали б до Вінниці. Але Затонський зорієнтувався, що дискусія ні до чого не доведе, і запропонував перерву до 7. години вечора, бо він, мовляв, зайнятий іншими справами й мусить відійти. Михайлик запропонував ще тільки вибрати комісію з трьох, що обміркувала б справу об'єднання й подала б увечері свою пропозицію. Пропозиція була прийнята. До комісії вибрано від галичан Коханенка, Ростоку й Кондрацького, від групи Порайка самого Порайка й Михайлика. На цьому засідання перервано.

В тому місці Курах нотує в записнику:

„Це було мені дуже на руку, бо саме в той час мене покликали до телефону. З Вінниці телефонували Гірняк і Рогульський; питалися, як стоять наші справи, чому ми не інформуємо їх про перебіг і вислід нарад у Києві. Я в загальному переказав те, що можна було переказати телефоном, описав труднощі, що їх ми маємо в справі реалізації нашого договору й зазначив, що мабуть сьогодні закінчимо наші розмови й ні з чим повернемося до Вінниці.

Рогульський інформував про невідрадний стан УГА, про брак харчів, ліків для тифозників і збільшену смертність стрільців і старшин. Червоноармійці починають грабувати наші комори й обози; в Хмельнику червоні хотіли обеззброїти наші сторожеві застави, а скінчилося тим, що наші обеззброїли большевиків. Цей прикрий інцидент те-

пер. полагоджується в Вінниці, але таких випадків буває щораз більше.

Гірняк повідомляв, що Начальна Команда відмовилася від дальшого відступу на південь, визнає наш ревком і для зв'язку присилає двох своїх представників до Вінниці. З політичного погляду наші справи розгортаються позитивно, але з господарського зле. Армія голодує, смертність від епідемії зростає; між стрільцтвом починає ширитися зневіра щодо можливості співпраці з большевиками. Це може мати фатальний вплив на дальший хід подій. Майте це на увазі й рятуйте становище! Ми тут нічого не можемо зробити, ні вам допомогти.²⁰

В тім часі, коли Курах говорив з Вінницею, Опока кинувся шукати Скрипника, щоб просити в нього поради й допомоги. Найшов тільки Приходька й Полоза. Вони повідомили Опоку, що Скрипника він, можливо, не побачить, бо він зайнятий, а вночі їде до Харкова. Обидва радили Опоці, щоб галичани, як потопельник бритви, хапалися всякої нагоди, приймали пропозиції Затонського, які б вони не були, й конче з ним домовились. Затонський — член Реввійськради XII армії, яка має вплив на вирішення справ УГА, дарма що ці вирішення матимуть тимчасовий характер; бож однаково остаточно рішатиме Москва. Якщо галичани зговоряться з Затонським, то це значитиме те саме, що зговорилися б з Москвою, бо він діє в порозумінні з нею.

Вісті з Вінниці й поради боротьбістів мали такий вплив на наших делегатів, що вони зрезигновано погодилися на всі пропозиції Михайлика. Увечорі знов зійшлися з „трійкою”, і Михайлик запропонував прийняти ось такий „Протокол”. На засіданні комісії в справі об'єднання галицьких комуністичних груп” в складі товаришів: Василя Порайка, Павла Михайлика, Євгена Коханенка, Івана Росто-

²⁰ Тоді я телефонував у Київ, що Колегія Старшин нарешті вийшла із своєї пасивності, усунула обох командувачів генералів — Микитку й Ціріца, призначила тимчасово на начального вождя УГА отамана О. Лисняка й створила Начальний ревком УГА, що мав нав'язати контакт з Вінницьким ревкомом для спільної акції. А це сталося тоді, коли червона армія вступила вже в район розташування УГА. В дальших розділах говориться про це докладніше. Н. Г.

Іван Рогульський, полковник СС-армії УНР, член Вінницького ревкому УГА. Загинув як повстанець на Лівобережжі (фото з 1915 року)

ки й Франца Кондрацького, обміркувавши питання заключної консолідації українських галицьких комуністичних груп, рішено:

1. Комуністична партія большевиків Галичини під головуванням тов-а Порайка й Українська комуністична партія Прикарпаття під головуванням тов-а Є. Коханенка зливаються в одну комуністичну організацію під фірмою: Українська комуністична партія большевиків Прикарпаття.

2. До кінця травня 1920 року має відбутися спільний з'їзд, що вибере новий Центральний Комітет УКПБП і намітить плян дальшої праці.

3. До часу з'їзду на місцях творяться спільні партійні комітети, що до їх складу входять на паритетних умовах представники обох груп і зразу діють під фірмою УКПБП.

Київ, дня 12. лютого 1920 р. Підписали: Василь Порайко, Павло Михайлик, Євген Коханенко, Іван Ростока, Франц Кондрацький.

Затонський поставив питання: „Чи є які завваження до відчитаної постанови?”

Завважень не було ніяких. „Бо які завваження, — пише Курах у записнику, — можна було мати до справ, які нас не цікавили й для нас не мали значення? Ми не цікавилися справами комуністичної організації; до Києва ми приїхали в справах Галицької Армії, домагалися ратифікації нашого договору, а з нами не хотіли говорити про цей договір. Він був для большевиків не вигідним і тому вони вважали його неважним.”

„Якщо немає ніяких завважень, — сказав Затонський, — то прошу, щоби всі приявні підписали відчитаний протокол.”

З членів галицької делегації перші підписали В. Бойко, Малишевський і Васьків. Коли прийшла черга до Опки, він заявив: „Цей протокол для мене не має значення, бо ми приїхали сюди як представники безпартійної організації — Вінницького Революційного Комітету УГА, а це є справа тих, що належать до одної із названих у протоколі політичних груп.”

На це Затонський завважив: „Це не є партійний, а політичний документ. Ця політична організація буде вести всі справи УГА й саме тому ви повинні підписати його.”

Після того протокол підписали всі інші члени делегації; останнім підписав його й Затонський.

До слова став Курах: він переказав привним усе те, що почув від Гірняка й Рогульського, а саме: про голод в Галицькій Армії, брак можливості лікувати хворих, про розгромлювання червоноармійцями складів і обозів УГА, про конфлікт у Хмельнику та підкреслив konieczність забезпечити УГА всім потрібним.

„З чим ми вертаємось у Вінницю?” продовжував Курах, — „що скажемо нашим стрільцям і ревкомові? Який звіт маємо їм скласти? Коли вже неможливо привезти ратифікацію нашого союзного договору з червоною армією, то нехай у протоколі буде вміщена заява про те, що новостворена політична організація і зокрема тов. Затонський ручаться, що справа УГА буде позитивно полагоджена, що незабаром прийде допомога в харчах і ліках”.

І знов почалася дискусія, але мало хто брав уже слово. Курах запропонував вмістити відповідні пункти в протокол; Затонський спершу трохи вагався, але по коротких виясненнях погодився, щоб їх поставити в протокол конференції. А були то такі пункти:

1. Тов. В. Затонський ручить, що до часу полагоди справи УГА в Москві не наступлять ніякі радикальні зміни, ані погіршення в стані УГА. Революційна Військова Рада XII Червоної Армії подбає про те, щоб у першу чергу забезпечити всім необхідним хорих стрільців і старшин, щоб не допускати до забирання військового майна, ні роззброювання частин УГА.
2. Тов. Затонський у порозумінні з Реввійсьрадою XII Армії і Центральним Комітетом новоствореної політичної організації, а саме Комуністичної Партії більшовиків Прикарпаття та в порозумінні з т-ми Порайком і Михайликом подбає про те, щоб у Москві Центральний Уряд і Верховне Командування Червоної Армії позитивно полагодили справу УГА, щоб вона стала вповні боєспособною формацією, гарантуючи її організаційну цілість і автономію.
3. УГА ні в яким разі не може бути вжита для бойових дій проти Армії ген. Омеляновича-Павленка, ні до ліквідації українських повстанчих загонів.
4. Вінницький Революційний Комітет УГА і Начальна Команда її будуть негайно повідомлені про остаточне вирішення справ УГА в Москві і вишлють у Київ, до булав XII Червоної Армії своїх представників та фахових старшин для намічення пляну праці в порозумінні з представниками Радянського Уряду й Командування Червоної Армії.

Цим і закінчилися наради делегатів Вінницького ревкому й УГА. Затонський мав скоро звернутись до Москви

Володимир Гіряк, хорунжий УСС,
1920 рік, Львів

з домаганням, щоб там прискорили вирішення справ УГА, а в перших днях березня він приїде до Вінниці, потім у район УГА, щоб на місцях ознайомитися з загальним становищем.

Протокол конференції підписали всі її учасники. Михайлик зобов'язався написати його на машинці в двох примірниках, один з них мав дати Курахові для Вінницького ревкому. Але він цього не зробив, і Курах звітував у Вінниці з свого записника та з чернетки протоколу.

17.

Погляд киян на вислід нарад із Затонським

Чергового дня делегація Вінницького ревкому й УГА вернулась до Вінниці. Залишилися там Коханенко, щоб стати в театрі на працю, й Опока, нібито для студій, а насправді для зв'язку ревкому з боротьбістами.

Перед виїздом Курах мав ще раз побачення з Приходьком. Цей був без гумору, не захоплювався злиттям його партії з більшовиками. Він був тієї думки, що боротьбісти від цього нічого не виграли, а навпаки втратили все, що мали.

Курах поінформував його про вислід наради з Затонським. Приходько сказав на те, що він нічого більше й не сподівався, добре, що хоч так закінчилася нарада й не розбилася зовсім. Він же повідомив Кураха, що Скрипник мав розмову з Затонським; цей дійсно звертається до Москви. Є неофіційні чутки, що більшовики хочуть зберегти УГА, але реорганізують її на свій спосіб і дадуть їй свій головний штаб, призначать і свого командира. Можливо, що вже незабаром покличуть представників Вінницького ревкому й УГА до Києва на дальші розмови, але не виключене, що доведеться поїхати й до Москви. На закінчення Приходько впевнив Кураха, що буде помагати галичанам, де й скільки зможе, тому просив бути з ним у зв'язку.

Приходько, за словами Кураха, справляв тоді вражіння щирого демократа й українського патріота. Пізніше він перейшов зовсім до більшовиків і виступав у ролі прокурора на процесі діячів СВУ. Просто вірити важко, щоб він

так змінився. Але ж він мусів дати московським садистам докази своєї вірності. Це й було трагедією всіх тих наших лівих з років визвольного змагу України, що вони в партійному засліпленні клали фундаменти під московсько-імперіалістичну потугу в Україні.

Окрім Приходька, Курах мав ще розмову з Річицьким і Авдієнком, Ол. Грушевським, Черняхівськими, Іваном Лизанівським і нашими підпільниками, що були вислані від СС-ів до Києва (Козланюк і ін.).

Річицький і Авдієнко вважали, що галицькі делегати досить вправно й дипломатично вийшли з розмов із Затонським і Ко. Їх успіх у тому, що вони говорили з Скрипником і заручилися його словом, він буде інтервенювати в галицькій справі в Москві й піддержуватиме справу УГА перед Леніном, щоб рятувати її від повної ліквідації. Слово Скрипника багато важить у Москві. Також і Полоз опікується галичанами. На його слово можна покладатися, а до його голосу також прислухаються в Москві. Приходько — чесна, але м'яка хитра людина. Він не має тепер значення, бо був проти злиття з большевиками. На Шумського й Гринька надіятися нічого, бо вони не надають великої ваги справі УГА, як і справі Галичини взагалі. Любченки — кар'єровичі, а Блакитний — поет.

Єдині, хто може зробити щось конкретного для УГА, — це Затонський і Скрипник. Останній тепер з доручення Москви мобілізує українські комуністичні сили, щоб утягти їх в річище КПБУ. Це він заініціював злиття боротьбистів з большевиками, що йому й удалося. Тепер він заходжується коло злиття укапістів з КПБУ, але це йому не вдасться.

КПБУ не є українською партією, в ній повно русотяпського елементу; всі вони змагають до диктатури над українськими комуністами й Україною. Вони не допускають до того, щоб у президії Комінтерну в Москві був представник України.

Укапісти в деяких справах співпрацюють з большевиками, але на повне злиття не підуть, поки не приймуть програми УКП в національній політиці в Україні. УКП збереже свою організаційну окремішність, у взаєминах з большевиками буде додержуватись засад доброзичливої співпраці й конструктивної критики. Проти русотяпства ука-

пісти будуть боротись, хоч би це коштувало їм великих неприємностей, переслідувань і загнало в підпілля.

Тоді ж, 1920 року, укапісти ставилися прихильно до галичан, до їхньої армії й обіцяли помагати їм. Вони передали Курахом листа до їхнього представника в Вінниці Ю. Войціховського. Тоді й були надії, що УКП виросте в поважну силу, бо незадоволені злиттям боротьбісти переходили до них. Тим то й галичанам був деякий сенс держати з ними зв'язок.

Також проф. Ол. Грушевський і Черняхівський позитивно оцінювали той факт, що галичани приєднали для своїх плянів Скрипника, бо вважали, що цей „комівояжер московської політики в Україні”, як вони казали, має свою вагу в Москві й може пригодиться галичанам. Затонський, на їх думку, це неофіційний губернатор України, ставленник Москви. Це й добре, що галичани зговорилися з ним, від цього вони виграють, матимуть деяку піддержку, а там час покаже, що далі робити. Про Порайка й Михайлика наші патріоти сказали, що вони є помічники Затонського й урядовці для полагоджування галицьких справ.

Наші підпільники²¹ також були вдоволені з того, що нарада делегатів УГА не розбилася, бо в іншому випадку це означало б кінець цієї армії. А тепер можна виграти на часі; неодмінно треба зберегти цілість УГА, реорганізувати її та підготовляти для майбутніх завдань. Від підпільного центру підуть посланці до Павленка й Тютюнника, щоб вони з своїми частинами підсувалися в район УГА й підготовляли здійснення умови про об'єднання УГА з військами УНР з грудня 1919 р. Курах умовився ще з ними про зв'язки УГА з нашим київським підпільним центром, щоб затіснити співпрацю та підготовлятися до майбутніх подій. Для того й залишено в Києві Опоку, а кур'ером для зв'язків мав бути Козланюк, що разом з делегатами виїхав до Вінниці.

²¹ Полк. Коновалець дав деяким СС-ам окремі доручення вести підпільну роботу так серед УГА, як і в Києві. Підпільними працівниками були: Курах, Опока, Рогузьський; в Києві Козланюк. Могло їх бути й більше, бо у Вінниці й Києві було багато СС-ів. На початку 20-х рр. вони працювали також з повстанцями Правобережжя. — Н. Г.

Врешті Курах мав ще зустріч з І. Лизанівським; її влаштував Опока в помешканні Оксани Калиниченко на Львівській вулиці. Лизанівський був ср-ом. Він брав до уваги тодішню загальну ситуацію й силою обставин орієнтувався на радянську владу, зважав на можливості співпраці з більшовиками, щоб виграти на часі, поки виясниться наша загальна ситуація. Його думки про галичан і УГА недалеко відбігали від думок боротьбістів, але він виявляв їх щиріше, ніж ті останні. Він був тієї думки, що виїзд Петрушевича та його міністрів не завдав ніякої шкоди галичанам, ні нашій справі; навпаки — від того вона скористала. З УГА треба позбутися реакційних елементів, насамперед чужих старшин, а потім Тарнавського, Миқитки й подібних, щоб УГА йшла з духом часу.

На його думку, добре сталося, що делегати УГА не розсварилися з Затонським і Ко. та з нашими лівими партіями, бо тим УГА виграє час, а всіх згаданих втягує в свою справу; вона має право вимагати ратифікації договору з січня 1920 р., принагідно вкласти новий, прийнятний для обох сторін.

Армію УНР треба втягти в мережу дій УГА, в її рядах теж провести реорганізацію. Генерала Павленка треба позбутися, бо це непотріб і нездара. Тютюнника залишити за всяку ціну; він молодий, енергійний, добрий організатор, бойовик і партизан, добрий революційний тактик. Він може очолити й провід армії УНР. Цю армію слід би було з'єднати з УГА, щоб вони рівночасно реорганізувалися й зближалися одна до другої. З обох армій можна створити кулак проти внутрішніх і зовнішніх ворогів України.

Доба Петлюри — так думав Лизанівський — скінчилася і в жадній формі не повториться. Якщо Петлюрі пощастить укласти договір з поляками, то це буде нещастям України й перекреслить самого Петлюру в очах українців. Мазепа й його міністри — то нездари, що розгубилися в цій ситуації, що її сами створили.

З галицьких політичних організацій треба б залишити хіба єдиних лівих радикалів, бо це єдина політична сила, що стоїть найближче до народніх мас, знає їх потреби й прагнення. Ця організація буде природним союзником ср-ів, а з часом обидві партії зіллються в одну.

Лизанівський прибув до Києва нелегально, з наміром легалізуватись, організувати ср-ів і творити одну політичну силу. Тому він хоче скликати конференцію партії та обговорити зміну програми й тактики. Треба прийняти радянський принцип і змагатися за організування української радянської республіки. Поза радянською формою державного устрою комунізм треба відкинути, бо він не притягає до себе народніх мас України. Проти КПБУ треба повести нещадну боротьбу, бо це партія русотяпів і окупантів.

Отакі думки розгортав Лизанівський перед Курахом. З його пляну легалізації себе й своєї групи не вийшло нічого. Під час окупації Києва поляками його заарештували на донос петлюрівців, але старанням Кураха вдалося звільнити його. В цій справі дуже багато допомогли Безручко, Змієнко, Сушко. Також Опока попав був у польську тюрму і його виручив Курах з допомогою уповноваженого Петлюри Романченка.

18.

Несподіваний маневр Затонського

Саме тоді, коли Курах мав розмови з київськими громадянами, інформував їх про вислід нарад із Затонським та орієнтувався в їх поглядах на сучасне становище в Україні, перед самим від'їздом галичан з Києва Затонський несподівано покликав до себе Кондрацького (бо нікого іншого не було поблизу) і подав йому до відома, що Москва погоджується на реорганізацію УГА на таких умовах:

1. Начальна Команда УГА має переорганізуватись, штаб і командувача призначає Москва;
2. Галицькі корпуси перетворюються в бригади (бригади в полки і т. д.); вони будуть приділені як допоміжні формації до окремих дивізій червоної армії;
3. Політичну працю в реорганізованих формаціях ЧУГА бере на себе новостворена Українська Комуністична Партія більшовиків Прикарпаття.

Згідно з цим була складена на письмі угода, яку зараз таки підписали Кондрацький і покликані принагідно Ма-

лишевський і Васьків. Пізніше її підписали ще Коханенко й Ростока.

Курах нотує в своїм записнику, що ця вістка дуже здивувала його й приголомшила. Але мене це не здивувало; Затонський був послідовним. Його посилання на Москву було містифікацією, придуманою з метою: зломити опір галичан проти КПБУ. Він же ж у Калинівці 1. січня сказав мені, що буде з нашою армією (розподіл її на червоні дивізії) і тепер повторив те саме, нібито як постанову Москви. Через своїх агентів, що від самого початку крутилися між нами у Вінниці й інших місцях розташування УГА, він зорієнтувався, що галичани схиляються до боротьбістів і настроєні проти КПБУ. Тому він і заграв цілу комедію з Москвою в Києві; а зломивши опір галичан і примусивши їх приєднатись до Порайка під фірмою Укр. Ком. Партії большевиків Прикарпаття, він тільки про око вичекав кілька годин, щоб послатися на Москву й піднести галичанам давно приготовлений плян реорганізації.

Можливо також, що на Затонського вплинув Скрипник, який перед від'їздом до Харкова говорив з ним про УГА.

А Курах, не знаючи, може, цього деталю і почувши про конференцію Кондрацького з Затонським, зробив йому пекельну авантуру, що не покликав на неї його, Опоку, Угририна-Безгрішного й Бойка. Кондрацький виправдувався тим, що, поперше, він сам був заскочений і нікого не було під рукою; подруге, на конференції підписано тільки деклярацію, яка покищо не має обов'язкової сили. Її має підписати ще ревком УГА у Вінниці і щойно тоді вона буде ратифікована та набере обов'язкової сили. На її підставі буде укладений договір і устійниться плян реорганізації УГА та співпраці її з червоною армією. Якраз у цій справі Затонський має незабаром прибути до Вінниці з Порайком, щоб на спільному засіданні з ревкомом устійнити всі справи.

„Я був встеклий на Кондрацького”, — пише Курах у своїм записнику, — „за конспіративність перед нами, але скоро потім прийшла хвилина холодної застанови. Я вважав і далі, що Кондрацький учинив недобре; одначе, чи можна було його й товаришів обвинувачувати за це? Може погрозами примусили їх підписати цей документ, а мо-

же підступно переконали їх, що це єдиний рятунок для УГА? В цім випадку виявилася у всій наготі московська підступність, що діє всюди, де большевики не можуть добитися свого відкритим шляхом.”

19.

Реакція вінничан на київські події

По поверненні делегатів УГА з Києва в помешканні д-ра Давида (що видужував з тифу) відбулася довірочна нарада. У ній узяли участь: Н. Гірняк, д-р Омелян Паліїв, д-р М. Козоріс, д-р І. Макух, полк. І. Рогулький, Микола Балицький, Ф. Палашук, чотар Гачкевич і Мих. Балицький.

Курах склав точний звіт з подорожі та всіх розмов у Києві. Приявні пересиділи до пізньої ночі, обговорювали всі справи й шукали якогось виходу з тієї прикрої ситуації, в якій опинилася УГА й наша справа. Остаточно всі погодилися на тому, що треба: а) держати контакт з нашими лівими (Боротьбістами й лівими сд.), б) затягати розмови з большевиками, щоб виграти на часі, а покищо в) закріплювати наші зв'язки з повстанцями, г) добиватися контакту з прем'єром І. Мазепою та командувачем армії УНР ген. М. Омеляновичем-Павленком, щоб реалізувати договір про злуку обох армій (УНР і УГА) з грудня 1919 р. Всі наші збройні сили треба зосереджувати в районі розташування УГА, щоб підготувити утворення єдиного регулярного фронту і з весною почати загальний наступ проти большевиків. До того часу мусить якось вияснитися становище Петлюри й Петрушевича, може вони врешті знайдуть якесь зрозуміння нашого становища на Заході й доб'ються від нього допомоги в дальшій боротьбі проти большевиків.

Такі були тоді наші задуми й пляни. Але жорстока дійсність ішла своїм шляхом і несла для нас ряд нових болючих розчарувань і несподіванок...

Після тієї наради чергового дня відбулося пленарне засідання ревкому УГА, на яке запросили також представників галицьких комуністів, лівих радикалів, боротьбістів, большевиків, укапістів, борьбістів і деяких діяльних стар-

шин. Приявні були: Н. Гірняк, І. Рогульський, В. Чайковський, М. Козоріс, пор. Марків, чот. Гачкевич, О. Паліїв, А. Музичка, Ф. Замора, а з членів делегації: М. Курах, М. Угрин-Безгрішний, В. Бойко, І. Сидорак-Ростока, Ф. Кондрацький, Васьків і Малишевський. Від боротьбістів — Кость Ковтунович, від КПБУ Андрій Хвиля з дружиною Женею, від боротьбістів Власов, від лівих сд-ів Юрій Войціховський; від галицьких комуністів Михайло Балицький, М. Гіжовська, від радикалів Макух, Палащук, Онищук і Микола Балицький. Окрім того, були ще наші старшини СС-ів: Бісик, Домарацький, Маренін, Борис, Індишевський Степан, Козланюк Мих., Головував Н. Гірняк, секретарювали: Гачкевич і Козоріс.

Відкриваючи засідання, голова привітав приявних, потім звітував про дотеперішню працю Вінницького ревкому та про його намагання зберегти одність організації УГА, підкреслюючи її значення в дальшій боротьбі проти польських загарбників. Про відносини в Україні говорив загально, про те, що можна було згадати у зв'язку з станом нашої справи взагалі. Треба було добре вважати на слова, бо на засіданні були приявні, окрім наших випробуваних людей (старшин і гром. діячів), також різні люди, які, може, тільки вдавали наших приятелів, а насправді чигали на кожне необережне слово, щоб донести про все тим, кому служили.

Потім М. Курах звітував про подорож до Києва, про розмови делегатів з большевиками (Затонським, Порайком, Михайликом, Скрипником і ін.), не згадуючи, звичайно, нічого про його й Опоки розмови з українськими діячами й провідниками, які мали довірочний характер. Звіт М. Кураха доповнювали інші члени делегації, а саме: М. Угрин-Безгрішний, Бойко, Кондрацький і Сидорак-Рос.

Після запитів почалася дискусія. Започаткував її Гачкевич. Він доказував, що большевики обдурили нас, не додержали жодного пункта договору з 1. січня. Особливо накинувся він на Хвилю, назвав його самозванцем і гоштаплером, бо він провадив з нами переговори, не мавши на це мандату, ще й багато обіцяв. Гачкевич твердив, що договір з большевиками нічим не різниться від ганебного договору з денікінцями, а тому й кінець його буде такий самий. І денікінці, і большевики одної матері діти, діти Москви,

яка за весь час свого існування не додержала ні одного договору, який підписувала й на який присягала. Ми, підписавши договір, готові додержати його, але його потоптали самі большевики, тому й нас він нічим не зобов'язує. Треба шукати іншого виходу й над тим ми мусимо тепер подумати.

Хвиля негайно взяв слово. Він гостро атакував Гачкевича за його „вузький галицький шовінізм”.

„Такі, як Гачкевич, — казав Хвиля, — своїм нерозумом довели УГА до загибелі, занастили й саму Галичину. А вона може звільнитися тільки при допомозі большевиків і їхньої червоної армії.” Самозванцем він (Хвиля) не є, бо для розмов з галичанами мав мандат ЦК КПБУ, що й зараз може доказати. Він добув з портфеля мандат і відчитав його та показував приявним так, щоб кожний міг побачити цей документ.

Щоб послабити неприємне вражіння, викликане виступом Гачкевича й Хвилі, слово взяв Ковтунович. Він говорив у примирливому тоні й намагався звести дискусію в ділову площину.

„Ситуація вимагає серйозної застанови, — казав Ковтунович, — нам треба знайти вихід з того незвичайно важкого стану, в якому опинилася УГА й уся галицька політика. В Наддніпрянській Україні ситуація вияснюється; вже тепер видно, що Україна буде радянською республікою, буде державою „без холопа і без пана”, а рішальний голос матиме трудова кляса. Центральна Рада свою ролю вже відіграла й відійшла в історію, гетьманщина ганебно провалилася; так само провалилася й денікінщина, а петлюрівщина доживає свої останні дні. Вороття до старого не буде, треба братися за нове, треба дружнім зусиллям закріплювати радянську владу в Україні. А Україна дасть свою помічну руку галичанам і всім землякам на Західньо-Українських Землях, щоб визволити їх з ворожого ярма й приєднати до матірнього пня. В цьому змаганні ми можемо розраховувати на поміч братньої Росії та її червоної армії; це ж єдина реальна сила в цю пору, вона може дати допомогу УГА й самій Галичині та іншим частинам Західньої України.

В цім напрямі зробив уже перші заходи ревком УГА, і його ініціативу треба піддержати. Правда, є і будуть ще

деякі непорозуміння між нами самими, між більшовиками й галичанами, є й деякі тіні взаємного недовір'я, підозри, але при добрій волі все це минеться й виясниться, а замість того прийде доба широкій дружній співпраці.

Не надійтеся на Петрушевича, ні на Петлюру, бо це політичні банкрути і в Україну вони вже не вернуться. Не надійтеся на Омеляновича-Павленка і його армію, бо дні її вже почислені. Надійтеся на себе самих, на свою УГА, бережіть її від повного розвалу, бо вона мусить бути вашим авангардом у боротьбі з Польщею. А в цій боротьбі ви не будете самі, бо з вами буде Радянська Україна і Радянська Росія”.

Ні Хвиля, ні Ковтунович не сказали нічого конкретно про справу УГА й та допомогу для неї. Вони обмежилися на звичайній у більшовиків агітації.

Після них слово взяв референт військових справ при ревкомі І. Рогульський. Оперуючи конкретними цифровими даними, він доводив, що УГА, як бойова одиниця, тепер фактично не існує.

„У нас зареєстровано 16.785 старшин, підстаршин і во-яків, хворих на тиф, що лежать по лікарнях, принагідних притулках та приватних квартирах. Але окрім цих, офіційно зареєстрованих, є ще багато хворих по таких закутках, до яких ми не можемо дістатись.

Є в нашій евіденції 21.412 таких, що видужують з тифу, але між ними багато випадків захворювання на поворотний тиф, запалення легенів та інші післятифозні ускладнення, що виникають у наслідок невідповідного живлення, важких мешканевих умов, браку одягу, взуття, навіть білля. Тому не буде перебільшення, як я скажу, що наші тифозники та ті, що видужують, становлять армію 38.197 старшин, підстаршин і стрільців, якими командує хвороба. Ця армія постійно зменшується, з її рядів постійно вибувають наші бойові друзі, а команду над ними перебирає Смерть. Маємо ще 18.243 старшин, підстаршин і стрільців здорових, але одні з них зайняті службово по різних булавах, командах і етапних установах, а добра половина їх — це обслуга обозів, шпиталів, магазинів та інших об'єктів державного й стратегічного значення. У нас у цій хвилині немає ніякої бойової сили, бо ми хворі, голодні, обдерті, у нас немає медикаментів, бракує зброї, муніції; на-

Станімір Осип, сотник УГА, нар. 21. квітня 1890 р.
Ком. 3-ої бригади ЧУГА

ші обози неспроможні до руху, бо вози вимагають ґрунтового ремонту, коні виснажені, заражені пархами, грудою. Ще гірший стан наших кіннотних і гарматних частин. Гарматний парк теж вимагає капітального ремонту й доповнення, нам бракує гарматних набоїв, а коні нездатні до раптових бойових рухів, бойової акції. В цілому ми є армія хворих, і, якщо не прийде негайна конкретна допомога, нас знищать наші язви. Хто не вмре, той буде рятуватися втечею від нас, щоб уникнути неминучої загибелі. Тому й нічого дивного, що останнім часом стали множитися в нас випадки дезерції. Щораз більше бойовиків покидають нас і цілими групами пробиваються додому, зневірені й знеохочені до всього. Інші приєднуються до різних повстанчих загонів або тягнуться за армією Павленка. Є також такі, що позалишалися на хуторах та по сільських закутках, зв'язалися з селянськими родинами, поженилися й уникають контакту з нами.

Такий наш фактичний стан. А моральний бік справи також важкий. Є ще по вищих командах люди, що надіються на Денікіна чи на Петрушевича або думають про те, щоб перекинутись на румунський бік.

Ми в такі фантазії не віримо, але що дав нам союз з большевиками? Коли б вони, замість дотеперішніх балачок, дали нам конкретну поміч, то й моральний стан УГА був би кращий, і ми за короткий час зреорганізували б її, поставили б на ноги яких 50.000 доброго війська до бойової акції проти Польщі, що загарбала вже наші Західні Землі, а тепер не криється з агресивними плянами й супроти Наддніпрянської України.

Закінчу своє слово ствердженням: якщо не буде негайної допомоги, то ми пропадемо, пропаде наша УГА і наша загальна справа.”

Доповідь Рогульського доповнив інтендантський референт Віницького ревкому сотн. Марків.

„З погляду забезпечення наших частин, — сказав Марків, — стан значно погіршився з приходом большевицьких частин у наш район. Деякі частини червоної армії відразу розграбували наші склади, магазини й обози, не пощадили й лікарень, хоч наші запаси були дуже скромні. Тепер і це нам пограбоване, а допліву немає ніякого, бо на купівлю немає валюти, немає інших товарів на обмін, від большевиків не дістаємо нічого.

Під нашою охороною були деякі цукроварні, гуральні, гарбарні, млини тощо. Ми мали від них за охорону приділи, що їх могли вимінювати на запаси, потрібні для армії. У нас були зв'язки з місцевими купцями, які сприяли нам і помагали. Тепер большевики наклали на все це свою руку, а без їх „ордера” ми не можемо нічого добути. До нашого розпорядження були ліси Грохольського в П'ятничанах біля Вінниці, звідки ми брали паливо для наших лікарень і на потреби армії. Дещо з палива ми кидали на місцевий ринок, на обмін за потрібні нам продукти, особливо для хворих та тих, що видужують. Тепер і це урвалось, бо без большевицького „ордера” ми не можемо вивезти ні одного воза дерева.

В наших лічницях бракує палива, хворі мерзнуть, простуджуються й дістають запалення легенів та інші потифозні ускладнення, що здебільшого кінчаються смертю. Відсоток смертності в останніх часах знов збільшився.

Щоб рятувати наших людей і зробити з них військо, треба негайної помочі. Це дуже пильна справа; кожна хвилина проволоки збільшує наші жертви в людях.”

Вражіння від доповідей двох наших референтів було велике. Взяли собі до серця нашу справу і Хвиля, і Ковтунович, Войціховський і Власов. Всі обіцяли вжити негайних заходів, щоб поправити трагічний стан УГА.

Приявні схвалили дотеперішню політику Вінницького ревкому та його діючого голови, схвалили становище делегатів і їхні розмови з большевиками в Києві, а д-р Макух сказав:

„Робіть так, щоб було добре, ми маємо повне довір'я до вас.”

На цьому закінчилося засідання. Ревком продовжував свою важку працю та очікував на прибуття Затонського з його штабом, заповіджене в Києві. Але ще до приїзду Затонського появилися перші „стежі” його, що мали приготувати ґрунт для виступів Затонського і його трабантів. Спершу приїхали — Дідуник, Кай, Сірко; їх називали „хлопцями до послуг” нових верховодів УГА. За ними приїхав молодший Порайко (здається, Іван), а врешті повноважний Василя Порайка — Іван Матвійків, родом із Залозеччини, недалеко від Зборова. Він був гімназіальним абітурієнтом і втік до Московії перед призовом до австрій-

Лонгин Горбачевський, чотар УГА (народ. 15. березня 1889 р.), викладач української мови в школі червоних старшин у Києві 1920 р. (після повернення в Сов. Україні 1923 р.)

ської армії; нам говорив, що скінчив тернопільську гімназію, а в Києві був студентом комерційного інституту (вищої комерційної школи). Був мужем довір'я В. Порайка; у Вінниці він заходився коло реорганізації галицьких комуністів. Скликано загальні збори організації Є. Коханенка й групи Порайка (тобто Матвійкова, молодшого Порайка, Дідуника, Кая й Сірка). На цих „загальних зборах” здійснене злиття обох груп, згідно з київською умовою, обрано нову управу, на чолі з Матвійковим; членами управи стали: Мих. Балицький, Вол. Бойко, Іван Сидоряк-Ростока, Дідуник і молодший Порайко. Офіційну назву тієї організації прийнято: Українська Комуністична Партія большевиків Галичини. Вона мала діяти у Вінниці й районі УГА, очевидно на підставі директив Василя Порайка, що мав очолювати галицьку секцію в ЦК КПБУ. Дотеперішній голова організації галицьких комуністів Є. Коханенко виїхав до Києва і перейшов на працю як актор театру ім. Ів. Франка.

Новий голова вінницької групи Матвійків не влаштувався ніяких прилюдних виступів, бо не було й часу на це; події розгорталися бистрим темпом.

9. березня 1920 р. врешті приїхав до Вінниці Затонський з Порайком і Михайликом і зразу скликали засідання партійної управи; на це засідання закликано також управу нашого ревкому. Отже прийвними були, окрім трьох київських „асів” — від партії Матвійків, Мих. Балицький, Ростока-Сидоряк, В. Бойко, Дідуник і молодший Порайко. Від ревкому — Гірняк, Курах, Рогульський і Кондрацький.

На цьому засіданні нас повідомили, що згідно з рішенням Центральних Комітетів РКП і КПБУ Галицька Армія буде реорганізована так, що з корпусів будуть зформовані 3 бригади, які будуть введені до складу большевицьких дивізій. Там вони перейдуть відповідний політичний вишкіл. А щойно пізніше, в час наступу на Польщу (згл. Галичину) наші бригади з'єднаються в одну оперативну одиницю як Червона Українська Галицька Армія. Реорганізацію буде проводити польовий штаб на чолі з В. Порайком. Всі члени управи ревкому однозгідно обстоювали організаційну цілість УГА і тому стали проти того, щоб з галицьких корпусів творено бригади й розподілювано їх по червоних дивізіях. Вони переконували Затонського, що на-

казана більшовиками реорганізація УГА й розбиття її організації викличе огірчення й деморалізацію серед загалу галицького стрілецтва, і ревком не бере на себе відповідальности за наслідки. Але Затонський був глухий на ці аргументи; він сказав коротко: „Ця справа вирішена в Москві, і ніяких змін не може бути.”

Для форми Затонський поставив ще цю справу на голосування; наслідки були такі: „за” голосували В. Порайко, П. Михайлик, М. Балицький, І. Росток, Дідуник і молодший Порайко; „проти” голосували: Н. Гірняк, І. Рогульський, і М. Курах. Утримались від голосування Ф. Кондрацький і В. Бойко.

Так відбулися похорони УГА й народження ЧУГА 9-го березня 1920 р. Потім Затонський подав до відома, що польовий штаб матиме осідок у Балті і в цьому районі відбудеться реорганізація ЧУГА, Вінницький ревком зліквідується, бо він уже не потрібний. Його військові члени повернуться до своїх формацій, Н. Гірняк одержить нове призначення, а Курах і Рогульський переїдуть до Балти в розпорядження польового штабу.

За реорганізаційними плянами з 2. галицького корпусу мала постати бригада червоних УСС-ів, що мала ввійти до складу 44 червоної дивізії (до котрої належали бригади: таращанська, богунська й 132 пластова). Політком 44 дивізії М. Кручинський запропонував мені перейти на працю до його політвідділу для ведення агенд бригади ЧУСС-ів. Я охоче прийняв пропозицію Кручинського, бо 1) хотів за всяку ціну відв'язатися від Затонського й Порайка, 2) Кручинського я знав уже з попередньої праці, в якій ми якось діходили до згоди між собою. Він — фанатичний комуніст — ніколи не виявлявся таким шовіністом, як інші москалі, де галичан ставився із зрозумінням.

Мені полегшало на душі, коли з мене спав тягар відповідальности за справи УГА, на які ми від появи Затонського на нашому обрії не мали ніякого впливу, а які нам дуже утруднювала нерішучість наших товаришів з Колегії старшин та політичного відділу при НК і нічим не виправдана проволока в рішучих заходах Нач Ком. від половини січня до лютого 1920 р.

Відносини на півдні в Нач. КМДІ УГА

Змалюванню відносин в НК УГА й у наших частинах на півдні, в районі Балти Шухевич присвячує цілий 4. том своїх „Споминів”. Він докладно спиняється на зображенні настроїв і думок старшин і Нач. Кмди, на розходженнях між ними в справі дальшої долі УГА, а зокрема на намаганні командувачів генералів послідовно стояти при добровольчій армії білого генерала Денікіна, а потім добиватися дозволу румунського уряду перейти з рештками формацій УГА за Дністер, на румунську територію. Шухевич описує всі фази переговорів делегатів НК з командуванням румунської прикордонної сторожі, підкреслюючи ілюзійність надій генералів Микитки й Ціріца на дозвіл від румунів для УГА, перейти на їх землю.

Але відповідальність за події на півдні він складає виключно на згаданих генералів, згл. на одного Ціріца, бо Микитка, за його словами, був під абсолютним впливом першого. Він каже, що праця Ціріца для нашої армії була „більше, ніж шкідлива”. Ні одним словом автор „Споминів” не згадує про шкідливість наслідків пасивної постави Колегії старшин при НК, а потім політичного відділу, організованого за згодою обох генералів. Вони не були політиками, а тільки вояками; тому й погодилися на створення політичного тіла при НК, складеного з політично зорієнтованих людей. Консеквентно ця Колегія мала нести відповідальність за політичні дії НК.

На словах ця колегія визнавала правильність позиції Вінницького ревкому УГА та потребу співпраці з ним у перших тижнях союзу УГА з більшовиками, але в душі всі її члени чекали на вислід переговорів з румунами й мріяли про перехід за Дністер. Сам Шухевич каже: „Питанням про перехід за Дністер зайнявся трохи довше, бо воно було в своїх наслідках дуже важне й далекойдуче, про що читач дізнається з дальших моїх споминів. Не можу одначе не зазначити одного: коли б румунське правительство було призвонило на перехід армії на його територію, ціла УГА, мимо противних запевнень, була б пішла за Начальною Командою й остали би лише ті, що мусіли остати, то є ті,

котрих прикувала до Великої України недуга, й ті, котрі мали остатися, щоб заопікуватися своїми хорими товаришами без огляду на те, яка майбутність їх чекала. А ця майбутність зачала зарисовуватися в не дуже рожевих краках.”²²

Цілком протилежними були міркування членів Вінницького ревкому: Румуни вже в 1919 р. виявилися нашими ворогами. Вони кинулися на нашу армію, що відступала за Збруч, немов гієни на труп — зайняли підгірську смугу Галичини, щоб віддати її полякам. То й тепер, якщо б навіть вони погодилися на перехід нашої армії на їх територію, то напевно були б інтернували її й ніколи б не дозволи, щоб вона виступила проти Польщі за визволення Галичини. А при большевиках для нас існувала можливість нової війни з Польщею і надія вернутися до визволених Західньо-Українських земель.

Коли б усі формації УГА зразу стали були одним фронтом і солідарно виступили перед большевиками, то ми б мали шанси добитися свого, а саме зберегти цілість УГА, як однієї військової сили. Большевики мали тоді замало сил або може й не хотіли виступати вороже проти УГА, щоб використати її для своїх плянів. Тільки з цієї причини вони не розгромили нашої армії при першій зустрічі з нею. Творячи три бригади, вони все ж таки давали нам надію об'єднати їх в одно оперативне тіло. Ці наші шанси з січня 1920 р. дуже послабив опір Нач. Кмди (разом з К. старшин). Коли ж нарешті й на півдні рішилися на остаточний крок і на швидкуруч створили Начальний ревком, то було вже пізно; большевики мали вже цілу нашу армію в своїх руках і могли накинути нам те, що їм було вигідне. А коли б частини УГА перейшли були за Дністер, то це спричинило б повний розгром двох третин нашої армії, які залишилися б в Україні.

В той момент, коли політичний відділ при НК рішився на „революцію”, червоні вступили в район наших частин і декуди зажадали скласти зброю. Про це писав Начальний ревком. за словами Шухевича, у зверненні до галичан:

„Червона Армія зажадала видачі зброї. Причини цього це тільки недовір'я в ширість нашого переходу в ряди чер-

²² Пор. Ст. Шухевич: „Спомини“, ІУ/90 — Н. Г.

воних. В тій справі ведуться переговори з командуванням червоних військ. Приказ червоних вдносно здачі зброї є хвилиний і він ніяк не може вплинути на наше повзятє рішення. Ревком — у порозумінні з винницьким Ревкомом — наказує: 1) Всі частини УГА мають остатися на своїх місцях. Команданти частин і старшини, які вводили б переполох у ряди, будуть віддані Революційному Трибуналові. 2) Частини, від яких червоні зажадали видачі зброї, мають таку зложити за поквитуванням.

Зазначується ще раз, що нашими політичними й військовими чинниками вжито всіх заходів, щоб Червоїу Галицьку Армію вдержати в цілості.”²³

Червоні війська, які знали про договір Вінницького ревкому з большевиками, зустрічали галичан приязно. Ю. Шкрумеляк у спогаді „Поїзд мерців” оповідає, що командир червоної кінноти Котовський при зустрічі з Галичанами сказав, що він поінформований про галицький ревком у Вінниці й має вказівки щодо поведінки з нами. „Червоні, — каже Шкрумеляк, — показалися дуже ввічливими, питалися нас, чим можуть нам допомогти, а коли сотник Колодницький сказав, що ми смертельно помучені духово й фізично та потребуємо кількадевнього відпочинку в котрійсь з недалеких колоній. Котовський погодився на те, казав зібрати хури й завезти нас до Бадену, 6 верстов від Кучерган. Зброю позволено нам носити — отже ми формальні союзники.”²⁴

На підставі цих слів Шкрумеляка можна було думати, що червоні всюди були б так само поставилися до Галицьких частин, коли б відповідальні за УГА старшини при НК своєчасно підготували ґрунт для цього.

Дальшим негативним наслідком цього занедбання було те, що Начальний Ревком УГА в Балті, у почутті своєї вини, намагався маніфестувати свою лояльність до червоних надмірною поступливістю та послужливістю. А до того були в цім ревкомі старшини-комуністи, що виявляли свою відданість большевикам просто рабським підлабузництвом: їх Шухевич називає „надкомуністами”. На чолі їх стояв сотник В. Гадзінський, знаний серед галичан аван-

²³ Пор. Ст. Шухевич — цит. твір ІУ/89

²⁴ Пор. П. Шкрумеляк — „Поїзд мерців“, ст. 75-76.

турник, що ладен був направо й наліво розстрілювати своїх товаришів зброї, щоб тільки доказати большевикам свою вірність. Про це свідчить афера з арештом ген. М. Тарнавського, в якій московський старшина полк. Іванов показав себе лицарем, а наш старшина Гадзінський --- нікчемним рабом.

У Вінниці ми були в тому щасливому становищі, що в нас не було таких типів; навіть наші комуністи, члени партії большевиків-комуністів Прикарпаття були щодо цього на нашому боці. Ми від самого початку обстоювали автономність УГА й ніколи не допускали, щоб большевики встрявали в наші внутрішні справи. А це дало нам можливість врятувати від катівні ЧК не тільки галичан, але й наддніпрянців; сотні СС-ів, найодіозніших для большевиків вояків України найшли в нас захист і своєчасно могли втекти в безпечні околиці, до повстанців, в першу чергу до армії ген. Омеляновича-Павленка.

В Балті, місці осідку Начального ревкому УГА, большевики від самого початку стали порушувати наш союзний договір, вмішуватися в наші справи, при повній пасивності ревкому. Їхня несамовита пропаганда проти „контрреволюціонерів” серед старшин, проти душпастирів і взагалі всіх інтелігентів, топтання наших національних святощів на мітингах мали такий наслідок, що стрільці, а то й старшини почали тікати до повстанців, до військ Тютюнника та Павленка, або шукати захисту серед селян, які часто співчували нам і пригортали, мов рідних братів.

Темною сторінкою перебування УГА в Балті була діяльність революційного трибуналу, зорганізованого на зразок большевицьких революційних судів. Мені невідомо, хто його організував і хто входив до його складу. Про нього багато пише Ст. Шухевич, що був членом цієї установи. Він намагається спростувати закиди, що їх підносили проти Революційного трибуналу наші старшини. Мені важко будь-що сказати в цій справі, бо я не був у Балті. Це міг би зробити хтось із тих, що були там і мали нагоду бачити цю діяльність ревтрибуналу. Досі появилася лише спогад сотника УГА Алиськевича в „Літописі Червоної Калини”. Він пише: „З усіх установ найживішу діяльність проявляв тоді Полевий Суд (Ревтрибунал — Н. Г.), а його присуди були єдиними подіями, що збуджували наші приспані нер-

ви. Саме тоді (в люті 1920 р. — Н. Г.) згаданий суд присудив був одного сотника, Стахура, на смерть, але засудженому вдалося втекти від смерти в останній хвилині, дякуючи конвоеві галицьких жандармів. Вони везли засудженого темного вечора возом за місто. Не доїжджаючи до місця страти, віз — чи не навмисне — перевернувся, а засуджений використав це на щасливу втечу.

Тоді таких випадків було багато, але поодинокі годі мені тямити, тим більше, що я в той час не виходив з хати (видужував з тифу — Н. Г.). Влада большевиків щораз більше закріплювалася, а кожний її прирїст означувався новими присудами й слідом за цим потрясеннями наших нервів. Тоді й росло наше пригноблення.”²⁶

21.

Доля генералів УГА.

Начальний ревком УГА в Балті, створений 10. лютого 1920 р., почав свою діяльність тим, що наказав арештувати обох командувачів генералів — О. Микитку й А. Ціріца. Щоправда, Вінницький ревком скоро по вкладенні договору з червоними, в половині січня наказав був Колегії старшин (на руки от. О. Лисняка) арештувати цих генералів. Алеж ми мали на увазі не те, щоб притягати їх до судової відповідальности, а — усунення від впливів на УГА тих, що й далі держались війська білого генерала Денікіна. Цим мали ми приготувати ґрунт для переговорів з большевиками про реорганізацію УГА. Шухевич про це пише:

„Мушу признати, що я з таким наказом зовсім погоджувався. Треба було хоч на деякий час усунути людей, що вперто провадили армію на полюдне з волишенням по дорозі, на морозі й снігові тисячів хоряк, що своїм судорожним придержуванням добровольчої армії і конспіцією переходу за Дністер витворяли для армії невичайно несприятливі, просто вбивчі умови для переговорів з большевиками.“²⁷

²⁶ Пор. М. Аліськевич: „Пів року під большевиками“, Літопис Червоної Калини за рік 1933, ч. 9, ст. 23. — Н. Г.

²⁷ Пор. Шухевич — цит. твір IV/91.

Однаке через п'ять тижнів, у половині лютого, була зовсім інша ситуація. УГА була вже вся в руках большевиків. Коли вони зажадали видачі наддніпрянських старшин, Шухевич зовсім правильно міркував:

„Ми не могли зрозуміти, що можна було притягати до відповідальності перед Ревтрибунал за те, що хтось був функціонером за попередньої влади. Розумування було зовсім просте: служив при тій уряді, а тепер служить при цій; коли не вигідний, то щонайбільше усунути його. Тому жаль було нам тих наддніпрянських старшин, що ще оставали при УГА, бо це були дійсно гарні люди.“²⁸

Але на таку саму об'єктивність щодо наших командувачів генералів Шухевич не здобувся. Про них він пише:

„Генерали Микитка й Ціріц арештовані сиділи на своїх квартирах під вартою чергових старшин. Сталося безправство. Обох генералів арештовано ще 10. лютого 1920 р., обох через майже два тижні задержано під арештом і не віддано до розпорядження суду. Не вхожу в те, хто тут завинив, тільки констатую факт, що сталося безправство, яке опісля відбулося на долі обох генералів.“²⁹

Першим старшиною, що вартував коло арештованих, був поручник Кость Мазуренко.³⁰ У своїм недрукованім до-сі спогаді він переповідає свою розмову з Микиткою та розмову останнього з Ціріцом. Вони сиділи в одному переділі, а Мазуренко в коридорі на кріслі. Микитка знав його особисто, бо Мазуренко був приділений до НК. Одної хвилини Микитка відхилив двері свого переділу й пошепки спитав Мазуренка, чи можна залишити двері відкритими, бо йому бракує повітря. Цей схопився з крісла, став „струнко“ й відповів стверджувально. Помітивши, що пор. Мазуренко вважає його й далі за свого генерала, Микитка почав з ним розмову такими словами: „Доборолась Україна до самого краю!“ Ці слова зворушили Мазуренка. Він дуже співчував арештованим і в обережній розмові запро-

²⁸ Пор. там же — ст. 143.

²⁹ Пор. Шухевич — цит. матеріали IV/105.

³⁰ Живе на еміграції в Канаді; його спогад називається: „Останні дні Начальної Команди УГА“. — Н. Р.

понував Микитці сховатися в одному українському домі на передмісті Балти, що його він добре знав. Це був дім брата М. Грушевського Але Микитка рішуче відмовився; він не хотів покидати УГА.

В розмову вмішався Ціріц. Він скаржився на УГА, на арешт генералів, назвав його бунтом проти влади. Микитка боронив нашу армію і її старшин. Він казав, що це ніякий бунт проти влади, що його не робить ні український нарід, ні його армія, а робить конечність у безвихідному становищі. „Чи є інший вихід?“, — продовжував Микитка. — „Нема! Що це зроблено поза нашими плечима, то друга справа; можливо, що цього вимагало добро УГА. Воювати далше неможливо, піднести руки теж. Садинокий вихід — угода; капітуляція то смерть.“

А бачачи тривогу Ціріца за долю обох арештованих, Микитка потішав його словами: „Нічого, друже, нам не станеться; ми ж між своїми людьми. Революційний трибунал — це тільки віньетка, там є свої люди, там є Україна.“

В цьому самому вагоні, в сальоновій кімнаті, сидів новий вождь УГА, призначений ревкомом, от. О. Лисняк.

Про видачу арештованих генералів докладно оповідає Шухевич в IV част. свого спогаду. На ст. 105-110 він пише:

„Дня 22. лютого воєнком одеського округа Красвський (жид) зажадав, щоб дня 24. обох генералів вислано до Вапнярки. а звідам їх, як воєннополонених відставити до Ревтрибуналу 14. армії. Ревком ЧУГА (Начальний у Балті — Н. Г.) радив щодня, був майже в перманенції. Коли повідомлено про цей наказ, Ревком шире більшістю голосів рішив задемонструвати проти цього жадання. Цей крок мотивовано так, що генералів не можна видавати, бо вони стоять перед Ревтрибуналом ЧУГА, та що цей є єдино компетентним до їх осуджування. На злит одеського воєнкома голова Ревкому Кондрацький заявив, що генерали сидять в арешті, але слідство проти них ще не почалося. Тоді воєнком Красвський жадав безумовного видаання генералів. Генерали Микитка й Ціріц, повідомлені про цей наказ, зголосилися хорими. Лікар одної радянської бригади, що стояла в Балті, оглянув генералів дня 24 лютого перед полуднем, визнав їх хворими й рішуче неспосібними до транспорту. Але мимо цього балтський воєнком Самоходов наказав негайно перерезати обох генералів до Вапнярки на його відповідальність. Це було 24. лютого, г полудне, а мабуть о 2 годині мав відійти поїзд, в котрім треба було відставити генералів. По одержанні наказу Самоходова Гупаловський підніс на засіданні Ревкому питання, чи маємо взагалі видавати генералів і поставив вие-

сок, щоб категорично відмовити домаганню видачі. Зачалася широка дискусія, а час наглив бо до від'їзду поїзду було не цілих дві години.

Склалося так, що за видачу і проти видачі Жула рівна кількість голосів.

Проти видачі голосували: Волошук, Цап'як і д-р Гупаловський. Я здержався від голосування, бо в Армії було аж надто відомо, що я в останніх часах відносився до генерала Ціріца щонайменше неприхильно: тому можна було мене посудити о сторонність, а даліше тому, що я, не визнаючись на повищих фінезіях, не міг з чистою совістю заявитися за цю або другою стороною. Та Волошук і Цап'як піднесли, що в такій важній справі не можна так хитро-мудро викручуватися від голосування. Тоді я віддав голос за видачею обох генералів і в цей спосіб мимоволі причинився до їх незавидної долі."

Тут я хотів би висловити свою думку в справі видачі наших генералів. Ні одеський военком, ні тим менше балтський не мали ніякої законної підстави вимагати видачі наших генералів. Єдиною установою, що могла рішати це питання, був Начальний Ревком УГА, і д-р Гупаловський правильно дивився на це, а почуття національної чести й вояцької моралі наказували йому поставити внесок на голосування й відкинути безправну вимогу обох военкомів. Ані Начальний ревком у Балті, ані хтобудь інший не мав права судити арештованих генералів. За ними не було ніяких кримінальних злочинів, а за політичні дії Начкмди відповідало політичне тіло, яке вони сами створили; до цього тіла належав також Ст. Шухевич. Тому безправством було не те, про що твердить Шухевич, тобто, що генерали сиділи під арештом два тижні без слідства, а те, що їх поставлено перед ревтрибуналом взагалі.

УГА не була в полоні червоної армії, а її союзником, і ніякий военком не міг вимагати видачі генералів большевикам.

Досвід Вінницького ревкому показав, що коли ми стали на становищі, що большевики не сміють втручатися в нашу внутрішні справи, то вони брали це до уваги. Наш Вінницький ревком забезпечив (бодай на деякий час) не військового д-ра Макуха; це могло, звичайно, пізніше змінитись, але Макух сам передчував цю небезпеку й своєчасно поринув у підпілля. Та перших тижнів большевики ставилися до нас доволі лояльно. Шухевич, за фахом юрист, чомусь не визнавався „на повищих фінезіях". Він сам визнає,

Іван Андрух, сот. армії УНР, розстріляний разом з Г.
Чупринкою й Опокою (фото з 1919 р.).

що в нашій армії була опозиція проти видачі генералів у руки большевиків. Він каже:

„Мушу тут піднести мотиви, якими руководилися одна й друга сторона. Подаю їх тому, бо вважаю видачу генералів дуже важним фактом в історії нашої Армії, фактом, який дехто намагався піднести до ваги великого п'ятна на честі УГА. Тоді говорилося про те, що була теж актуальною справа видачі німецьких генералів французькій владі. Про це писалося в часописах і радіозвідомленнях. Німецький нарід рішучо відмовився видати своїх генералів. Тепер підношено це як закид проти нас, що ми видали своїх генералів.“

Потім автор „Споминів” наводить мотиви обох сторін, але вони не мають суттєвого значення. Вже тоді УГА засудила цей вчинок Начального Ревкому. Шухевич розповідає далі:

„Не могу не піднести одного: між старшинами й стрільцями, які знали особисто генерала Микитку, видача його викликала великий жал (чи тільки? Н. Г.). Йо о долею інтересувався й интересується загал Армії до нинішнього дня, та про це буде ще мова. Видачі генерала Микитки я посвя яв більше місяця, бо вважаю цей факт надто важним і гадаю, що вияснення його повинно наступити ще й від інших людей.

Не могу не зазначити ще одного: коли навіть видачу генералів визнає хто-небудь скандалом, то за цей вчинок не може під ніякою умовою впасти якенебудь п'ятно на УГА, а тільки щонайменше на тих чотирьох людей, що не голосували за спротивлення видачі і тому — окрім мого власного назвиска — не подаю назвиск тих осіб, що противилися внескові Гупаловського (тобто голосували за видачу генералів. — Н. Г.).

Про момент передачі генералів большевикам Шухевич пише: „Коли їх перевозили, ген. Микитка із страшного жалю розплакався, а ген. Ціріц сказав: „Це сором для цілої УГА, що видає своїх генералів!”

Чи сльози загартованого в боях одного генерала й виправданий докір другого не б'ють по совісті й вояцькій честі винних у цьому ділі?!

Я не спинявся б довше на цій прикрій справі, бо її вияснив Шухевич. Одначе, я вважаю за свій обов'язок спростувати думки його про наших останніх командувачів генералів, щоб кривда, заподіяна їм від автора „Споминів”, не ввійшла в історію. Цим я виконую також волю всіх тих моїх товаришів зброї, які в процесі мого листування з ни-

ми вимагали від мене, щоб цим генералам вернути заслужену ними честь

Мені не доводилось мати справу з ген. О. Микиткою, коли він був командувачем легіону УСС-ів, бо ми не були зв'язані службово. Але посилаюсь на свідчення тих, хто знав його ближче з минулих років.

Автор спогаду про Кожухів д-р І. Максимчук розказує про нього багато. На ст. 54-55: „Генерала Микитку я знав особисто з австрійського війська. Він був командантом дивізійного телеграфного відділу при 45 дивізії, де я служив у польовім суді. В 1916 р. до дивізії приїхав польський єпископ Бандурський, і з цієї нагоди видано наказ, щоб усі старшини явилися до старшинської харчівні, яка містилася в церкві. Ген. Микитка, тоді сотник, відмовився від участі, а на своє виправдання заявив австрійському генералові Смекалеві, що церква є для нього домом молитви, а не забави й гри в карти.” Цей інцидент свідчить про пошану Микитки до церкви, на яку не здобувся навіть польський католицький єпископ.

До легіону УСС-ів він прийшов як політично незорієнтована людина. Але в кліматі стрілецького життя він став українським патріотом. Під час перебування УСС-ів в Олександрівському він наказав старшинам, щоб на пообідніх зайняттях навчали стрільців історії рідного краю; тих, хто не виконував наказу, він картав при людях і тим він став не дуже популярним у деяких старшин.

Але й до себе ген. Микитка ставив високі вимоги: в боях був завжди в першій лінії і власним прикладом поривав стрільців до хоробрости. До того ж був дуже скромний; коли по здобутті Олександрівського одержав високе відзначення, то на зборах стрільців сказав, що воно заслужене не ним, а стрільцями і по правді належить їм.

Професійні інтригани між стрілецькими старшинами в моменті розпаду Австрії постановили усунути його від командування легіоном і повідомили його про це в поїзді, що ним УСС-и їхали з Чернівців на Львів. Микитка вислухав це стримано, але по відході бунтарів на очах йому показалися сльози. Він щиро прив'язався до стрільців і тому усунення його від командування заболіло йому до сліз. Микитка вступив в УГА, визначився в боях за Львів, став

Підполк. Альфред Бізанц (народ. 1890 р.) командир
2. бригади УГА після реорганізації в 1920 р., захоп-
лений рос. НКВД у Відні в 1945 р. і знищений.

командувачем групи „Північ”, потім 1. Галицького корпусу, врешті начальним вождем УГА

Про його останні хвилини розповідає кожухівський в'язень д-р Максимчук, свідок описуваних ним подій, так:

„Ген. Микитку доставлено до табору (в Кожухові — Н. Г.) деє коло 20. травня 1920 р., і він мешкав у бараці ч. 7, де в більшості перебували російські старшини. З його оповідання ми довідалися, що він чимало часу перебував у Бутирській тюрмі в Москві, де сидів також ген. Ціріц, який з причини недуги мусів залишитися в тюремному лазареті і тому в Кожухові це був ніколи. Ген. Микитка багато витерпів у тюрмі. З ним поводитися дуже суворо, давали поганий зіпсутий харч, також украли в нього останній плащ і коц, і він залишився в самому шоденному зношеному одязі.

Можу з усією рішучістю і згідно з правдою ствердити, що протягом місяця червня 1920 р. щонайменше 2-3 рази приїздили з Москви представники ВЧК, а може також і від військових установ, та пропонували ген. Микитці посаду командира корпусу, спершу навіть на західнім фронті. Але Микитка за кожним разом заявляв, що він волиє бути стрільцем у своїй армії, ніж генералом у червоній. Як дальший мотив, чому ген. Микитка не прийняв запропонованої йому посади, він широ заявив, що не визнає влади совітів і ні за яку ціну служити їй не буде. Ці слова я сам чув, бо стояв у гурті старшин, що з зацікавленням слухали оповідь ген. Микитки, який саме тоді вернувся з канцелярії табору. Дальше оповідав він, що большевики за його згоду вступити до комуністичної партії, а потім уже тільки за згоду прийняти команду над червоним корпусом на фронті або в заплілі, обіцяли йому свободу й усі військові почесті команданта.“

Далі д-р Максимчук розповідає, що в кінці липня до ген. Микитки приїздили ще два або три рази представники ВЧК з тією самою пропозицією, що в червні, але Микитка рішуче відмовивсь. Він працював у таборовому городі, полов і поливав городину і цілими днями там перебував. В першій половині серпня два червоноармійці вивезли Микитку до Москви, звідки він уже не вернувся. Перевезли його найімовірніше до ВЧК, де разом із генералом Ціріцом розстріляли, бо з того часу по ньому пропав будь-який слід.

„Отож нестійними являються здогади д-ра Ст. Шухевича”, — кінчає д-р Максимчук свою оповідь — „буцім то ген. Микитку й Ціріца розстріляно чи потоплено під час транспортування Дніпром з Києва, що мало статися при кінці квітня 1920 р.”³¹

³¹ Пор. І. Максимчук — цит. твір, стор. 97

Так генерал Микитка до кінця свого життя зберіг національну й вояцьку честь і героїчно загинув. Далеко не так славно скінчили його інтригани, що усунули його від команди легіону УСС-ів.

Чесно загинув також і ген. Альойз Ціріц; він міг зробити кар'єру в большевиків, як отаман В. Льобковіц. Але його принципове наставлення до червоних веліло йому краще прийняти смерть з їх руки, ніж піти до них на службу.

Я мав нагоду ближче познайомитися з ген. Ціріцом тоді, коли під його рукою в Секретаріаті Військових Справ вів реферат мобілізації. Від нього я чимало навчився й це мені стало в дуже великій пригоді пізніше, коли я перейшов на працю до Головного Управління Генеральн. Штабу Військового Міністерства УНР. Спираючись на мої спостереження, я стверджую, що ген. Ціріц чесно служив нашій армії. Шухевич описує його як „advocatus-a diabol” Микитки, а його працю більш, ніж шкідливою для УГА. Він обвинувачує ген. Ціріца найбільше в тому, що цей уперто держався договору з білою армією Денікіна, а потім обстоював плян переведення УГА за Дністер до Румунії й цим довів її до стану катастрофи.

Але рівночасно той же Шухевич твердить, що всі старшини при НК УГА нетерпляче чекали на вислід переговорів з румунами й напевно були б скористали з дозволу перейти Дністер, покинувши понад дві третини УГА на погалу червоним.³²

Хто ж тоді більше винен у тому, в чому Шухевич обвинувачує ген. Ціріца: чи Колегія старшин при НК, які не наважувалися на рішучі заходи, в яких, як сказав би Гомер, „у дві сторони змагалось серце”, і якраз тією нерішучістю довели УГА до катастрофального становища — чи невироблений політично чужинець, ген. Ціріц? Як же він міг розуміти складне політичне становище України за революційних років, коли навіть наші чільні мужі, політичні й державні діячі, розгублювалися в ситуації?

Ми не маємо морального права засуджувати ген. Ціріца за його вірність денікінцям, бо це впливало з його вояцької вдачі. Справою Колегії старшин було переконати його в помилковості його позиції. Ворожа постава Ціріца

³² Ст. Шухевич — цит. твір ІУ/90.

до большевиків і союзу УГА з ними показувала, що він не вірив у їх лицарську і гуманність. Мазуренко в своїм спогаді наводить такі думки ген. Ціріца про червоних: „Союз з большевиками — це добровільне накладання собі петлі на шию. Для УГА краще пробиватися з рештками війська Денікіна здовж Дністра до Польщі; вона, створена західними альянтами, шанує, бо мусить шанувати міжнародні закони. Большевикам не знані ні людські закони, ні гуманність; в них немає душі, ні совісти. Їхнє гасло є: „Бий і риж буржуя, риж інтелігента!” Для галицької армії вони не матимуть пощади!” — з гнівом закінчив ген. Ціріц свої розважання. Його не переконувала навіть та обставина, що саме в тім часі серед наших державних мужів стала ширитися епідемія радянофільства під впливом постанови РКП про ревізію політики Кремлю в Україні. І. Мазепа твердить, що сам Петлюра восени 1919 р. стояв на становищі порозуміння з червоною армією, вбачаючи в цьому єдиний рятунок для армії УНР.³³ А доля УГА в союзі з червоними цілком потвердила правильність міркувань ген. Ціріца.

Коли вмер ген. М. Тарнавський, тоді ветерани УГА масово з'їхалися до Львова, щоб попрощатися з своїм Начальним вождем; вони хоронили його з гетьманськими почеснями, бо ж він був символом УГА. Але такими самими символами нашої армії були й останні командувачі генерали: Микитка й Ціріц. А якою ж ясою прощається з ними отаман УГА Ст. Шухевич в десяти роковини їхньої героїчної смерти?

Нас у Вінниці вразила вістка про видачу генералів большевикам. Ми були певні, що коли вже було конче треба усунути їх від впливів на армію, то, на випадок загрози їм з боку червоних, знайдуться між старшинами такі, що таємно визволять їх і навіть проти їх волі перевезуть до армії ген. Омеляновича-Павленка, де вони напевно переховалися б.

Генерала М. Тарнавського арештував самочинно Гадзінський. Побоюючись, щоб стрільці УГА не визволили його силоміць, він поспішно віз свого в'язня на залізницю. В дорозі він у поспіху перевернув якусь жидівку; зчинився великий крик, позбігались люди (жиди й червоноармійці).

³³ Порів. І. Мазепа: „Україна в огні й бурі революції“, ч. 2, ст. 156, Н.Г.

При в'яснюванні справи виявилось, що на возі сидить генерал Тарнавський. Гадзінському наказали відпровадити його до польового штабу УГА. Там кол. полковник царської армії Іванов звільнив генерала з-під арешту на слово чести, що Тарнавський без дозволу не виїде з Балти. Це дало можливість генералові врятуватися від большевицької кулі.

В „Споминах” Шухевича вражає неоднакове ставлення до всіх наших генералів. Він каже, що Тарнавського не притягали до відповідальности; він жив собі спокійно на квартирі. Виходить, що Начальний ревком все ж таки мав можливість охороняти генералів. Чому ж не охоронено двох останніх генералів, Микитку й Ціріца? Якщо злочинном, яким, на думку Шухевича, було укладення союзу з білою армією Денікіна, то насправді ініціатором цього союзу був ген. Тарнавський (очевидно не без відома уряду Диктатора). Де шукати ключа до розв'язки цієї загадки? Може, кілька слів в'яснення про Колегію старшин при НК УГА кине трохи світла на цю справу.

Сотник О. Левицький у цитованому на початку цієї праці спогаді каже, що генерал Тарнавський 17 грудня 1919 р., перебираючи команду УГА від хворого Микитки, видав наказ ч. 143 про утворення політичного тіла під проводом І. Макуха. Воно мало заступити Диктатора по його виїзді за кордон. Цим начальний вождь УГА, за словами Левицького, хотів покласти край політиканству групи старшин при НК. Отже, працю Колегії старшин при НК начальний вождь мусів вважати за політиканство гуртка людей. Замість того, щоб колегіяльно обмірковувати становище УГА й вирішувати пляни дії, члени Колегії обмежувалися на „робленні настроїв” та інтригах проти нелюбих людей. Вони не здобувалися на відважну поставу справ перед генералами, але робили заходи на власну руку; з того не раз виходили курйозні ситуації. Напр., Колегія Старшин через свого уповноваженого Дм. Палієва договорується з представниками армії УНР про об'єднання обох армій, навіть визначає день, коли мало бути проголошене це об'єднання, але робить це без порозуміння з командувачем генералом. Був це, як каже Шухевич, рахунок без господаря. Не зважаючи на договір, ген. Тарнавський виїжджає

із своїм штабом на південь якраз напередодні проголошення об'єднання.³⁴

Розповідаючи про наказ ген. Тарнавського, яким він

³⁴ Про постанову відпоручників армії УНР і УГА в справі об'єднання під прапором УНР пишуть у спогадах Дм. Паліїв і ген.-хор. Михайло Крат. Цей останній недавно надрукував свій спогад у „Бюлетені ОбВУА“ — додатку до „Народньої Волі“ за 4. 8. 1951 р. ч. 30, Шап. автор твердить, що цей договір укладено завдяки енергійній поставі Палієва, який став проп. вимоги Галревкому (Вінницького — Н. Г.) з'єднатися з більшовиками. Це не відповідає історичній правді. Ревком УГА у Вінниці заснувався шойно 31. грудня 1919 р., отже, через два тижні після договору делегатів пдших армій. Тоді ще сам Паліїв вів переговори з А. Хвилею про союз УГА з червоними. З коли втратив у більшовицького агента кредит (як він сам твердив на засіданні Колегії старшин), я, з доручення тієї ж Колегії, перебрав на себе переговори від імені УГА; Паліїв був моїм посередником у Хвилі.

Не тільки Паліїв, але всі ми, навіть будши в союзі з червоними, постійно тримали зв'язок з армією Павленка і думали про реалізування договору з половини грудня 1919 р.; але це не було можливим через велике віддалення армії ген. Павленка від постою УГА. Велика кількість тифозників не дозволяла нам рушитися в напрямі військ Павленка.

Паліїв у статті „На чисту воду“ (Літ. Черв. Калини 1930, чч. 6 і 7) твердить, що ген. Тарнавський визнавав Колегію старшин при НК і залишив за нею право рішати політ. справи УГА. Якщо так було справді, то зовсім незрозумілим лишається факт, що цей генерал безпосередньо перед проголошенням об'єднання обох українських армій виїжджає з Вінниці з цілою НК на південь, і проголошення не було.

Паліїв напугав також з іменами й працею червоних діячів у Вінниці. Хвиля називався Андрій; він був членом законспірованого парткому КПБУ. а боротьбіст Ковтунович називався Кость, але він не був головою губревкому Поділля, а був ним москаль Козицький. Другий боротьбіст, наш приятель, називався Микита Коляда, а не Микітка.

Ще кілька слів про „криву лінію дій“ Колегії старшин. Вона признає своїх представників для переговорів з більшовиками, потім зрікається їх і починає переговори з армією УНР про об'єднання з УГА. Чекає на вислід переговорів з румунами про дозвіл для УГА перейти на румунську територію, а коли з того нічого не вийшло, організує на швидкуруч Начальний ревком УГА (до якого входили також Паліїв і Шухевич) і в „співпраці“ з більшовиками посувається до приниження й надмірної послужливости. У зв'язку з цим стоїть також дійсно скандальна справа видачі наших генералів у руки червоних катів. Н. Г.

велів організувати політичне тіло при НК УГА, сотник О. Левицький, очевидно, не знав, що думка створити таке тіло вийшла від ген. Микитки, і тільки недуга не дала йому змоги її здійснити. Зробив це за нього вже ген. Тарнавський. Це стверджує понад усякий сумнів д-р В. Білозор, що консультував хворого Микитку і говорив з ним про цю справу під час консультації.

Колегія старшин не зуміла здобути собі належний авторитет у генералів, тому ці не ставилися до неї поважно. Звідси, мабуть, походить ворожість Шухевича до них. Сам же він каже: „В армії було аж надто відомо, що я в останніх часах відносився до ген. Ціріца щонайменше неприхильно.” І тому він на засіданні Начревкому в справі видачі генералів большевикам кидає свій голос за видачу і „цим м и м о в о л і (так! Н. Г.) причинився до їх незавидної долі.”

Негативною рисою „Споминів” є брак об’єктивності й невмотивована критикоманія автора. Він на всі сторони кидає важкі закиди проти людей і установ на підставі поголосок або просто з власної фантазії. На його критику Міністерства війни УНР генерал Р. С. відповідає: „Просте переказування подібних чуток, навіть без покликання на осіб, від яких автор чув це, без необхідної перевірки їх передусім відбирає „Споминам” в цих розділах значення авторитетного історичного джерела.” (Літ. Черв. Калини, за 1930 р., ч. 2, ст.21).

Жертвою тієї манії Ш. впав також саншеф УГА Андрій Бурачинський та його товариш д-р Гайдукевич. У статті „Моя відповідь” (Літ. Черв. Калини 1930, ч. 6, ст. 9-10) Бурачинський спростовує всі закиди Шухевича й м. ін. каже: „Цей безосновний закид просто нечуваний, тим більше, що походить від когось, хто був при НК і міг би привести до сумніву в „bona fide” автора.” А трохи нижче: „З безосновних закидів, звернених проти мене, не роблю собі нічого, бо я, Богу дякувати, є в змозі боронитись. Але страшні є напади на небіжчика д-ра Гайдукевича, який не є вже в силі боронитись... Д-р Гайдукевич працював до останку з невтомним жертвуванням і впав жертвою свого звання.”

Таким самим способом Шухевич критикує Вінницький ревком УГА. В одному місці він пише: „Начальний Ревком вибрав своїм головою д-ра А. Музичку, а на секретаря

Цап'яка; зрештою склад був такий самий, як Політичного Відділу (перед тим Колегії старшин — Н. Г.). Накази й зарядження, видавані цим ревкомом, були більше плянові, енергійні й фахові, ніж зарядження ревкому в Вінниці, які виявляли доривочність, безпляновість та мале військове знання. Про сторонництво ніхто не може мене по судити, бо ж я сам був членом того ревкому. В дійсності наказів ревкому не виконувано від самого початку його заснування, бо всі частини УГА були в орбіті На. Кмди й Начального ревкому ЧУГА.”

А кілька сторінок нижче пише так:

„Вкінці от. Лисняк вийшов зі своєї рівноваги і дня 10. лютого 1920 р. виконав давній наказ винницького Ревкому та наказав арештувати генералів Микитку й Ціріца.”³⁵

Вінницький ревком, як і Начальний, не видавали ніяких наказів стратегічного характеру, тому говорити про військову фаховість в точному значенні не доводиться.

То вигадка Шухевича, коли він твердить, немов би Ціріц в момент арешту сказав: „Тепер сам бачу, що іншого виходу нема, як тільки злука з большевиками.” Цей генерал до своєї смерті не змінив своїх поглядів на большевиків, як це виходить із спогадів Мазуренка й д-ра Максимчука.

Військовим референтом Вінницького ревкому був полковник СС-ів І. Рогульський, старий загартований у боях вояк, учасник світової війни в рядах УСС-ів та визначний військовий діяч у корпусі СС-ів. Своїм військовим знанням він значно переважав Шухевича; це й видно з його доповіді про стан ЧУГА на засіданні ревкому у Вінниці після того, як наші делегати вернулися з Києва. Рогульський мав відвагу відкрито виявляти большевицькі затії їм же в вічі, не дбав про їх прихильність, але твердо обороняв інтереси ЧУГА. Але він, видно, не мав щастя здобути собі симпатії в Шухевича.

Розказуючи про нараду обох ревкомів (Начального й Вінницького), що відбулася в половині лютого у Вінниці, Шухевич пише:

Удержання двох Ревкомів було зовсім не потрібне, а навпаки навіть шкід-

³⁵ Пор. Ст. Шухевич — цит. твір т. ІУ, ст. 80 і 90 — Н. Г.

живе... Це, а даліше також невдоволення з висліду переговорів та змісту заключеного договору спричинили, що 17. лютого виїхали до Вінниці майже всі члени Начального Ревкому. На спільних засіданнях вирішено залишити тільки один Ревком з осідком у Балті, куди переїхала була Начальна Команда. Цей Ревком зложено так, що до винницького Ревкому, з якого уступили Гірняк і Опока, кооптовано всіх членів Нач. Ревкому.

На цих нарадах незвичайно остро критиковано зміст київського договору. Закидувано перш за все втрату автономії Армії. З причини цього договору можна було поміж рядками промов бесідників з Начревкому вичитати закид зради під адресою Вінницького ревкому. Вкінці піднесено ще й закид, що договір заключено з командуванням XII радянської армії, а не з командуванням полуднево-західнього фронту.³⁶

Тут Шухевич перевищив себе самого. Бо 1) він знав, що це було неможливе тому, що Вінниця перебувала в районі XII армії і УГА їй підлягала; 2) ніхто інший з давньої Колегії старшин, а тепер Начревкому, як іменно Шухевич, не знав так добре, в яких над міру важких умовах, викликаних якраз критиками київського договору, вінничани боролися за цілість УГА та її автономію. Замість того, щоб цей закид звернути проти них, він „вичитує між рядками закид зради” членам Вінницького ревкому. А ще недавно він писав: „Ми у Вінниці дуже добре розуміли, що чим довше УГА держалася добрармії, посувалася на південь і зводила бої з большевиками, тим більше маліли шанси на добрий вислід переговорів. Наприкінці нам грозило розбиття УГА між інтернаціональними батальйонами.”³⁷ Але він не вважав за потрібне спростовувати закиди членів Балтського Начревкому, а в своїм спогаді нотує їх без коментарів.

Договір про реорганізацію УГА накинули вінничанам і всій УГА Затонський і його поплічники. Проти нього голосували вінничани і в Києві, і на останній нараді з Затонським 9. березня в Вінниці. Все ж таки нам дозволено організувати три бригади й дано надію на їх з'єднання в одне оперативне тіло; очевидно, це вони зробили тому, що потребували нас для війни з Польщею.

Ми, вінничани, з радістю передали були б комубудь

³⁶ Пор. Ст. Шухевич — цит. твір ІУ/99.

³⁷ Там же — ІУ/97.

іншому відповідальність за долю УГА, бо нести її тягар при такій розбіжності думок наших з думками членів Начревкому було дуже важко. Але не було охочих перебрати від нас цей тягар.

Вінницький ревком зліквідувався не по нараді з Начревкомом, як твердить Шухевич, а в першій половині березня, по прибутті Затонського до Вінниці, по останній конференції з ним. Тоді я прийняв пропозицію М. Кручинського стати на працю до політвідділу 44-ої дивізії, до якої приділили бригаду УСС-ів.

* * *

На цьому кінчаються мої спогади про дії Вінницького ревкому УГА. З того моменту поле зору моїх спогадів зужується до бригади УСС-ів.

22.

Реорганізація УГА.

В 19 розділі була згадка про те, що 9. березня відбулися формальні похорони УГА й народження ЧУГА. Затонський пішов послідовно по лінії, яку заповідав на першій моїй конференції з ним у штабі XII армії в Калинівці, зараз по вкладенні нашого договору з большевиками. Вже тоді він мав намічений плян, можливо, в порозумінні з Москвою, розділити УГА між трьома червоними дивізіями й тим самим скасувати її автономність, що її ми з початку й до кінця обстоювали. Вся його гра в Києві, всі крутіства, погрози й залякування мали на меті зламати опір галичан проти цих плянів Затонського й захопити УГА під вплив КПБ Прикарпаття, згл. КПБУ. Спасування боротьбістів і злиття їх партії з КПБУ відібрало нам останню надію на збереження національного характеру УГА. Ми мусили понасти в полон до большевиків України.

На нараді у Вінниці 9. березня Затонський тільки для форми поставив справу реорганізації УГА на голосування, і ми теж тільки для форми голосували „проти”, хоча ми знали, що це „глас вопіючого в пустині”.

Безпосередньо після цього почалася поступова ліквідація Вінницького ревкому, його агенди ставали щораз менші, врешті їх перебрала галицька командатура міста, яку очолював сотник УГА М. Вацик. Я перейшов на працю до політвідділу 44. дивізії й організував там галицьку секцію, що мала вести агенди й бригади УСС. До тієї секції належало призначання політруків для формацій бригади УСС-ів та перевірка їхньої праці.

Ті вояки, що видужували, переїжджали з Вінниці на південь до своїх частин. А там бистрим темпом ішла реорганізація УГА на три червоні бригади. Вона відбувалася за вказівками В. Порайка, що був намічений на начально-го вождя, а проводив реорганізацію польовий штаб, згл. його начальник полк. Іванов та його помічник Солодуб. Загальний склад ЧУГА після реорганізації становив 17 тисяч осіб у піших полках і понад 20 батерій.³⁸

Але багато більше галичан було по різних запільних формаціях, як: обслуга обозів, охорона військових комор, санітарна служба, а найбільше по лікарнях і збірних станіцях нездібних до служби через перебуті хвороби. Під час реорганізації був плян зосередити в Києві всіх, незайнятих в УГА, там посортувати, звільнити від військової служби й приділити до різних установ цивільного характеру.

Наслідком зменшення наших бойових частин (при зміні корпусів на бригади) багато старшин опинилися без призначення. Порайко використав це, щоб зробити селекцію старшинського складу, тобто усунення „політично ненадійних елементів”, але що було критерієм для тієї селекції, офіційно про це не говорили. Мабуть, рішала в таких випадках думка політруків або мужів довір'я Порайка. В цю категорію попали військові судді, харчові старшини, душпастирі й військові урядовці. Але на рішучу вимогу стрільців душпастирів залишено, як учителів, бо їх і так після великої смертності було небагато (прибл. 60). Таких висортуваних зібралось кілька сотень. Для них у

³⁸ Шухевич подає точний стан загальний (харчовий) 16.688, а бойовий 3.975; не вияснена занадто велика розбіжність між бойовим і харчовим станом. Пор. IV/54-56. Н. Г.

Бірзулі зформували окрему станицю, а звідти мали перепровадити їх до Києва в розпорядження польового штабу УГА. Вночі проти 18. квітня виїхав уже перший транспорт з Бірзули на Київ. Подорож затяглася доволі довго, а тим часом сталася подія, що відразу рішила долю цих наших старшин. Перехід кінноти сотника Едмунда Шепаровича (знімеченого українця) до військ УНР, а незабаром після цього — двох наших бригад до поляків викликав страшну хвилю реакції-терору проти галичан у заплілі. Першою жертвою цього терору впали саме ті старшини, що не мали призначення в УГА. Про їхню хресну путь докладно розповідає свідок і учасник тієї трагедії наших мучеників д-р Іван Максимчук у спогаді „Кожухів”. За словами автора, це є збірна праця, факти перевірені й тому вартісніші для історії, чим „Спомини” Шухевича. Максимчук спростовує кілька неправдивих даних Шухевича про ген. Микитку й Ціріца, про отамана Я. Воевідку й інших.

23.

3 бригадою УСС-ів.

Організація бригади УСС-ів тривала в Бершаді кілька тижнів. Про це розповідає Є. Бородієвич у своєму „Чотирьохтуннику смерті” на ст. 63 і д. Його спогад дуже цінний тим, що вірно охоплює психічні переживання УСС-ів у цій тяжкій добі й подає правдиво факти.

В другій половині березня формації бригади УСС-ів почали переїжджати в район Бердичева, на протипольський фронт. На залізничній станції у Вінниці я зустрів артилерійський полк, що ним по трагічній смерті отамана Воевідки командував отам. Юліян Шепарович. Він поінформував мене про настрої УСС-ів і боєвий стан. Настрій він схарактеризував коротко: „Для наступу знаменитий.”

Взагалі всіх галичан окриляла тоді надія на скоре визволення батьківщини й кінець їхніх мук.

Командиром бригади був тоді полк. Альфред Бізанц, начальником штабу сотник Б. Білінкевич, начальником оперативного відділу сотник Ганс Кох, політичним комісаром Яків Струханчук. Під кінець березня до Бердичева переїхала також кмда 44. дивізії під команду Дубового;

нач. штабу був Волков, політичним інструктором Берзин. Штаб бригади УСС-ів якийсь час чекав у Бердичеві на закінчення концентрації своїх формацій у призначеному для бригади секторі в околиці Чуднова Волинського, і тоді я мав нагоду переговорити про багато справ з членами штабу. Я користався також з харчівні штабу, яку тоді дуже в доброму стані тримав вістун УСС Володимир Гук. Ми знали його здавна як мистця свого діла. Страви були доволі скромні, але смачно зготовлені й подані на чистому столі. До нас часто заходив політ. інструктор Берзин; його так полонила товариська атмосфера поміж старшинами, культурна поведінка й чистота, що він якимось сказав мені, бувши в настрої: „Я вже не хочу вертатися до моїх, бо це банда, а тут я почуваю себе дуже гарно.”

Всі без винятку члени штабу бригади скаржилися на свого політкома Струхманчука, закидали йому нетактовну поведінку з старшинами й стрільцями та нахабне накидання всім большевицької ідеології. Він у Бершаді по-хамському зірвав свято Шевченка, на велике обурення галичан і наддніпрянців. Старшини просили мене замінити Струхманчука більш тактивною людиною, що належало до моєї компетенції. Мене дуже здивували закиди проти цієї людини, бо я знав Струхманчука здавна, ще коли він був студентом Краківської Академії Мистецтва. Тоді він бував інколи в Рогатинщині на роботі (здається, малював церкву в с. Бабухові) й справляв дуже позитивне вражіння.

Замінити його було нелегко, бо він користувався повним довір'ям у большевиків. Треба було мати такі аргументи проти нього, які переконали б большевиків. Але на всякий випадок я обіцяв старшинам піти їм назустріч, як тільки трапиться відповідна нагода.

Нарешті штаб бригади переїхав в околицю Чуднова, а в Бердичеві залишилися невеличкі відділи при бригадних коморах, м. ін. третя кавалерійська сотня, в якій політруком був УСС Ст. Чумак, а його помічником УСС І. Сембай. З ними я міг відкрито говорити про все, що лежало нам на серці, бо був певний, що наші розмови не вийдуть поза нас.

На Великдень прийшла до мене депутація від тієї сотні; в тій депутації були: Чумак, Сембай і один гуцул. Він приніс мені оригінальний дарунок — гарно розмальовану

писанку з п'ятикутною зіркою (большевицькою емблемою); на ній був напис: „Тов. Христос воскрес!” Я глянув на писанку й запитав сміючись: „То як, уже й Христос тобі товариш?” Всі щиро засміялись, а збентежений гуцул вияснив, що він хотів написати: „Товаришу,” але не вистачило місця, і він мусив скоротити. Ми довго розмовляли про важке становище при большевиках, а Сембай не стримався й сказав: „Батьку отамане, не можна більше видержати з тією бандою; рука свербить кинутись на неї.” Це був напевне вислів думок стрілецького загалу. Та я став їх заспокоювати, кажучи: „Товариші, держіть сильно зброю в руках і... мовчіть, може вже недовго. Поки в нас є кріси, то ми ще люди, вояки; коли ж упустимо їх з рук, то станемо вівцями, з якими кожний зробить те, що сам захоче.” Я просив усіх впливати на інших УСС-ів у тому ж дусі.

Наша бригада дуже вигідно вирізнялася серед інших формацій 44. дивізії. Бойова постава останніх не витримувала ніякого порівняння з УСС-ами. Це виявилось тоді, коли поляки ще задовго до наступу почали провадити коректури на фронті, намагаючись вирвати у ворога важливіші стратегічні пункти й здобути для себе корисні вихідні позиції для наступу. У зв'язку з цим бригади 44. дивізії одержували тактичні завдання, щоб перешкодити ворогові досягнути бажану мету. УСС точно виконували свої завдання, держали здобуті позиції або проганяли ворога з його позицій, а червоноармійці, призвичаєні до партизанського способу війни, не видержували найменшого натиску ворога, розсипалися в різні сторони, навіть не повідомляли своїх сусідів УСС-ів, покидаючи поле свого розташування. Цим вони спричинялись до того, що УСС-и, щоб не бути оточеними ворогом, мусили з утратами відступати. Бували також і такі моменти, коли УСС-и, здобувши наказані позиції, вимагали гліцерини для скорострілів, але постачання не давало його, бо й не мало. УСС-и знову мусили залишати позиції. Все це викликало велике огірчення стрільців супроти їхніх „партнерів”.

Політком бригади Струхманчук не мав відваги виступити в обороні своїх людей, вказати большевикам на нестачі в постачанні й підтримати настрої у бригаді. Для нього важнішим було стежити за „націоналістичними ухилами” серед УСС-ів. На це постійно скаржилися наші люди.

що прибували до мене від бригади. Перед наступом поляків до дивізії прибули ті три большевицькі аси, з якими я познайомився в Калинівці зараз же по вкладенні союзного договору на початку січня, а саме: Затонський, Аралов і Муралов. Вони оглянули всі бригади дивізії і потім вернулись до Бердичев на конференцію. Тоді я мав нагоду заговорити про Струхманчука. Муралов дуже похвально говорив про УСС-ів. Він сказав мені, що такого „замечательного” війська не бачив від початку революції. Я підхопив його слова й перейшов до справи політичного комісара. Сказав, що Струхманчук не вміє піддержати своїх людей на дусі, не має на них доброго впливу, не має й популярності серед стрільців. А звертаючись до Затонського, я спитав, чи можу підшукати іншого кандидата на місце теперішнього політкома. Цей відповів, що сам пошукає в Києві кандидата.

Незабаром по від'їзді тієї комісії з'явився до мене М. Баран і заявив, що він призначений на командира бригади УСС-ів. Я зрадів, цьому бо знав Барана ще з часів нашої спільної служби в легіоні УСС-ів у 1914 році. Тому й запропонував йому заночувати в мене, щоб докладно поговорити про справи бригади. Він охоче погодився на це, і ми цілу ніч провели в розмові. Не знаючи, що він із групи т. зв. „туркестанських комуністів”, тобто з тих, що були прибічниками Затонського, т. зв. централістами, я щиро розповів йому про настрої УСС-ів, про їхню ворожість до КПБУ, яка мирилася з колоніальною залежністю України від Москви, тощо.

Свого часу УСС симпатизували з боротьбістами, поки ці не злилися з КПБУ. У галичан взагалі переважає думка, що Україна повинна бути автономною республікою у вільній федерації з РСФСР, як це розуміють укапісти. А Струхманчук був централістом, сліпо йшов за КПБУ і тому не мав симпатії серед стрільцтва.

Баран запевняв мене, що й він того ж погляду, що й загал УСС-ів і що йому дуже приємно, коли немає між ним і стрільцями розходжень. Але пізніше виявилось, що Баран поводився нечесно; з його пізнішої поведінки виявилось, що він діяв з доручення Затонського й не відкрив мені своєї карти. Наслідки моєї непотрібної широти я незабаром відчув; про це я розповідаю в 3-й частині цієї праці.

Ми з Бараном розійшлися щиро; він запевняв мене, що триматиме зо мною постійний зв'язок. Але на цьому й скінчилося, зв'язку він зовсім не піддержував. На становищі політичного комісара, а потім і командира бригади УСС-ів Баран поводився тактовніше, як його попередник, але таємно провадив і далі лінію КПБУ, обережно стежив за нашими людьми й збирав собі інформації на майбутнє. Взагалі він умів знаменито конспіруватися перед нами, знав усі большевицькі способи вивідувати ворогів революції. А ми були страшенно наївні, не крилися з своїми думками перед людьми, про яких були доброї думки, не усвідомлюючи собі того, як большевизм розкладав людські душі, нагинав до себе всякими способами.

Десь у половині травня був скликаний 4-й Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. У зв'язку з цим скликано на 18 квітня (у Провідну неділю) конференцію 44. дивізії в Бердичеві, щоб вибрати делегатів на цей з'їзд. З Києва прибули на цей час командарм Муралов, П. Михайлик, а до них приєднався Іван Сіяк, що прибув перед тим з Москви з аршинним мандатом від Леніна й Троцького в справі реорганізації УГА.³⁹ Він, звичайно, спізнився, бо УГА була вже розбита на бригади й стояла на протипольському фронті. Але він, маючи такі важні мандати, а до того ще й партійний квиток РКП, здобув собі довір'я в штабі XII армії й грав ролю дуже важної особи.

В президії конференції я заступав галичан і від них вітав її. Головну доповідь робив політком дивізії М. Кручинський на тему: „Червона армія — армія труда”. Доповнював цю доповідь інтендант бригади ЧУСС-ів Онуляк, доповівши про стан постачання в червоній армії, на підставі відносин у 44. дивізії. Провідною думкою його доповіді було: „Якщо стрілець має виконувати своє завдання, то конче потрібно забезпечити його всім потрібним для воїна — одягом, вирядом, зброєю тощо. Всього цього в червоній армії немає, тому й не дивно, що червоноармійці не виконують своїх вояцьких обов'язків.

⁴¹ Д-р І. Сіяк прислужився галичанам у Харкові під час з'їзду Рад тим, що як член слідчої комісії в справі переходу галицьких бригад до військ УНШ чимало спричинився до припинення червоного терору проти нас з боку большевиків по подіях 24. квітня. Про це буде докладніше в II-й частині цієї праці.

В цілому конференція була звичайною в большевиків агіткою. Веселу точку дав колишній УСС д-р І. Сіяк. Ми його знали з минулих років, коли він був у легіоні командиром технічної сотні; це був кар'єрист, з нахилом до театральності, подібний де в чому до Гадзінського, але культурніший і не такий безхарактерний запроданець большевиків. Він привітав конференцію від Троцького, потім змалював перспективи визволення Польщі пролетарською червоною армією. Між іншим він сказав, що польський поет Адам Міцкевич, називаючи героя визволення Польщі числом 44, мав на думці якраз 44. червону дивізію, яка незабаром рушить на захід, щоб виконати свою історичну місію, що її вістив цей поет. Всі галичани вибухнули гучним сміхом, а большевики хвалили бистроумність промовця.

На 228 делегатів від дивізії було 52 галичан. З-поміж них вибрано 34 делегати на Всеукраїнський з'їзд Рад, а між ними 11 галичан, а саме: кмдт бригади М. Баран, П. Михайлик, Н. Гірняк, д-р О. Паліїв, д-р Михайло Козоріс, д-р Мелетій Кічура, сотник Запутович, хорунжий Р. Заклинський, Ст. Чумак, ст. дес. Петрів і один стрілець.

На 23. квітня була скликана в Києві ще одна конференція, а саме — політпрацівників усіх бригад ЧУГА. Скликав її Затонський з метою пізнати докладно всіх галичан, які незалежно від партійної приналежності працювали в ЧУГА як політруки чи політкомісари. Один наш мемуарист, П. Мигович, називає цю конференцію конфереацією большевиків Галичини й Буковини.⁴⁰ Але це не відповідає правді. Політичними працівниками в бригаді ЧУСС-ів були не самі комуністи, бо їх було небагато. Тому на ці посади призначали й людей інших партійних угруповань; наприклад, Мих. Балицький і Федір Замора були анархістами, Дм. Білик, Ом. Паліїв, Є. Яворівський, Ф. Палашук були радикали. Були й позапартійні, напр., В. Бобинський. Дехто з них пізніше стали комуністами, однаке не з переконання, а тому, щоб мати можливість впливати на справи УГА.

Затонський і Порайко дбали про те, щоб налагодити роботу політпрацівників ЧУГА. Вони не питали думки галичан, а робили це на власне уподобання. Тому скликана

⁴⁰ Пор. П. Мигович: „При 1. бригаді ЧУСС-ів“, літопис Черв. Кал., 1938 р. чч. 10-12. Н. Г.

конференція мала тільки слухняно прийняти до відома їхні пляни. Але одночасно вони були заінтересовані, щоб пізнати настрої політпрацівників головно таких, яких можна було б пізніше використати для їхніх задумів і завербувати до своєї партії.

Не відповідає правді також твердження Ю. Тютюнника в спогаді „Зимовий похід 1919-20”, що в УГА були, мовляв, большевицькі, тобто московські комісари. Затонський вважав за неможливе для його плянів насаджувати москалів або й малоросів на такі посади, щоб не викликати некорисного враження й небажаної реакції серед галичан.

Конференцію відкрив Затонський о 9 год. ранку. Привітав делегатів і гостей та подав до відома, що на конференцію прибуло 187 вибраних делегатів з усіх формацій ЧУГА; вибраних і зареєстрованих було 240, але через віддалі й транспортні труднощі не всі встигли прибути; може деякі ще зголосяться під час конференції.

М. ін. він сказав таке: „На цій конференції мусимо спільно обміркувати питання над поправою стану УГА в зв'язку з тими подіями, що стоять перед нами. А перед нами нависла небезпека польського удару й наступу на українські землі, бо Польща, як форпост світового капіталізму, хотіла б зліквідувати революційні здобутки, що їх досягнули трудові маси Росії й України, дякуючи партії большевиків.”

На голову конференції вибрали Затонського, на заступників Порайка й Михайлика, на секретарів призначили письменника Ол. Досвітнього й Мих. Кураха. До почесної президії покликали гостей: Фелікса Кона, представника комуністичної партії Польщі, Панаса Любченка й Василя Еллана-Блакитного (колишніх боротьбістів) від КПБУ. Були ще представники московської, польської та української комуністичної преси.

Почалися привітальні промови. Першим промовцем був Ф. Кон, з походження жид з Варшави, старий революціонер, що перебував сибірську каторгу. Він розуміє, що значить воля, цінить її, а тому й бажає, щоб українці Галичини разом із польським пролетаріатом повалили режим Пілсудського й створили собі вільну радянську державу, як це зробили вже трудові маси Росії та України.

В тому ж дусі говорив Еллан-Блакитний. Тільки П.

Любченко чимало жовчі вилив на „жовто-блакитну наволоч” і „польського наймита” Петлюру. Говорив він з великим патосом, але вражіння не викликав; тому й небагато було оплесків на його промову.

В залі була большевицька оркестра, що після кожної промови греміла „Інтернаціонал”.

Після привітань взяв слово Порайко. Він згадав Центральну Раду, Грушевського, Винниченка, Петлюру й Петрушевича, згадав Денікіна, Пілсудського; всіх перемішав з болотом, а закінчив тим, що в Галичину ми зможемо повернутися тільки під червоним прапором і під проводом комуністичної партії большевиків.

Після нього став до слова Ф. Палащук. Почав від біблійної теми про блуканину Мойсея з жидами в пустині в шуканні шляхів до волі.

Палащук був добрим промовцем, він гарно розвивав свою тему, але не встиг скінчити промову, бо саме в тому часі вбіг до залі посланець і подав Затонському листа. Цей, прочитавши листа, перервав промову Палащука й сказав до зібраних:

„Товариші! Польська армія переступила демаркаційну лінію й почала наступ на Україну. Запроданець Петлюра йде разом з поляками й веде з собою свою погромницьку банду, щоби знову кров'ю залити Україну й знищити здобутки жовтневої революції. Деякі галицькі бригади зрадили, перейшли на сторону поляків і Петлюри. Наша героїська червона армія б'ється завзято й обстоює кожний крок нашої землі. Ворог буде розбитий, винуватці будуть відповідати перед судом революції.

Я перериваю нашу конференцію, вона буде скликана іншим разом. Сам зараз вирушаю на фронт і кличу з собою всіх товаришів, котрим дорога наша радянська Україна.”

Оркестра вдарила гучно „Інтернаціонал” і заглушила все інше. Затонський вийшов поспішно з залі, за ним Порайко й усі гості-комуністи.

Протибольшевицьке повстання двох бригад УГА.

В попередніх розділах було вже кількаразово згадано про те, що більшовики своєю поведінкою щодо союзної Галицької Армії самі копали прірву між обома партнерами. Напружена атмосфера між ними дійшла до точки кипіння тоді, коли поляки шикувалися до наступу на Україну з дівою армією УНР. Роз'ярення галичан проти своїх союзників було таке велике, що кожної хвилини міг вибухнути виступ проти червоних. Справа полягала в тім, щоб опанувати ці настрої й вичекати до відповідного моменту, коли була б змога повстати проти червоних і приєднатися до військ УНР; треба було виждати наближення армії ген. Омеляновича-Павленка до місця розташування бригад УГА, а ця армія підсувалася надто поволі.

Як відомо, повстання двох бригад сталося в кінці квітня, саме перед наступом Петлюри й Пилсудського. Про цей факт маємо два спогади учасників: начальника оперативного відділу в штабі 2-ої бригади сотника М. Луцького й поручника Л. Макарушки, що їздив від цієї бригади до 3-ої з усним наказом до виступу проти більшовиків. Луцький написав короткий спогад „Уваги до протибольшевицького перевороту ЧУГА в квітні 1920 р.” В ньому автор пише, що ініціатива до перевороту вийшла від 2-ої бригади, що її провід „заступав становиска, що військово-політичний союз (з більшовиками — Н. Г.) в обличчі монтування Західнім світом протикомуністичного спротиву та головно з уваги на ідеологічну настанову Українських Визвольних Змагань, являється найбільшою історичною помилкою, яку треба хоч би й ціною крові й життя перекреслити”. А трохи далі: „При існуючій недовір'ї до нас зі сторони червоних, за фронтом наших бригад були розташовані дві червоні армії, 12. і 14. та ще ударна червона кіннота Котівського, що була пострахом фронту. Від початку квітня 1920 р., тобто від моменту погодження у вузькому колі штабу 2. бриг. про неминучість протибольшевицькес повстання, заіснував ряд важливих фактів, що перерішили й прискорили переворот. На початку квітня до штабу 2. бри-

гади (до сотника Головінського) з'явилася жінка-кур'єр, що її імени не пам'ятаю, від полк. Удовиченка, командувача дивізії УНР. Ця дивізія була залучена до польської армії й готувалася разом з нею до наступу на Україну проти червоних. Цей кур'єр передав посередньою дорогою від Головного штабу УНР повідомлення для ЧУГА, що армії польська й українська розпочнуть наступ наприкінці квітня, з одночасним дорученням для ЧУГА не наступати під час цих дій проти поляків, а натомість пробиватися перед моментом наступу через повстанчі райони до армії генерала Омеляновича-Павленка, що діяв тоді в большевицькому заплілі в околицях Балти й Бершаді. Як другу можливість штаб УНР подавав — пробитися бригадам ЧУГА безпосередньо для з'єднання з дивізією Удовиченка.

„Майже в тому самому часі, біля 10. квітня 2-гу бригаду відвідав большевицький командувач 12. червоної армії Муралов (якій підлягала 2. бригада) з розпорядженням від головного штабу червоної армії про зміну організації ЧУГА на фронті. Три бригади ЧУГА будуть негайно поділені й долучені окремими малими відділами до червоних дивізій. Він лишив також наказ про негайну підготовку до наміченої реорганізації фронту перед передбачуваним польським наступом.

Цей наказ, розрахований на нехибне знищення до решти Галицької армії, перерішив переворот. Частини 2-ої бригади під ростучим тиском большевицької пропаганди й при тероризуванні кожного національного вияву стрілецтва (прим., арешт духівника о. Чайківського) загрожували щораз дужче самочинним виступом проти червоних і вимагали протидії. В такій хвилині морального тиску й грізної ситуації штаб 2-ої бригади рішився підняти повстання цілої ЧУГА, опрацював у постійній приявності в штабі червоного комісара Т. Ткалуна детальний наказ щодо протинаступу й розіслав його окремими довіреними старшинами-кур'єрами (пор. Макарушка) до постойів обох бригад: 1-ої й 3-ої, дня 23. квітня 1920 р. Одночасно повідомлено про наказ підняти повстання наші команди у Вінниці, а також вислано окремих кур'єрів для зв'язку з оперативними повстанськими загонами в районі Вінниці. Збройний переворот згідно з наказом розпочали 2. і 3. бригади, тим часом 1. бригада (к. УСС), від якої у нас була посвідка про

одержання наказу, не взяла ніякої участі в повстанні й цим спричинила невдачу цілої акції. Пасивна поведінка 1. бригади була тим рішальна, що ця бригада була розташована на північному крилі ЧУГА й тим самим відкрила його під час пробоевого наступу в напрямі на Вінницю. Неначе злюю долею викликана атака червоної кінноти Котовського саме на ліве крило, а згодом на запілля 2. бригади, що наступала, спричинила небувалу паніку, що її несила було стримати ніякою протидією. Друга бригада у відступі подалася на Лятичів-Літин, а 3-я по завзятій боротьбі з полками 14. червоної армії, що мала й панцерники, теж заломилася.⁴¹ На довершення нещасної долі польські полки саме в цей критичний момент почали наступ з району Лятичева і в цій ситуації неопанований відступ опинився в оточенні між двома вогнями.

Трагічний епілог цієї позитивно плянованої акції УГА для перекреслення в історії ненависної співпраці з головним нашим ворогом — червоною Москвою, закінчився роззброєнням нашої армії поляками і слідом за цим інтернуванням решток героїчної Української Галицької Армії в польських таборах. Додати треба, що 1-й бригаді, яка виждала на розвій польського наступу на Київ, удалося перебитися на захід і оминути інтернування.”*

Мені невідомо, з яких мотивів 1. бригада не приєдналася до акції проти большевиків, бо я тоді саме був у дорозі до Харкова, але твердження сотника Луцького вимагає малого спростовання: 1. бригада відступила разом із червоними через Козятин і пізніше попала в польський полон. Про це буде ще мова.

Другий мемуарист, пор. Макарушка, надрукував у „Ділі” за 26. березня 1939 р. свій спогад і пише таке:

„Мені судилося їхати з усним наказом до 3. бригади, що стояла тоді на фронті коло Бару. Тому хід подій мені відомий не з оповідання, а з власних переживань. Дня 21. квітня мене в приявності шефа штабу й начальника опера-

⁴¹ Сотник УСС О. Навроцький вмістив у 3. ч. „Голосу Комбатанта“ спогад „Розрив з большевиками“, в яким стверджує, що 03. бригада не брала участі в бої з червоними, бо піший полк відмовився виступити. Думка Навроцького про виступ Головінського збігається з думкою Тютюнника й мовою. Н. Г.

* Спогад сотника М. Луцького є в мову архіві. — Н. Г.

тивного відділу поінформував тодішній командант бригади Ю. Головінський, що запало рішення про переворот, повідомив мене про виїзд парламентарів до команди польської армії та до ставки Головного Отамана й доручив мені перевезти 3. бригаді наказ: негайно виступити проти большевиків. На мій запит, чи команда бригади має бодай якусь приблизну запоруку, що польська армія не потрактує нас як полонених, відповів мені кмдт бригади, що ніякої запоруки з огляду на наглий час не можна покищо тепер дістати, однак для нього є поза всяким сумнівом, що польські політичні й військові чинники використають у позитивно-напрямі це добровільне рішення галицьких озброєних частин, бо це рішення матиме для польської держави поважне військове й політичне значення. Адже ж годі припускати, щоби по зговоренні в засадничих справах між маршалом Пілсудським і Головним Отаманом Петлюрою не використано у спільній акції досвідчених галицьких частин. У тому глибокому переконанні, що не можуть заіснувати такі перешкоди, які унеможливили б галицьким частинам брати участь у складі армії УНР в поході на Київ, зробили галицькі бригади в днях 23 і 24 квітня протибольшевицький переворот, отворили в трьох місцевостях на просторі кількадесяти кілометрів большевицький фронт та ввійшли в контакт з наступаючими польсько-українськими частинами.”

В дні 24 квітня 1920 р. командувач 2-ої бригади видав наказ своїм стрільцям такого змісту:

„Два місяці вже минуло, як Українська Галицька Армія, виснажена довгими боротьбами й лютою пошестю, заключила злуку з большевиками. Великі надії ми покладали на цю злуку. Ми вірили, що вона принесе нам визволення найдорожчої нам Галичини від польського панства, але гірко на цім завелись. Вже зразу було видно, що союз з большевиками веде наше стрілецтво до нової неволі — неволі московської комуни, а не до визволення.

Що ж дали нам большевики?

Розділили нашу армію між поодинокі совітсько-московські дивізії, старшин наших частинно вимордували, частинно вивезли в далекі московські ягри, наслали хмару комісарів і всякої іншої сволоти в наші частини, знищили наше духовенство, хотіли ще вирвати з наших зболілих грудей

наш послідний скарб — любов до свого народу — і під покришкою комуністичних кличів стопити нас в єдину, неделіму советську Рассею.

Наша армія, як така, вже перестала існувати для зовнішнього світу. Не маючи вже ніякого представництва, замовкла перед цілим світом. За неї міг говорити лише тов. Троцький, Ленін, Нахамкес, Муралов і прочі спасителі.

А тепер знов надійшов момент, де Українське Галицьке Стрілецтво скинуло своїх опікунів і віддихнуло свобідніше. Може знов закинуть нам зраду? Зраду закинуло нам у минулому році наддніпрянське правительство, коли ми перейшли до Денікіна. Закинув нам зраду Денікін, коли ми опинились над пропастю безвихідного положення в його союзі й конечністю рятунку були приневолені шукати союзу з большевиками. Закинуть нам тепер зраду й большевики, що ми їх опустили.

Однак ні один щирий українець не посміє нам закинути, що ми зрадники свого народу. Ширший світ довідається ще про нас і осудить, чи доброю ми йшли дорогою, чи злою.

Та як би це не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка б перейшла стільки горя, злиднів і наруг, як Ти, Українське Галицьке Стрілецтво. Але й нема другого приміру в цілому світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення свого народу, як Ти, Український Стрільче.

Команда бригади все йшла за голосом дорогих їй Стрільців. І коли побачила, що послідна дошка рятунку, якого ми сподівалися від нашого нового опікуна, завела,— рішилася на послідню пробу визволення. Так нехай ніхто з Вас не вагається, куди йому тепер іти. Наш клич тепер один: скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах і бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними й проб'ємо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини.

Хай живе Самостійна Українська Народня Республіка!"⁴²

Хоча міркування штабу 2-ої бригади про поставу польського командування армії було логічне, і через це він не дочекався вороття своїх парламентарів у надії, що поляки зустрінуть нового союзника приязно, одначе життя пере-

⁴² Пор. „Літопис Черв. Калини“ 1937, ч. 5. Н. Г.

креслило надії сотника Головінського. Поляки виявилися такими самими „джентлменами”, як білі й червоні москалі. Вони ж ішли на Україну не для того, щоб допомогти їй подолати червону загрозу, але — щоб захопити її землі під свою владу, думали навіть про давні кордони історичної Польщі над Дніпром.

І. Мазепа наводить ряд фактів, з яких виявляється, що поляки під час перебування їх армії в Україні влітку 1920 р. поводитися не як союзники, але як окупанти. Мені самому довелося ствердити це по відході польської армії в розмові з нашим інженером, урядовцем дирекції залізниць у Жмеринці.

А вже клясичним доказом віроломності поляків супроти українського партнера є факт, що польський уряд цинічно порушив 4. точку Варшавського договору, в якій він зобов'язався не вкладати жодних міжнародних умов, спрямованих проти України, і в м. Ризі уклав мировий договір з більшовиками (при чому обидві ці договірні сторони поділили між собою землі України).

Збереження Української Галицької Армії не вкладалося в тодішні політичні пляни поляків, і вони ліквідували її, не зважаючи на те, що цим вони втрачали найнадійнішого, досвідченого в боях спільника в боротьбі з червоними.

За кілька днів після протибільшовицького перевороту на фронті галицьких бригад відбулася нарада командирів армії УНР в квартирі ген. Омеляновича-Павленка в приявності Мазепа. Тоді цей генерал сказав: „З галичанами взагалі біда; вони, не при звичаєні до наших умов боротьби, роблять не те, що треба, або не тоді, коли треба. Ось, на прим., тепер. Ми мали відомості, що Галицька армія вже виступила проти більшовиків, не дочекавшись нас і навіть не повідомляючи нас про це. Тому ми поспішаємо на захід, щоб допомогти Галицькій армії, якщо її ще не знищили більшовики.”^{42*} Але генерал не вияснив, чому його армія не поспішила в район УГА, хоч часу на це мала доволі.

Вістка про перехід наших бригад до поляків була для нас, зібраних у Києві, громом серед ясного неба. Наші надії на вороття до визволеної батьківщини розвіялися. Всі дотеперішні зусилля зберегти УГА — єдину галицьку вій-

^{42*} Пор. І. Мазепа — цит. твір II/235, — Н. Г.

ськову силу, всі моральні муки, що їх ми зазнали в останніх місяцях, скінчилися для нас повною невдачею. До цієї страшної свідомості приєднувалося ще й те, що за „зраду” наших бригад платитимуть своїми головами ті галичани, які залишилися в большевицькому заплілі. Ми вийшли із залі конференції до краю приголомшені, не знали, що нам тепер робити. В Києві розпочався шалений терор проти галичан; безконечні арешти й безвиглядність становища відбирали нам спокій і здібність холодно розважити про все, що сталося.

Політпрацівники, які прибули до Києва на конференцію, дістали наказ зібратися в Бендерських казармах, де був Кіш УСС-ів, і там чекати на дальші розпорядження. Дехто думав іти зараз на фронт до своїх частин, але розважливіші переконали їх, що це не має ніякого глузду, бо фронт ЧУГА фактично перестав існувати, а до того їхати на фронт без документів у такій ситуації зовсім неможливо. Чекісти виловлювали всіх галичан, які не мали при собі вірогідних посвідок. Старшин збирали в Миргородській казармі, щоб вивезти їх на північ. Тільки одиницям пощастило скритись у знайомих киян і перетривати дні грози.

* * *

Про становище в бригаді ЧУСС-ів ми не мали ніяких відомостей, щойно в Харкові я зустрів на з'їзді Рад мого шефа політкома М. Кручинського й дізнався від нього про бої УСС-ів у складі 44-ї дивізії проти поляків і тоді зрозумів, для чого большевики застосовували щодо Коша УСС-ів у Києві найлагіднішу форму реакції: роззброєння й вивід на Лівобережжя. З ним я подався пішим походом через Бровари-Козелець-Остер до Ніжена. Коли ми йшли битим шляхом повз великий ліс (за Броварями), я помітив, що на краї лісу стояло багато озброєних молодих людей, які пильно до нас придивлялися. Це були, очевидно, повстанці. В найближчому селі (не пам'ятаю назви) ми стали на ночівлю. Я був певний, що повстанці потрактують нас як ворогів, союзників большевиків. В село ми ввійшли за дня, і я, розмістившись на квартирі та вмившись, вийшов на вулицю. На моє велике здивування я побачив наших стрільців у товаристві місцевих юнаків, як вони, взявшись

попід руки, йшли вулицею й співали наших пісень. Це, як незабаром виявилось, були ті самі повстанці, які придивлялися до нас із лісу. Вони знали, хто ми, й співчували нам; вони щиро гостили наших людей на квартирах. Один із них вияснив нам, що повстанці добре знали про нашу нещасливу долю під большевиками; коли б вони побачили большевицький загін, то вступили б у бій з ним, але нас вони залишили в спокої.

Ранком наступного дня, перед відходом у дальшу дорогу ми довідалися, що вночі заблукала була до села большевицька розвідка й спинилася в одній stodolі на ночівлю. А вночі повстанці перебили їх усіх до ноги.

З партійців ішов з нами весь час І. Немоловський, колишній боротьбіст, з дружиною. Ми з ними йшли на самому заді й увесь час жваво обговорювали наше становище й большевицьку політику. Я нічим не зв'язував себе в розмові, гостро нападав на облуду червоних. Їх московський шовінізм та імперіялізм щодо України. Між іншим я не щадив докорів боротьбістам, що злякалися большевиків, без потреби злилися з ними й через це втратили прихильність і серед наддніпрянців, і серед галичан. У нас була вся надія на боротьбістів, поки вони думали організувати українські червоні частини та з їх допомогою обороняти незалежність України від москалів. Немоловський боронив лінію боротьбістів, закидав мені націоналізм і брак розуміння великого революційного процесу в Україні. Хоча ми гостро атакували один одного в дискусії, між нами був дружній тон. Особливо обстоювала мої погляди дружина Немоловського (віком старша за нього). Вона теж не захоплювалася політикою большевизму в Україні.

Марш з Києва на Ніжен тривав цілий тиждень. У Ніжені нас примістили далеко від центру, на передмісті. Там на нас чекали вже галицькі комуністи з В. Порайком на чолі. Вони мали супроводити нас до місця нашого призначення. А ми перебували в стані непевності, бо ніхто нам ні словом не згадав про те, що з нами станеться. Останній акт трагедії УГА з кінця квітня, утрата надії на вороття нашої армії в Галичину, а до того терор проти нашого вояцтва в запіллі спричинили в мене на деякий час занепад духа: ніщо мене не цікавило, я ходив, як неприємний і сприймав усе цілком апатично. Але між нами залишався й далі

рухливий і меткий Ф. Конар. Він крутився між партійцями й хотів неодмінно довідатися від них, що жде нас далі. М. ін. був там Еллан-Блакитний, наш тихий приятель; він поінформував Конара, що нас вивезуть десь далеко на Схід. А ми дуже хотіли, щоб нас залишили в Україні. Про це, на наше прохання, дбав Блакитний, але його впливи були замалі для цього.

Врешті нас загнали в товарний поїзд; тільки партійці дістали гарний особовий вагон. Ми ж душилися по 40 і більше осіб у брудних вагонах, вистелених старою на січку потертою соломою.

Як потопельник хапається й бритви, так я шукав якоїсь можливості відв'язатися від того транспорту В. Порайка. Я пригадав, що мене обрали на делегата від бригади УСС-ів на 4. Всеукраїнський з'їзд Рад, і тоді рішив використати це для свого визволення. В Курську я повідомив Порайку, що я, як делегат на з'їзд Рад, відлучуся від транспорту й від'їду на Харків. Він не заперечив, і я зараз же пересів на харківський поїзд. Це врятувало мене від концентраційного табору праці над Волгою, куди погналі роззброєний кіш УСС-ів.

25.

Кінець бригади У. С. С.

Про трагічний кінець решток УГА після подій з кінця квітня на фронті маємо низку спогадів учасників. Окрім цитованих уже праць, варто відзначити ще спогади: підх. УГА П. Голинського, який розповідає про події в Одесі, Т. Лисівського — про долю київських курсантів, стр. УГА І. Томинчука, В. Струця, Дидика, Ст. Венгриновича, П. Околота, К. Орфойського, Ол. Кузьми; спогад Ірчана „Трагедія Першого травня”, виданий в Нью-Йорку 1923 р., такий тенденційний і далекий від правди, що не являє собою ніякої історичної вартості.⁴³

⁴³ П. Голинський „Останні дні ЧУГА“, Кал. Черв. Калини за 1931 р.
Т. Лисівський „Зі споминів курсанта“ Кал. Черв. Калини за 1935 р.
І. Томинчук. „Зі споминів стрільця УГА“ Кал. Черв. Калини за 1934 р.
В. Струць. „Три місяці у повстанців“ Кал. Черв. Калини за 1934 р.
В. Дидик. „З повстанцями“ Календар Черв. Калини“ за 1930 р.

Останні хвилини бригади УСС-ів описують: І. Іванець і Антін Дівнич, врешті. Бородієвич у згаданому на початку цієї праці спогаді. На моє прохання написали свої спогади проф. д-р Г. Кох, проф. І. Витанович і мій брат Володимир. Постава бригади УСС на фронті тоді, як інші бригади перейшли до поляків, спричинилася до злагіднення долі галичан і до їх реабілітації та припинення терору.

Д-р Витанович у своїм спогаді „Кіш і Бригада УСС-ів узимку 1919-20 і на весні 1920” пише:

„Хвора Бригада й Кіш вирушили в похід на південь у грудні 1919 р. з району Шелестян і Браїлова на Поділлі. З денкінцями, про договір з якими ми мало що знали, ми зустрілися в дорозі один раз біля Нової Ушиці (на який день, не більше); ми не знали, чи битися, чи миритися, й були на все приготовані, бо докладних відомостей не мали. Отаман Букшований був у Кам'янці, й ми втратили з ним зв'язок. Більше денкінців ми не бачили.

Тільки в поході вислали кінну розвідку для охорони правого крила, де понад Дністром у протилежному напрямі посувалася група генерала Бредова. Тоді в одній розвідці загинув чотар Велитович; убили збунтовані селяни в селі Кучі н/Дн., бо хотіли забрати коней.

Бойовий стан бригади був такий слабкий, що часто не вистачало людей на стежі під час походу, обози з постачанням часто застрявали в болоті або в снігу. Ті, що видужували з хвороби, не мали теплої одягу, приставали, чимало з них залягали знову. Був якийсь зв'язок з Павленком і до нього самочинно перейшло декілька старшин і стрільців (пор. Струць); на довшому постой, здається, весь час був зв'язок з зимовим походом Павленка, деякі його хворі, що відставали, залишалися в нас. Перед Йорданом ми добилися до Бершаді; там став штаб бригади, постачання й деякі менші частини, в селах Баланівка-Ободівка.

П. Околот „З пекла на волю“ Кал. Черв. Калини за 1935 р.

К. Орфойський „Чрезвичайка“, Кал. Провидіння за 1926 р.

Ол. Кузьма. „На розпутті“, Причинок до історії УГА. Кал. „Просвіти на 1928 р.

І. Іванець. „Під Чудновом“, Кал. Черв. Калини за 1935 рік.

Антін Дівнич „Кінець УСС“ Календар Черв. Калини за 1925 рік.

Ст. Венгринович. „Весна 1920 р.“ Кал. Черв. Калини за 1930 р.

В однім став Кіш (команд. сотник Б. Гарасимів), командир полку сотник Староселець (другий полк зліквідовано); в селі Ободівці стояли артилерійські частини.

Тиф не переставав, і стрільці мерли й далі; тоді вмер пор. Нагайло й сотник Клим, поховані в Бершаді. Для охорони райну в складній ситуації ми висилали спеціально творені старшинські відділи на стежі й застави.

Між стрільцями, що видужували, й місцевим населенням розгорталася національно-виховна робота (театральні вистави, концерти тощо). Про події у Вінниці та в Нач. Команді доходили до нас дуже скупі й баламутні вісті Большевицькі частини до весни нашому району безпосередньо не загрожували. Чутки були всякі: і про перехід на румунський бік, і про договір з червоною армією. Самих большевицьких частин у нашому районі ми й не бачили, тільки вже „на наказ” прийняли під весну нову ситуацію, коли приїхали на мітинг до Бершаді Затонський, Порайко й Струхманчук. Почалося переформування. Пам'ятаю: на якомусь зібранні, інформуючи нас про ситуацію (здається, чотар Романюк), сказав, що нам треба просто наказом призначити своїх комісарів і політвиховників, щоб не накинули їх нам згори. І тоді призначено таких і в Коші, і в полку. На командувача Коша призначено нам сотника Заліпського, бо Гарасимів мав конфлікт з деякими старшинами коша (пор. Безпалко й ін.).

На весні в березні кіш спрямовано до Києва, полк на фронт у район Чуднова.

Коротко згадаю про такі події в бригаді ЧУСС-ів на фронті:

Стрільці вперто носили на шапках тризуби на червоній підкладці (з сукна). Такої моральної дисципліни й відданого ставлення стрільців до старшин, мабуть, не було ніколи в українській армії за весь час. Можна навіть сказати, що моральна й патріотично - національна поведінка стрільців підтримувала й рятувала з пригнічення багатьох старшин.

По дорозі на фронт і на фронті большевики весь час надсилали своїх агітаторів, які перевіряли настрої й намагалися — зовсім безуспішно — створювати суперечності між старшинами й стрільцями (справа джурів, старшинських харчівень), але супроти досить небезпечного й зовсім

неприховуваного ставлення стрільців до них, на фронті вони вже не показувалися. З сусідніми большевицькими частинами контакту було мало (часом тільки передавали літературу й казали, що й Христос, мовляв, був комуністом). Чимало було з ними клопоту, бо часто трудно було найти їх на наших крилах, і нам симим доводилося забезпечувати себе кінними стежами. В наслідок такого сусідства на самий Великдень поляки глибоко вклинилися в наш фронт, що його наші частини з власними втратами і ще більшими втратами з боку поляків залатали. Тоді ми хоронили поляглих стрільців з церковними й національними корогвами по-християнському; потім насипали могилу разом з волинськими селянами. Перед Великоднем уся бригада говіла. Полкові духовники весь час були з нами; ми, жартуючи, звали їх учителями моральности.

Мушу ще згадати, що були намагання встановити контакт з обома іншими нашими бригадами. Всі нитки сходилися в руках пок. отамана Ю. Шепаровича. Я був приявний на двох таємних сходинах кількох старшин, на яких Ю. Шепарович (він був командиром артилерійського полку бригади УСС-ів) розповів нам про труднощі щодо втримання зв'язку з іншими бригадами та про те, що деякі окремі частини УГА виступили проти большевиків, а це недобре. Треба було виждати до спільної акції. Розповів він також про налагодження контакту кур'ерами. Треба в цьому напрямі стримувати „гарячі голови” до слушного часу. Він доручив нам поінформувати найнадійніших і з нами заприятелених товаришів-командирів віддлів. Мені доручено тримати зв'язок з хор. Л. Смункою, що був заступником комісара 3. полку. Комісаром був Ревуцький, що довіряв йому багато таємниць, одержуваних від партії, і з нами він був у приятних взаєминах.

Коли поляки десь після Великодня розгорнули наступ, наша бригада кілька днів стримувала їх, потім почала відступати з боями (бої в с. Бабушках, Бубищі, Чехах тощо. В Бабушках м. і. загинув пор. Німилович, з 3. полку).

Найгірше було те, що большевики відступали без боїв і огодили зовсім наші крила. Під час відступу ми кілька разів зустрічали дрібні загони кінноти Таращанського полку, які уникали нас. Чутки були про відступ на Козятин, а потім на Черкаси, бо на Київ було вже не можна.; залізни-

чий шлях у нашому запіллі Вінниця-Козятин був уже відтятий. Спершу стали появлятися в нашому запіллі кінні польські стежі, і треба було при відступі взяти в середину артилерію й обози (з артилерії пам'ятаю важку батарею сотника Медведя, сотника Зубрицького, пор. Олексія й пор. Полянського). Прямуючи з околиці П'ятки на Білопіль, ми вночі зустріли лави польської піхоти, що почали нас оточувати. В бої під Махнівкою (24. 4.) нашої головній частині (прибл. 2.000 багнетів і частина артилерії та обози) вдалося пробитися; в пробі нас урятувала кіннота УСС-ів (команд. пор. Шухевич), що була десь заблукалася і дуже на часі вдарила на польське оточення, що вже було майже замкнуло нас. Вона й допомгла нам прорубати дорогу. Курінь поручника Гоева, а в ньому найбільша сотня пор. Шеремети, втративши зв'язок з головною групою, відступив таки на Черкаси.

Вирвавшись у напрямі на Погребище, ми ввійшли в повстанчий район Тетієва. Вияснивши справу з повстанцями (переговори провадили з отаманом Шляхтиченком, що є десь на еміграції), перепочили в їх районі і потім рештки бригади пішли в напрямі на Гайсин (район сильного повстанця Волинця), бо мали чутки про частини Зимового походу Павленка десь біля Гумані, добре нам відомої з давніших операцій в цім районі; ми мали намір з'єднатися з частинами Павленка.

Тим часом польський і большевицький фронти зблизились один до одного вздовж залізниці Козятин-Христинівка, і нам треба було пробиватися вже дуже вузькою смугою. Раз було навіть так, артилерія наставила була гармати в дві сторони: проти поляків і проти большевиків. Сподіваючись небезпеки, ми пристали в районі Волинця й шукали контактів.

Один старшина, що втік із польського полону, побував уже в Вінниці (де перебував тоді уряд УНР), вернувся знов туди як кур'єр від нас. Тим часом Волинець вислав своїх людей до Павленка з повідомленням про нас.

В містечку Цибулів ми позбулися непотрібного вантажу, спалили папери, важливіші передали місцевим інтелігентам, щоб закопали й берегли. Там відбулася також нарада старшин. На ній виникло три проектки: сотник Зубрицький був речником тих, що радили пробитися між по-

ляками й більшовиками до дністрового яру й ним увійти в Галичину, а там у Карпати... Пор. Полянський був за те, щоб слідом за іншими бригадами перейти на сторону війська УНР, хоч би довелося й скласти зброю перед зустрічними польськими частинами. Отаман Шепарович вважав, що треба влитися в повстанчу групу Волинця (така сама думка переважала й серед старшин та стрільців 1. полку УСС-ів). Не досягнувши певного вирішення, ми посунулися в напрямі села Воронки (Гайворон, чи Вороновичі?), біля Гайсина, а через ніч уранці стежі повідомили, що нас оточила велика польська частина (дивізія?) і наставила на нас гармати й скоростріли. Тоді аж, після наради, ми вислали парламентарів на переговори з ними. Одночасно ми почали здавати Волинцеві придатну ще зброю й коні. Отаман Шепарович і дехто з старшин та стрільців перейшли до Волинця; Шепарович був деякий час у нього за начальника штабу. Але між нами переважила думка, щоб держатися разом, не відриватись окремими групами чи одиницями, хоч би що там нас ждало.

Поляки погодилися, щоб ми, склавши рештки зброї (старшини дозволили лишити собі револьвери), зформували з усіх піші частини під нашою власною командою. З рештками обозу ми вирушили під польською ескортою (щоправда, досить віддаленою від нас) в напрямі на Вінницю, а там справа буде, мовляв, вирішена.

У Вінниці нас завели в т. зв. кримські казарми, охорона була несувора, і багато старшин, підстаршин, а то й стрільців виходили в місто. Тут якийсь сотник Бачинський з армії УНР видавав нам посвідки, що ми учасники повстанчого руху Правобережної України. На цій підставі дехто влаштувався в частинах армії УНР (в юнацькій школі, в охороні Головного Отамана тощо). В одному городі відбувалися наради старшин (біржа); ми чекали на прибуття Павленка; до нього ми мали вислати свою делегацію. Тим часом хтось привіз нам із Львова „Вперед”, в якому були списки наших полонених, які недавно були ще з нами. Надійшли чутки й про те, що перехід на Чехо-Словаччину дуже легкий та що полонених стрільців відпускають додому. Тоді ми вирішили не намовляти стрільців до втечі з казарм, а більшість старшин перейшли до 3-ої стрілецької дивізії (Удовиченка), до 5-ої херсонської (Долуда), де-

хто подався до 6-ої київської дивізії Безручка.⁴⁴

Спогад чотаря І. Витановича доповнює своїм спогадом проф. Г. Кох (кол. сотник УГА); в ньому оповідається про ту частину бригади УСС-ів, яка не була в польському полоні. Проф. Г. Кох пише:⁴⁴

„В момент катастрофи (прибуття червоних частин у район розташування УГА — Н. Г.) я був у Балті начальником оперативного відділу НКГА. По випаді генералів (Микитки й Ціріца — Н. Г.) і звільненні полковника в ген. штабі Шаманека (він загинув пізніше біля Сорок на Дн. в травні 1920) я вважав моїм обов'язком вичекати до хвилини правильного звільнення. Цего dokonав ген. Іванов, потім Порайко й Михайлик.

По розділі Армії на три нові фронтові сектори я зголосився до 1. бригади в Чуднові Волинському і мене назначено шефом оперативного відділу (кмдт Баран, нач. булавни А. Бізанц). У цій Бригаді я відбув польську офензиву на Козятин-Бердичів. У бою в часі відступу під Махнівкою 23-24 квітня 1920, в якому цілу 44. сов. дивізію оточено й знищено, пропали також частини УГА (між ними відділи сотника Барановича, пор. Іванця, пор. Люнца й ін.); решту я, як заступник кмдта (бо Барана й Бізанца відтиснули) вивів з кїтла через Козятин і по кількадевому марші, 30. квітня 1920 з'єднався з штабом Баран-Бізанц в Дзюнкві Тарашанського повіту. При цьому штабі були тоді ще Затонський Михайлик і Кручинський.

В дні 1. травня 1920 напали повстанці на штаб у приходстві в Дзюнкві й полонили його, рештки кол. гордої 1. бригади (кол. 2. Галицького корпусу) роззброєно й передано в польський полон. Між полоненими були також Баран і Кручинський, дальше Бізанц, Шепарович і Байгерт. Два перші втекли й сховалися серед населення.

Сам я проломив і цей котел, утік серед боїв у товаристві Затонського й Михайлика до сусіднього куреня поруч. УСС-в Гоева й у його складі відбув до кінця польську війну.

Щойно 1921 р. я вернувся через Київ-Берно до Відня. Курінь Гоева був, здається, останньою регулярною форма-

⁴⁴ Цей спогад є в моєму архіві — П. Г.

цією УГА на фронті.⁴⁵ Він продовжував другий наступ на Польщу, непокоїв відступ кавалерії коло Радомишля, врятував на зал. станції Миронівка штаб 44 сов. дивізії перед знищенням розпучливим польським диверсійним ударом через Кагарлик, в складі 132 Пластунської бригади (ком. Л. І. Вайнер) переслідував ворога до Грубешова й крив тамошній міст на Бузі перед наступом кавалерійського корпусу полк. Румля на Варшаву. В районі Грубешова курінь залишився як охорона правого крила 44. дивізії (XII. армії, південнозах. фронту: Фрунзе-Затонський) і як лучник до сусіднього західнього фронту (Тухачевського), аж до перемир'я. Курінь потім регулярно демобілізовано і він поринув серед населення. Рештки куреня з'єдналися в Києві (в школі червоних старшин) з місцевою підпільною групою, але її викрито (наслідком провокації, яку виконав кмдт Михайло Баран — Н. Г) і зліквідовано; у вересні 1921 р. загинули таким способом сотник Решетуха, пор. Залужний, чот. Мирон, м. ін. Тільки кільком удалося втекти, примір., пізнішому історикові легіону УСС-ів Осипові Думінові.

Затонський і Михайлик знайшли контакт із своєю владою і до кінця свого життя були мені до деякої міри вдячні за позірне врятування їм життя.⁴⁶

Мій брат Володимир, що був старшиною зв'язку в бригаді УСС-ів, написав спогад про момент полонення УСС-ів п. з. „Лебедина пісня орхестри УСС”, що його подаю тут увесь.

„Було це на весні 1920 р. в Україні, на леваді під селом НН (мабуть Ситнівцями). Після того, як поляки розбили під Бердичевом 1. бригаду УСС-ів, рештки недобитків під командою сотника Білінкевича опинилися під Гайсином. Становище було безвихідне й тому команда вирішила вислати делегатів до поляків з капітуляцією, тим більше, що ми зачували, що Головний Отаман Симон Петлюра прибув із своїм штабом до Вінниці.

Чергового дня вернулися наші делегати з точними наказами для нас від польської команди відтинку — вимар-

⁴⁵ Учасник цих подій д-р Вол. Калина заперечує твердження д-ра Коха, однак я „слів з пісні не викидаю”, залишаючи це обом товаришам зброї. Н.Г.

⁴⁶ Спогад проф. Коха є в моїм архіві — Н. Г.

шувати в напрямі Вінниці до села НН і там зложити зброю. Ми в порядку, згідно з наказом, вимаршували наступного дня над ранком. Була з нами стрілецька орхестра, якою диригував тоді Кухтин. Біля полудня, наближаючись до села, ми помітили польські відділи, які стояли на леваді в чотирикутнику, з відкритим для нас входом. Коли ми, сотня за сотнею, разом з обозами ввійшли в середину того чотирикутника, поляки замкнули за нами вхід.

Потім упав наказ: „Зложити зброю і все майно, включно з інструментами орхестри!” Ми стали мовчки виконувати наказ. Лише Кухтин чомусь отягався з його виконанням. Він поставив орхестру в півколо, посередині чотирикутника, перед нею поставив пульт, вбрав білі рукавички й дав знак орхестрі батурою. В цій хвилині понеслися звуки стрілецької похоронної пісні „Видиш, брате мій...”

Ми всі, немов зачаровані, стали на „Позір!” і так переслухали цілу пісню.

Коли орхестра перестала грати, Кухтин зложив батуну й рукавички на пульт, орхестранти свої інструменти на землю й відступили.

Ми довго стояли мовчки і тоді щойно прийшли до повної свідомости, що сталося. Хтось з-посеред нас заплакав і тоді не з одного ока старих загартованих у боях УСС-ів попливла гаряча сльоза... Навіть поляки не сміли перешкодити нам у хвилині нашого душевного болю, але мовчки стояли довгий час.

Найтяжчі переходи на нашому стрілецькому шляху не залишили в мене такого потрясаючого враження.”

25.

У.Г.А. й Армія УНР.

Для повноти картини перебування УГА в чотирикутнику смерті слід згадати ще про ставлення стягів УНР до УГА в тому часі, коли шляхи їх формально розійшлися, себто в часі союзу УГА з денікінцями й большевиками. Про це маємо, окрім згадок у наших мемуаристів, також цікаві дані в спогадах Ю. Тютюнника та інформації в листуванні ген. Омеляновича-Павленка й політичного референта армії УНР з часу перебування їх в Зимовому поході П. Феденка.^{46*}

^{46*} Той самий Феденко в недавно виданому в Англії репортажі „Ісаак Н. Гіряк. Останній акт трагедії УГА. 12.

Безмірно важкі умови боротьби УГА в наддніпрянській Україні, які в історії не мають прецеденсу, примушували її вкладати військові конвенції з ворогами України, що за її волю УГА боролась. Її договір з білими москалями — серед галичан дуже непопулярний — плямували наші наддніпрянські політики як зраду України. Але не так дивилися на це українські вояки з-під стягів УНР. Чимало уваги цьому питанню присвячує видатний військовик Юрко Тютюнник в своєму спогаді „Зимовий похід 1919-20”. В II розділі він пише: „Перейшовши на сторону росіян, галичани найретельніше виконували параграф 6 договору про те, що Галицька Армія не буде воювати з Армією Отамана Петлюри. В наказі Київської Дивізії ч. 518 з 10/12 1919 р.м. Пиків говорить: „Ще раз звертаю увагу на необхідність коректного відношення до галичан; обеззброєння їх може мати місце лише у випадках ворожого відношення до нас, або з мого наказу (комдив). А в наказі Армії УНР ч. 2 з 13/12 1919 р. м. ін. сказано: „Галицькі частини ніяких ворожих кроків (під час переходу через район їх розташування — Ю. Т.) проти нас не робили.”

„Фактично Українська Галицька Армія не тільки не робила ворожих дій, а навіть допомагала нам, чим могла. Так у м. Пикові, де стояла галицька артилерія, Київська дивізія замінила свої старі гармати на нові. Окрім того, взято з десятків гарматних коней, за котрі видано розписку, що коні взяті позичково в Українській Галицькій Армії і будуть повернуті їй при першій зустрічі.”

„Штаб галицької артилерії і штаб Київської дивізії в час постою в м. Пикові обідали й вечеряли разом. Галицькі стрільці помагали всім нашим козакам. В селі Корделівці була розташована інтендатура галицького корпусу, здається 1-го. Взаємини були такі, наче не було ніякого договору з Денікіном. До шпиталю галицького корпусу були передані хворі старшини й козаки Київської дивізії. Отakoю була на практиці „чорна зрада галичан”, про котру свого часу стільки галасували в Кам’янці й Проскуріві. Така була „прірва” поміж синами одного народу, про котру й досі не забувають кабінетні вчені Галичини, що ніколи

Мазепа“, збувши про свої думки в справі договорення УГА з червоними, зовсім інакше розцінює цей вчинок, як у 1920 році. — Н. Г.

не відчували тої єдності, яка єднала й єднає синів одного народу, що спільно проливали свою кров за велику ідею.

Ні Андрусів, ні Рига, ні Зятківці, ні Варшава не встигли розірвати спільноти нації. Психологія нації не рахується з договорами, що їх підписується без згоди самої нації... В боротьбі за самостійність проти своєї нації стануть виключно ренегати, а таких в Українській Галицькій Армії не було."⁴⁷

Довше спиняється Ю. Тютюнник на справі союзу УГА з червоними. Назагал його міркування зовсім правильні; в одному лиш він помиляється, а саме в твердженні, немов би ми надавали великої ваги нашому договору з червоними. Він каже, що ми вірили в те, що нам удасться „найти таких росіян, котрі з доброї душі визнають суверенність України й допоможуть у боротьбі проти поляків” (ст. 46). На ділі ж ми дбали про те тільки, щоб червоні, вступаючи в район розташування УГА, не потрактували її як ворога й з першого розгону не розгромили наших частин, обеззброюючи їх і знищуючи організаційну цілість УГА. Це м.ін.було головною причиною нашого договору з большевиками; ми хотіли, щоб червона армія вважала нас за своїх союзників, і цього ми досягли. Затонський під час розмови з нашими делегатами в Києві недвозначно заявив, що в большевиків був плян ліквідувати галицьку армію при першій зустрічі, після того, як вона виявилася неприступною на їхні кличі, що їх пробували поширювати між галичанами таємні агенти з моменту переходу УГА за Збруч. Але командири червоних частин були заскочені фактом союзу УГА з большевиками й не потрактували галичан як ворогів.

В групі старшин, які у Вінниці складали ревком УГА й уклали договір з червоними, найбільше було СС-ів, і вони не тільки були в згоді з нами, але й у міру своїх спроможностей помагали нам.

Команда військ УНР також пробувала домовитися з большевиками. Тютюнник про це каже:

„Непереможна віра в силу різних переговорів і паперових договорів, що неподільно панувала серед галичан,

⁴⁷ Пор. Ю. Тютюнник. „Зимовий похід 1919-1920 р., Коломия-Київ, В-во „Трембіта“, стор. 31-32.

примусила нас піти на компроміс і згодитися вислати делегації до червоних росіян. 27. грудня 1919 р. з Вінниці виїхала спільна делегація від обох українських армій в складі двох осіб — сотника Петрика (галичанина) й чотаря Веремієнка (наддніпрянца).” Але з боку військ УНР це була вже третя делегація; першу вислано 3. XI, а другу 1. XII.

Однак УГА навіть у союзі з червоними не спускала з ока своєї головної мети: боротьби за суверенну Українську Державу. Як доказ Тютюнник наводить відозву Вінницького ревкому про цілі УГА, видану до галицького стрілецтва. В ній сказано:

„Надійшла хвилина відповіді Денікінові за київську зраду, шляхті за десятки тисяч інтернованих галицьких українців і пляни супроти українського народу та державам Антанти за торг нашою кров'ю, почуваннями й землею. У Вінниці постав Ревком Української Галицької Армії, який поставив собі завдання довести до безпроводного порозуміння з тими українськими колами, які стоять на плятформі Української Радянської Соціалістичної Республіки, і, підтримуючи українське Радянське Правительство, стати основою Української Червоної Армії.

Українська Червона Армія понесе разом із синьо-жовтим прапором — червоний прапор революції...

Нашим стремлінням є, щоби довершити це разом з Придніпрянською армією і всіми другими групами Українських військ.”⁴⁸

Тютюнник оцінює дії галичан такими словами:

„В Української Галицької Армії була одна конкретна ціль: хотілося охоронити українську збройну силу до часу, коли ситуація стане більше сприятливою для активної боротьби. Тому вона збиралася „стати осередком Української Червоної Армії,” щоби цілі, зазначені у відозві, „довершити разом з Придніпрянською Армією і всіми групами Українських Військ.” Беручи факт виключно з боку бажання зберегти від знищення українську озброєну силу, крок Ревкому (вінницького — Н. Г.) Укр. Галицької Армії безперечно був більше доцільним, ніж перехід з тією ж метою до Денікіна... Червоні тоді перемагали; вони годилися на певну автономію Укр. Галицької Армії. Тому надія збе-

⁴⁸ Пор. Ю. Тютюнник, цит. твір, ст. 46-47.

регти від знищення УГА не була невиправданою. Важливе було тільки те, наскільки вистачить політичного хисту в галичан для того, щоб триматися в лояльності до Росії аж до того часу, коли дійсно можна буде „довершити” великі цілі, про котрі говорилося в відозві.”⁴⁹

Хоча УГА була формально в союзі з червоними, наші старшини не спускали з ока таємного договору про злуку військ України під стягом УНР укладеного 24. грудня 1919 р. Але ж армія ген. Павленка була занадто далеко від нашого розташування, а галицькі частини не могли вийти з району Вінниці з тієї причини, що значна більшість стрільців лежала по лікарнях. Командування військ ген. Павленка в наказі з 19. січня 1919 р. нотує про УГА таке: „По неперевірених відомостях Галицька Армія знаходиться на своїх старих місцях; доля її невідома; зв'язку з нею немає.”⁵⁰ Частина Армії була оточена більшовиками й була приневолена підняти червоний прапор.”

Тодішнє становище УГА Тютюнник характеризує так: „Тим часом УГА опинилася поміж трьома силами. Формально і явно УГА підлягала Денікінові; мала вона таємний договір з 24/ХІІ 1919 про злуку з нами; Ревком УГА вже підписав договір про визнання Радянської влади і підпорядкування армії російському командуванню.

Становище її було тяжке. Не маючи політичного провладу, не знаючи, з яким цинізмом росіяни відкидають усілякі договори, коли вони перестають бути корисними для Росії, УГА потроху хилиться і нарешті йде за найбільше рухливими одиницями, що захопили в свої руки ініціативу заснування Ревкому. Вона не могла самотійно рішитися на такий крок, який зробила Наддніпрянська Армія — воювати, не маючи ні бази, ні зв'язку з урядом. Її командири не мали потрібного досвіду для провадження партизанки; організація частин не відповідала такій формі боротьби, а головне, не було рішучості й твердості для того, щоб рушити з місця.” (Насправді галичани не мали фізичної змоги рушити з місця — Н. Г.).

„Формально наддніпрянці не погоджувалися на підняття червоного прапора УГАрмією. Вони не вірили, що УГА

⁴⁹ Пор. Ю. Тютюнник — цит. твір, ст. 49.

⁵⁰ Пізніше зв'язок встановлено. Н. Г.

пощастить зберегти свою боєздатність у спілці з червоними. Галичани навпаки, головним аргументом за перехід на радянську плятформу ставили бажання зберегти армію як бойову силу.

Фактично серед наддніпрянських політичних кол не знайшлося людини, що рішуче засуджувала б крок УГАрмії. Для характеристики загальної думки, що була панівною серед політичних діячів Наддніпрянщини, може служити лист політичного референта Наддніпрянської Армії, п. Феденка з 15/І 1920 р. з м. Гумані до командувача київської дивізії. Повідомляючи про факт визнання УГАрмією Радянської влади, він говорить: „Не знаю я, чи відомо Вам про всі перипетії галицької трагедії, що називається „від Денікіна до большевиків”. По напрямках, які брала наша Армія, мені ясно, що про злуку армій наше командування не знало. А така умова була підписана 24. грудня 1919 р., по якій ГА визнає одно правительство й одно командування на чолі з ген. Ом.-Павленком. Після того акту треба було нашої армії рушити в район Вапнярки-Гайсина (в цих районах уже два тижні не було денікінців) і фактично закріпити з'єднання. Це не сталося. Гал. Армія, дожидаючи, почала роздумувати. Бо що ми можемо дати галичанам, окрім гарних слів? Ні грошей, ні Галичини. А большевики дають їм перше й обіцяють друге. 12. січня ГА об'явила себе частиною радянських армій з певного роду автономією.”

Феденко в тім же листі про наддніпрянські війська каже так: „Коли стан нашого війська, стратегічне положення не дозволяють провадити партизанську боротьбу успішно, то законно цілком для війська шукати виходу, який те військо може врятувати, як організовану одиницю. Цим виходом може бути допомога боротьбістам організувати окрему українську армію.”⁵¹

Такі самі думки виринали і в нас у Вінниці, коли ми, не бажаючи попасти під вплив КПБУ, зв'язували свої надії з боротьбістами, поки вони самі не злилися з большевиками й не зреклися власної збройної сили.

Для нас, галичан, важливий погляд Ю. Тютюнника що-

⁵¹ Пор. Ю. Тютюнник, цит. твір, ст. 50-51.

до ставлення наддніпрянської армії до УГА в часі її найтяжчого історичного моменту. Він каже:

„Обидві українські армії своїм завданням вважали боротися за ідею Соборної Української Держави. Обидві армії мали одну конкретну ціль: до вияснення політичної ситуації, принаймні до весни 1920 року, зберегти себе як організовану бойову силу для того, щоб стати основою Української Держави. Обидві армії в серцях пестили думку про час, коли договір з 24/ХІІ 1919 року не буде таємним, коли з ним треба буде ховатися перед ворогами. Та доля була проти нас. Будучи думкою вкупі, армії пішли різними шляхами, та все мріяли про момент фактичної злуки.

Свої рішення обидві армії приймали самостійно, бо урядові центри були далеко, а коли й подавали деякі поради, то звичайно з великим запізненням. Тому в арміях не піднімалися питання про „зраду” чи „авантюру” в зв'язку з тим чи іншим кроком своєї бойової сестри. Військові були більше об'єктивними відносно військових, ніж політики до політиків.”

Правильно оцінює Тютюнник також трагічний кінець Української Галицької Армії в квітні 1920 року такими словами: „Найбільшого подиву гідна впертість УГА, з якою вона намагалася охоронити свою бойову силу. Та сила була потрібна Українському Народові. В похмурих днях осени 1918 року народилася вона і тільки зіп'явшись на ноги, мусіла стати в обороні своєї Батьківщини. Від берегів Сяну й гір Карпат до самого Дніпра пронесла вона національний прапор, все більше й більше переймаючись ідеєю боротьби за Соборну Українську Державу. Лишена без політичного проводу, вона не все вірно орієнтувалася в надзвичайно складних політичних обставинах і в наслідок того помилялася. Було в неї палаюче любов'ю до Батьківщини серце, та не було належного політичного досвіду й витривалості, щоб холодним розумом зважити всі „за” і „проти” перед прийняттям рішення. В наслідок цього сталася катастрофа: Української Галицької Армії як організованої сили не стало в ясні та теплі дні весни 1920 року. То є страшна катастрофа. Кожна армія, ідучи в бій, може загинути, але загинути за власну ідею не шкода. Виступ УГА проти росіян великі користи дав ворогам, а нам зробив

шкоду. Він був передчасний і необдуманий.⁵²

Поки живі колишні члени таємної Начальної Команди УГАрмії (автор має на увазі Політичний Комітет при НК УГА — Н. Г.), обов'язком їх перед Батьківщиною є подати, котрий з ворогів і як саме спровокував виступ, що потяг за собою неоправдану катастрофу.

Поза іншими була в обох арміях одна ціль — зберегти себе через зиму 1919-20 рр. для дальшої боротьби. Українська Галицька Армія політично оборонялася. Момент для переходу в наступ був невдало вибраний і, як наслідок — поразка — ціль не була досягнута.

Наддніпрянська Армія рішила, що краще бити, ніж бути битим. Вона весь час мала провідну політичну лінію. Ні разу не схилила прапора, ні одного компромісу з ворогом! І це її спасло. Армія нападала на ворогів і не тільки зберегла себе, а навіть побільшила свою силу. Наслідок — перемога, бо ми досягнули намічену ціль.

Не вина нашої Армії, що після того, як вона віддала себе в розпорядження наших політиків, їй довелося воювати не за власну національну ідею, а за ідею польської нації. Для нас було б краще рішати політичні питання без окремого політичного проводу, бо як мати поганий провід, то краще не мати його.

Невдала політика довела Наддніпрянську Армію туди, де вже була Українська Галицька Армія — за польські драти. Армії не зуміли своєчасно об'єднатись. Це зробили за нас політики, об'єднавши нас у неволі."⁵³

⁵² Пор. Ю. Тютюнник — цит. твір, ст. 51-52.

⁵³ Пор. Ю. Тютюнник, цит. твір, ст. 67.

Ч А С Т И Н А ІІ

І. ЧЕТВЕРТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД У ХАРКОВІ

(травень 1920 р.)

2. З ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ В ГАЛИЧИНІ

(від 15 УІІ до 12 ІХ 1920)

А.

ЧЕТВЕРТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД У ХАРКОВІ
1920 року

Перед 4. Всеукраїнським З'їздом Рад у Харкові

Відлучившись у Курську від транспорту Коша УСС-ів, що під проводом Василя Порайка був спрямований до табору примусової праці далеко на північний схід над Волгою, я пересів на вантажний поїзд, що незабаром мав відходити на Харків. Перед тим я ще встиг захопити часопис „Красная Армія”. На першій сторінці впав мені в вічі великий напис над вступною статтею „Изменники” (зрадники), від якого мені мурашки полізли по спині. Я зразу відчув, що тут мова про галичан, про події на фронті 2-ої і 3-ої бригад УГА наприкінці квітня 1920 р. І справді, це було офіційне звідомлення Московської революційної військової ради (Реввоєнсовета) про ці події. В ньому стояло чорним на білому, що єдиною причиною невдачі черних військ на протипольському фронті була „зрада” галицьких бригад. Уряд і партія, мовляв, пригорнули УГА в її тяжкому становищі, зогріли, нагодували, узброїли, а в відплату за це галичани „встромили ніж у спину” союзній червоній армії, що геройськи боролася проти капіталістів Заходу. У звідомленні не було ані слова згадки про те, що все ж таки одна бригада УГА, а саме УСС, завзято боролася проти поляків (про що я тоді ще не знав). Така згадка, очевидно, не пасувала до пляну Реввійськради, до гасла для терору проти галичан. Цим ця найвища військова установа хотіла: 1) виправдати невдачу червоних військ і 2) одержати згоду від партії на знищення решток зненавидженої УГА, які ще залишалися в запіллі.

Сталося найгірше, що могло статися, і це пригнітило мене до краю. В такому душевному стані я добився пізно ввечері до Харкова. На заліз. станції було повно великих плякатів з повідомленням про місце реєстрації делегатів на 4. Всеукраїнський з'їзд Рад. Без великих труднощів я прибув до вказаного на плякатах „Гранд” готелю на Павлівській площі, зареєструвався й дістав кімнату на ночівлю. Після скромної вечері пішов на відпочинок, бо від фізичної й душевної втоми ледви держався на ногах. Чергового дня з самого ранку в готелі був великий рух. В коридорах і кімнатах повно людей, що жваво розмовляли. Проходячи коридором, я почув, як хтось голосно гукнув до мене по імені; оглянувся й побачив „старого дру-

га” Андрія Хвилю, з яким останній раз бачився у Вінниці перед від’їздом до Бердичева, до бригади УСС-ів. Він з радісним вигуком привітався, сказавши, що передчував цю зустріч зо мною на з’їзді Рад. Хвиля розповів мені багато такого, чого я не знав, а саме про виступ наших частин у Вінниці проти червоних і про хоробру поставу УСС-ів на фронті. Остання вістка піднесла мене на душі. Вона давала мені аргумент для оборони галичан проти червоного терору. Для цього я зразу перевів нашу розмову на офіційне звітлення Реввійськради про „зраду” галичан, назвавши це звітлення генеральним засудом галичан без уваги на те, що наслідком цього певно будуть розстрілювати невинних людей, тих, що були в запіллі й не мають нічого спільного з подіями на фронті. Хвиля намагався виправдати поставу Реввійськради „контрреволюційними діями” галицьких старшин, що несуть відповідальність за перехід двох бригад на сторону „ворога”. Але в кінці він сам визнав, що звітлення найвищої установи червоної армії неправильне.

Того ж дня прибув до Харкова Ф. Конар, що був відлучився від нас у Ніжені. Він розповів нам, що агенти ЧК, комісари військових частин і навіть червоноармійці розстрілюють галичан без ніякого суду. Ми з ним зараз же домовилися, що мусимо вжити всіх можливих заходів для оборони невинних галичан. На допомогу прийшов комісар 44. дивізії Мих. Кручинський, що прибув до Харкова безпосередньо перед відкриттям з’їзду. Вигляд у нього був змарнілий, обличчя змінилося (мав поголену бороду). Він розповів мені, що зміг прибути сюди тільки завдяки допомозі УСС-ів, які помогли йому пробитися через загрожений повстанцями район і дали на дорогу грошей. Про УСС-ів він говорив з великим захопленням. Це настроїло й Хвилю прихильно до нас.

Перед відкриттям з’їзду я зустрів ще І. Немоловського, тестя колишнього прем’єра УНР Голубовича, що про нього я згадував у І. частині. Я весь час на засіданнях з’їзду тримався коло нього, і він давав мені цікаві інформації про кожного промовця й про кожночасну ситуацію на з’їзді, зокрема тоді, коли між членами РКП й КПБУ з одного та українськими комуністичними угрупованнями (к. боротьбістами й лівим крилом с-д-ів) з другого, ішов завзятий

бій над питанням державного становища УСРР. Боротьбісти, щоправда, тоді вже злилися були з КПБУ, одначе в справі української політики московського радянського уряду були в опозиції, себто обстоювали державну автономію України. Ці самі позиції обстоювали також ліві с-д, що незабаром створили були окрему українську компартію — УКП.

В першій частині цієї праці була вже мова про постанову з'їзду РКП в березні 1919 р. в справі ревізії політики РКП в Україні. Це примусило українських комуністів змінити свою тактику супроти московського центру; одні — ліві с-р — злилися з КПБУ під впливом М. Скрипника, старого комуніста, і сподівалися добитися автономії України у федерації з РСФСР; другі — ліві с-д — рішили співпрацювати з КПБУ, застерігаючи собі право конструктивної критики московського центру в справі його політики в Україні. Обидві ці групи твердо обстоювали право України на автономію в союзі радянських республік (РСФСР). Тим самим вони стали проти УНР і політики її уряду. Одначе, обидві ці групи не довіряли москалям, а постанову РКП з 1919 р. вважали за тактичний маневр Леніна, продиктований потребою часу.

Поки перейду до перебігу самого з'їзду Рад, вважаю за потрібне спинитися на хвилину на особі проводиря московських комуністів В. Ленінові.

На початку першої світової війни, в листопаді 1914 р. він виголосив у Цюріху прилюдну доповідь на тему: „Війна й російська соціалдемократія”. В цій доповіді він присвятив багато місця українському питанню. Цитую за „Вісником Союзу Визволення України”, ч. 3-4 за 30. XI. 1914, стор. 15-17, як подає його швайцарський кореспондент:

„Змалювавши капіталістичний розвій Європи, що його вона змогла досягнути тільки зорганізувавшись у національні одиниці (держави), Ленін доводив, що московщина, в якій живе кількадесятя націй, а між ними така чисельна, як Україна, позбавлена своєї рідної мови, не може досягнути цього розвою. Бо мова це головний чинник у торговельних зносинах, без котрого ніяка торгівля, ні промисловість не може розвиватись. Україна, позбавлена цього головного культурного чинника, застається до сьогодні країною натурального господарства. Вона стала для мос-

ковщини тим, чим Ірляндія для англійців: з неї тягнуть усе, а не дають нічого. Інтереси міжнароднього пролетаріату, а московського особливо, вимагають того, щоб Україна мала свою державну самостійність, при котрій вона матиме змогу досягнути необхідного для пролетаріату розвою.

— На жаль, — продовжував Ленін, — деякі наші товариші зробилися московськими патріотами. Ми — москалі — є хами. Ми не тільки даємо гнітити себе, а ще до того пасивно помагаємо гнітити других; а це зовсім не в наших інтересах. Московська нація досить велика, щоб сама одна могла становити свою окрему національну державу. І це дасть їй можливість найскоршого розвою.

В цій війні буржуазна преса багато кричить про руйнування Бельгії, але всі мовчать про руйнування прекрасної України, начебто кров українського селянина не така червона, як бельгійського буржуа.

Щождо Галичини, то там здійснюється давня мрія московського уряду, там руйнується такими ворогами прогресу, як гр. Бобринський, культурне надбання українського народу. В австро-угорській державі українська культура знайшла захист для себе перед панами-панславістами. У нас багато говориться про боротьбу з Австро-Угорщиною за визволення слов'ян; але відповідайте, панове, де слов'яни мають таку свободу культурного розвою, як в Австро-Угорщині, і де вони, як от українці, позбавлені своїх національних прав, права вчитися на рідній мові, як не в слов'янській Росії? Коли вже говорити про слов'янську державу, то такою є власне Австрія, а ні в якому разі Росія.

Інтереси московського пролетаріату не можуть вимагати перемоги Росії в цій війні.”

Отакі ліберальні думки проголошував восени 1914 року в Швейцарії московський дворянин, турансько-монгольської крові азійат Ленін, нібито від імени московського пролетаріату. А коли через три роки його партія большевиків захопила владу в Москві, він виявився крайнім контрреволюціонером, московським імперіялістом. Завівши нечуваній досі в історії терор, він касує всі здобутки революції, нищить поголовно своїх недавніх товаришів соціал-демократів меншовиків; щодо завойованих колись царями немосковських народів він виявляється куди жорстокішим гнобителем, чим його короновані попередники.

Замість колишньої московської тюрми народів він організує советський концтабір народів. Поки його влада не закріпилася, він визнає Україні право на самостійне життя, визнає її державу; але вже через місяць після того він шле червоні банди під проводом Муравйова-Антонова на Україну, щоб загарбати її для московської імперії і топить у крові героїчний змаг українського народу за свою волю й незалежну державу. А коли господарська руїна Московії в 1920 р. примусила Леніна за всяку ціну кінчати війни із зовнішніми ворогами, він воліє віддати одну третину українських земель на заході шляхецькій Польщі, ніж дати згоду на їхнє самостійне життя.

Під владою Леніна десятки мільйонів українських селян гинуть від голоду, на сибірських каторгах та в казематах московської ЧК. Большевики, керовані Леніном, винищують усіх наших працівників культури, нашу церкву обох віровизнань, а жертви крові українського народу під владою червоних московських катів у тисячі разів більші, ніж наші втрати за часів усіх царів разом.

В момент наступу поляків на Україну большевики зазнали катастрофи: знищений зовсім транспорт і господарське життя, в краї повно повстанчих загонів українських селян, що паралізували не тільки постачання червоної армії, але й тактичні рухи її частин; на Україну разом з поляками вступила армія УНР під проводом популярного С. В. Петлюри, що могла збудити весь народ до вибуху великого повстання проти червоних тиранів. До того в таборі революційних угруповань в Україні були непорозуміння, що загрожували большевицькій владі. Тому й не диво, що Ленін мусів поступитися перед рішучою вимогою українців, які не йшли сліпо за РКП і КПБУ, але добивалися автономних прав для свого краю. В такій саме атмосфері відбувався 4. Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові в травні 1920 року. До дискусії про державне становище України готувалися обидві спірні сторони з великим завзяттям. Ленін, передбачаючи бурю в Харкові, вислав туди свого речника Гр. Зінов'єва, щоб він рятував загрозливу ситуацію в таборі комуністів.

Четвертий з'їзд Рад

Але вернімось до самого з'їзду. Він відбувався в будинку дворянського зібрання. Їого відкрили з великою помпезністю. Після формальної частини забрав слово голова народніх комісарів Християн Раковський для звіту про становище на протипольському фронті. Говорив він багато, але ні словом не згадав про „зраду” галичан. Після його доповіді один із делегатів подав записку, в якій запитував Раковського про галичан, що про них він читав у звідомленні Революц. військ. Ради. Раковський відповів цілком у дусі цього звідомлення, мовляв, галичани зрадили своїх союзників у найзагрозливішій хвилині й цим спричинили невдачу червоної армії. На це зразу ж став до слова М. Кручинський і став рішуче заперечувати позицію Раковського. Він сказав: „Товариш Раковський сидить собі спокійно в Харкові, спить на м'яких матрацах, ходить у шовковій сорочці й курить гавани. Він розповідає нам тут байки про фронт. А я, товариші, прибув прямо з окопів, з фронту. Разом зі мною боролися галичани, УСС-и, і я бачив своїми очима їхню хоробру боротьбу проти ворога; я кількох із них запропонував до відзначення за хоробрість. Якби вони не помогли мені пробитися через повстанчі райони, то я не був би тут між вами. Ми хочемо скинути з себе відповідальність за невдачі на фронті на нещасну галицьку армію, але забуваємо, що раніше цілі червоні дивізії переходили до ворога; тоді ми мовчали, не складали на них провини. Тепер же за те, що сталося на фронті двох галицьких бригад, повинні відповідати ті з нас, що не вміли підійти до галичан, як слід, і настроїли їх проти нас. А з того скористали контрреволюційні елементи, що є між галичанами. Це дуже гарні, надійні люди, але з ними треба поводитися розумно, тактовно. Наші політпрацівники не зуміли використати цих наших союзників.”

Слова Кручинського зробили помітне враження на приєвних. Я щиро потиснув руку Кручинському й просив його допомогти мені в моїх заходах перед урядовими колами в справі реабілітації галичан і припинення безглузлого терору проти них. Кручинський відповів мені, що він радо це зробить, бо вважає це за свій обов'язок. Шанси нашої

справи наступного дня ще збільшились. Коли один з делегатів, який не був на з'їзді першого дня, запитав Раковського про зраду галичан, то цей відповів тепер цілком у дусі інформації Кручинського. Цим він офіційно відступив від позиції Реввійськради.

Користаючи з цієї прихильної для нас кон'юнктури, я просив Кручинського не відкладати справи, і ми зараз же після засідання пішли до Раковського з пропозицією провести слідство в справі переходу двох бригад УГА на сторону ворога й реабілітувати неповинних людей. На нараді в бюрі Раковського Кручинський ще раз з притиском повторив свої інформації та вимагав урядового слідства. При цьому він заявив, що справа для нього тому така спішна, що він незабаром мусить вертатися на фронт і в Харкові довго бути не може. Раковський прийняв нашу пропозицію, просив тільки вичекати до кінця з'їзду, бо тепер він дуже зайнятий.

Тим часом ми з Коноаром стали розглядатись за якимсь галичанином-комуністом, який пішов би нам на руку під час слідства. Це мала бути людина, що не була тоді в УГА й об'єктивно поставилася б до нашої справи. На щастя, тоді в Харкові був Іван Сіяк, що про нього була вже мова. Він не був делегатом з'їзду, але крутився в урядових колах як довірена в Леніна й Троцького людина. Він справді поставився до нашої справи позитивно, йому сподобалося, що УСС-и не перейшли до ворога, бо ж і сам він колись служив у легіоні УСС-ів. Він погодився ввійти в слідчу комісію партійців. Тому ми на конференції в Раковського по закінченні з'їзду запропонували Сіяка до складу комісії від галичан. Раковський прийняв цю пропозицію. Комісія одразу приступила до праці; насамперед переслухала Кручинського, а потім усіх тих, що працювали в УГА, галичан і чужих. За три дні комісія закінчила свою роботу й видала бюлетень, що 60% вини за перехід галицьких бригад лежить на політпрацівниках УГА. Наслідком цього видано розпорядження про припинення терору проти галичан. В цьому багато змогли також боротьбісти та ліві с-д, що геть усі ставилися прихильно до нас і робили прихильні для нас настрої.

Раковський зробив на мене вражіння політичного спекулянта, дуже нагадував мені буковинського політичного

діяча Миколу Василька, ситого, випеченого сибарита, не звиклого до невіддільності і нестатків. Коли я переказав Немоловському мої зауваги про Раковського, він відповів: „Та це ж болгарський боярин.” Я не бачив великих симпатій до Раковського серед українських комуністів, але ж він був ставлеником Леніна в уряді УСРР.

В центрі уваги з'їзду стояло, як уже згадано, питання державного становища України. Московський історик А. В. Лихолат у праці „Разгром националистической контрреволюции в Украине 1917-22” збуває цю справу коротким, не згідним з правдою твердженням, що делегати з'їзду дали рішучу відправу „ворожим вилазкам буржуазних націоналістів” (так називає він опонентів щодо московської політики в Україні з-поміж українських комуністів). На стор. 465-467 цитованої праці він каже дослівно так:

„Питання про форми зв'язку України з РСФСР, про шляхи дальшого закріплення братньої дружби з великим руським народом обмірковували робітники України на передодні 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад. У зв'язку з передбачуваним розглядом цього питання на 4. Всеукраїнському з'їзді Рад ЦК КПБУ опублікував 21 лютого тези „Державне відношення радянської України й радянської Росії, в яких вияснив необхідність повного закріплення зв'язку рад. України й рад. Росії. Всякі проби розірвати або послабити цей зв'язок, — говорилося в тезах, — являються в суті контрреволюційною і спрямованою проти влади робітників і селян справою.

Всупереч змаганню українських робітників і селян до найтіснішого зв'язку рад. України й рад. Росії українські буржуазні націоналісти всіма силами пробували перешкодити дальшому закріпленню військово-політичної і господарської співпраці між українською й російською радянськими республіками. Це найшло свій вияв також у виступі націоналістів на 4. Всеукраїнському з'їзді Рад, які з наміром обманити маси прикидалися сторонниками радянської влади. Напр., Шумський (Олександр — Н. Г.), один із колишніх провідників партії боротьбістів, у своїй промові на з'їзді по-клеветницьки твердив, що Україна це величезне село, котре бореться проти пролетарської Росії.

Проти тісного союзу України з радянською Росією на з'їзді виступили представники укапів, поалей-ціоністів та інших національних груп.

Делегати з'їзду дали рішучу відсіч ворожим вилазкам буржуазних націоналістів, які „боролися за самостійність УНР”, що на ділі виглядало на заклик до боротьби проти диктатури пролетаріату, заслоною для зради життєвих інтересів українських робітників і селян на користь імперіалістів заходу.”

„Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад потвердив усі акти українського радянського уряду, що були спрямовані на закріплення братніх союзних відносин з російською республікою та іншими радянськими республіками. В резолюції з'їзду про державне відношення між УСРР і РСФСР відмічено, що тільки дякуючи взаємній допомозі, яку на протязі двох з половиною років проявляли одна одній радянські республіки, вони змогли вдержатися в часі жорстокої, безпощадної, кривавої боротьби проти численних буржуазних ворогів. У своїй постанові з'їзд зобов'язав Центральний Виконавчий Комітет України також на майбутнє вести політику тісного наближення України до РСФСР.”

Отак сказав Лихолат. Треба дійсно мати стільки московської забріханости й цинізму, щоб так фальшиво зображувати дійсний стан справи на 4. Всеукраїнському з'їзді Рад. Проти позиції московських комуністів з РКП й КПБУ дуже рішуче виступили всі українські комуністи, навіть і ті, що були членами РКП(КПБУ), як М. Скрипник. Гаслом до дискусії того питання була „Деклярація Української Комуністичної Партії до З'їзду Рад”, яку відчитано на засіданні пленуму з'їзду. Вона має історичне значення й тому наводжу важливіші місця тексту, поданого в праці д-ра М. Стахова: „Звідки взялася советська влада в Україні та хто її будував”.

В цій боротьбі, яку веде УСРР, головним ворогом диктатури пролетаріату й радянської влади є петлюрівщина, як унутрішня українська контрреволюція й реакція, яка росте в масах на кошт нерозуміння української революції й невдалої політики тих сил, які до сього часу приходять із зовні й опановують революційний рух в Україні.

Петлюрівській буржуазній державності український пролетаріат мусить протиставити українську пролетарську державність, як форму диктатури пролетаріату, як засіб для перемоги над українською контрреволюцією, як дви-

гун економічного будівництва радянської влади. Такою формою є державна й самостійна в своєму економічному й політичному порядкуванні Українська Соціалістична Радянська Республіка, — тільки вона оголяє кляси українського суспільства і розвіває туман „національного визволення” колонії України з-під гніту метрополії Росії; тільки через неї український клясово свідомий пролетаріят потягне за собою масу неможливого селянства, яке хитається між петлюрівщиною і радянською владою; тільки так буде неутралізована націоналістична дрібна українська буржуазія.

Не пристройкою з боку державного апарату РСФСР, не облюочною формою Української Республіки, з обкрайним політично-державним апаратом, який висить у повітрі, не спираючись і не об'єднуючи продукційних сил України і її господарського організму — не можна задовольнити вимоги української революції й дати їй перемогу.

Український пролетаріят, політично організований в державу, а економічно розпорошений і в такому виді підпорядкований Москві — це є та суперечність, в якій сучасна радянська влада саморозкладається і яка паралізує активність і творчість.

Четвертий з'їзд Рад не виконає своїх завдань перед революцією, якщо не розв'яже цю суперечність, не поставить дійсну незалежність УСРР з цілим апаратом економічного, політичного і військового управління та культурної творчості.

Радянські республіки України й Росії, як незалежні й рівнорядні країни, повинні об'єднатися в братерському союзі на ґрунті спільної боротьби з капіталізмом і контрреволюцією і взаємної допомоги в комуністичній творчості. Тільки з'їздові Рад належить визначати форми того союзу, який у першу чергу мусить бути військово-економічним союзом.

Для успішної боротьби з українською контрреволюцією, для внутрішньо-громадської війни конче необхідною і неминучою є організація української червоної армії, яка, вирости з української революції й працюючих мас України і тільки, може оборонити пролетарську революцію і робітничо-селянську Україну. Але в цій боротьбі з російською армією проти світового капіталізму українська червона армія, будучи окремою організаційною одиницею, повинна

бути об'єднана спільною командою й апаратом постачання.”⁵⁴

Як видно з тексту „деклярації” укапістів, опозицію проти московського централізму й колоніалізму вели наші ортодоксальні комуністи, які ідеологічно нічим не різнилися від РКП-істів, але на пункті національного питання спиралися на запевнення Леніна про право народів московської імперії самим вирішувати свою долю, включно з відокремленням від московського центру і на постанову з'їзду РКП з березня 1919 р. про необхідність зміни української політики партії. Одначе для московських комуністів це була контрреволюція, буржуазний націоналізм. На ділі вони самі були націоналістами, московськими імперіялістами, але в їхній термінології це називалося „пролетарською революцією”.

Дискусія над тезами КПБУ і деклярацією УКП була довга й гаряча. Обидві сторони завзято обстоювали свої позиції. Зінов'єв, що керував З'їздом Рад з доручення Леніна, як і слід було сподіватися, став на бік КПБУ. Далеко за північ справа не була вирішена, були моменти, коли, здавалося, з'їзд розбіється. Врешті, щоб рятувати становище, прийнято пропозицію укапістів, негайно запитати думки Леніна. Народи з'їзду перервано, і представники УКП поїхали на пошту, щоб безпосереднім сполученням зв'язатися з Леніном. Цей навіть не вислухав інформації укапістів до кінця й перервав розмову словами: „Доволі, я зрозумів. Чи Зінов'єв тут?” Коли йому відповіли, що його немає, Ленін сказав: „Сейчас покличте його до апарату!”

Коли Зінов'єв з'явився до апарата, то Ленін привітав його словами: „Що ти там виробляєш, Гріша? Я послав тебе проводити з'їзд Рад, а ти затіваєш контрреволюцію. Пиши: УСРР, зберігаючи свою державну автономію, лишається членом федерації РСФСР.”

Рішення Леніна з'їзд Рад прийняв без дискусії. Так „папаша” Ленін поступився перед вимогами українських комуністів, за своїм звичаєм тактичним маневром „зробив один крок назад, щоб пізніше ступити два кроки вперед”. Цим він врятував революцію комуністів від провалу в грізному моменті 1920 р.

⁵⁴ Пор. д-р М. Стахів, цит. твір, ст. 67-71 — Н. Г.

Для нас, галичан, дискусія, чи пак спір українських комуністів з московськими потвердив те, що ми перед тим чули від боротьбістів про змагання московського партійного центру захопити Україну як колонію під свою владу. Україна з своїми безмежними ресурсами була ключем до московської потуги, і РКП, попри облудні гасла, якими вона намагалася обдурити наївних українців, виявилася гідним спадкоємцем московських царів. Ті з боротьбістів, що зимою 1919/20 р. злилися були з КПБУ, зреклися справи організації української червоної армії, але за них тепер виступили укаписти, які на з'їзді Рад звели бій з представниками московських комуністів — РКП і КПБУ.

З'їзд Рад багато уваги присвятив польсько-українській війні. Польська армія окупувала тоді значну частину Правобережжя, включно з Києвом. Большевики готувалися до протинаступу. Незмірно важкі господарські умови примусили радянську владу звернутися по допомогу до українського населення. Після довгої дискусії над воєнним становищем вирішено оголосити прочитаний на пленумі маніфест до селян, робітників і червоних бійців, до всього люду України із закликом до мобілізації всіх сил для оборони zagrożеної країни. Гасло маніфесту було: умерти або перемогти білих поляків. В ньому оголошувалося, що на поміч Україні спішать найкращі полки червоної армії, які розгромили вже білі армії Юденича, Колчака й Денікіна; спішать робітники й селяни Росії. Все населення України мусять допомогти бійцям, що воюють на фронті, доставою харчів, направою залізниць тощо.

Цей маніфест появився за два тижні перед большевицьким протинаступом.

Під кінець з'їзду розглянено ще і затверджено проєкт закону про організацію комітетів незаможних селян (комнезамів), що його завданням мала бути поміч сільської бідноти в організуванні радянського апарату. З того часу цей закон почали здійснювати.

3.

Моє перебування в Харкові

Харків — місто Сковороди, Квітки, Метлинського, коліска нашого романтизму, серце Слобідської України, де постав перший університет в Україні заходами й щедрими жертвами наших патріотів Слобожанщини. Його називають „конторою Донбасу”. Красою він далеко не дорівнює нашому Золотоверхому, але в ньому зберігаються цінні пам'ятки козацької старовини в музеях Сковороди й Слобідської України. Тут зосереджувалися наші письменники, поети й наукові дослідники народнього побуту на початках літературного відродження (в першій половині минулого століття).

Дні нашого перебування в Харкові були так виповнені нашими біжучими турботами, про які ще буде мова, що нам ніколи було й думати про справи рідної культури. Все таки мені вдалося бодай поверхово оглянути наші музеї. Між ін. я бачив тоді оригінальні полотна нашого знаменитого живописця козаччини й степу України, Васильківського.

Перед собором, недалеко від Павлівського майдану, я вперше в житті побачив народніх співців-бандуристів, які по одному або вдвох співали історичних та релігійних пісень. Біля них спинялися люди, здебільшого селяни, слухали їхнього співу й кидали лепти свої. За кожним разом, коли мені доводилося переходити повз цих бандуристів, я щоразу спинявся й приглядався до слухачів. Високі на зріст, вусаті в широких шараварах і вишиваних сорочках вони нагадували козаків, що їх зобразив Репін на своїх картинах; це певно були їхні нащадки, як і самі співці. Увага, з якою селяни слухали бандуристів, свідчила про популярність останніх серед населення.

Якось я переходив там з Ф. Конаром. Тоді два бандуристи сиділи перед собором. Я запропонував Конарові послухати хвилину їхнього співу. Цей зневажливо махнув рукою, кажучи — за тодішньою модою — „ет, національні предрасудки,.. Але я таки примусив його пристати. Бандуристи заспівали Шевченків „Заповіт”, „Думи мої, думи мої”. Це справило на Конара велике вражіння; він уважно

прослухав спів і кинув у шапку тисячу карбованців. „Ну що? — кажу йому — „національні предрасудки” взяли за душу, товаришу? Мій Конар махнув лиш рукою, але було видно з його обличчя, що Шевченкові слова та спів бандаристів зворушили його глибоко.

Кілька разів я побував на лекціях проф. Багалія в університеті. Після першої лекції я відрекомендувався професорові й просив його дозволу бувати на лекціях. Він зустрів мене привітно, в розмові гаряче цікавився долею нашої УГА; він знав про нас більше, ніж я міг сподіватись. Гаряче співчував нашій трагедії. На його пропозицію я після лекцій заходив до його кабінету, де ми могли розмовитись вільніше. Від професора я почув тоді, що в українських архівах є приблизно один мільйон недосліджених актів; коли б пощастило їх дослідити, то наші погляди на минуле України дуже змінилися б. Але для цього треба сотень учених і десятки років праці. Досі, напр., зовсім не досліджена мартирологія нашої національної церкви від часів Петра I. Тисячі наших священиків, що не хотіли визнавати над собою влади московського синоду, накиненої тим царем, замучено в підвалах московських тюрем. Але світ ще про це не знає.

Між українськими душпастирями багато було колишніх козаків, що по закінченні студій у київській академії ішли на Січ, довгі роки воювали за волю рідного краю, а на старші роки висвячувалися й були священиками у наших селах. Це були великі патріоти, що їх прототипа зобразив П. Куліш у своїй знаменитій „Чорній Раді” в особі полковника Шрама. Тоді наш нарід був дуже прив’язаний до своєї церкви, глибоковіруючий. Бо церква жила тоді турботами й radoщами народу, з ним разом переносила всі удари ворога з півночі. Коли ж Москва стала надсилати своїх батюшок, які були донощиками поліції, її таємними агентами, то наш нарід відвернувся від тих „казьонних батюшок”, зненавидів їх і став байдужим до церкви взагалі.

В книгарні „Вукопспілки” я переглядав полиці з книжками й дуже шкодував, що не мав грошей на купівлю цінних для мене видань. Здобувся я лише на історію проф. Єфименкової та на її ж історію для дітей народніх шкіл. Є. Чикаленко в своїх „Спогадах” не дуже високо ставить цей

твір, однак він написаний з великою любов'ю автора до предмету і подає дуже важливі статистичні дані про занепад українських шкіл від часів Петра. Є там надзвичайно цікаві дані про притулки для сиріт при сільських парахвіях за часів тяжких козацьких воєн. По наших селах було багато дітей, що їх батьки загинули в тих війнах; селяни організовували опіку над цими жертвами воєн, закладали сиротинці, а священики заступали дітям батьків та вчили їх грамоти й піклувалися ними. Взагалі в „Історії українського народу” проф. Єфименкової знаходимо наочну картину утисків Москви над українською культурою, що була значно вища за культуру окупанта.

В книгарні „Вукопспілки” працював мій шкільний товариш, сотник УГА Роман Левицький. Він запустив величезну бороду, носив московську „рубашку”, і я зразу й не впізнав його. Саме в 1920 році минало 15 років від нашої матури, і тоді мав відбутися наш перший матуральний з'їзд. Я був обраний в члени з'їздового комітету, тому запропонував Ромкові скликати цей з'їзд зараз же. Було нас два, тому й з'їзд міг відбутися зараз же. Ми склалися по 200 карбованців, купили 1 фунт хліба, посідали на наріжнім камені головної вулиці й, споживаючи хліб, пригадували собі різні пригоди з часів шкільної науки в коломийській гімназії; згадували наших учителів і товаришів, хто з них живий і т. ін. В таких обставинах нас побачив один старшина УГА; він приступив до нас і збирався говорити з нами, але ми попросили його відкласти цю розмову до іншого часу й не перешкоджати нам у „матуральнім з'їзді”. Він з гумором перепросив нас і пішов у своїх справах.

При харківському університеті був колись звіринець; тепер він був майже порожній, усього кілька свійських травоїдів і один старенький лев. Він лежав нерухомо на сонці, видно, був дуже ослаблений і не мав уже сили обганятися від мух, що виїдали йому очі. Сумно було дивитися на цього здетронізованого царя звірів, що лаштувався вже йти слідами Романових.

Вдруге мені довелося бути в Харкові весною 1921 року. Це був щасливий випадок у моїм житті, що його мушу завдячувати доброті Божого Провидіння, яке вивело мене з большевицької неволі й привело до рідного краю. Про цей випадок я хотів би розповісти докладніше.

На протязі зими 1920-21 р. я працював у Губвідділі Наросвіти в Києві. Увесь той час томила мене тяжка ностальгія; в такому стані на весні 1921 р. зустрів мене один УСС, що постійно мандрував тоді між Києвом і Львовом та привозив нам звідти нашу пресу й вістки з рідного краю. Він розповів мені, що М. Галущинський мав недавно розмову з нашим колишнім шефом з років нашої служби в легіоні УСС, з ген. Лямезаном. Галущинський розповів йому, що я є в Києві і дуже хотів би вернутися до рідні в Галичину. Лямезан запитався Галущинського, чи я не „почервонів”, а коли цей сказав, що рішуче ні, тоді Лямезан сказав: „Гірняк може спокійно вертатись. Я накажу польським частинам на Збручі, щоб Гірняка, як тільки він появиться на кордоні, привезли до мене.”⁵⁵

На таку вістку я негайно покинув свою посаду в Губнаросвіті й таємно вирушив до Кам'янця Под., щоб звідти пішки йти до Збруча. Але в Кам'янці трапилась мені невдача, я мусів якнайшвидше тікати звідти, бо ЧК слідкувала за мною. Я поїхав прямо на Харків. Тут я випадково познайомився з Юрком Лапчинським, секретарем УКП (пізніше він був радянським консулом у Львові). Почувши в розмові зі мною, що я добре говорю по-німецькому, Лапчинський запропонував мені поїхати з ним до Москви, куди вибиралася делегація УКП на 3-й конгрес комінтерну. Коли я завважив, що я не член УКП, Лапчинський відповів, що я буду перекладачем на німецьку мову; сам він добре говорить по-французькому, і ми зможемо порозумітися з делегатами компартій різних західніх країн. Він хотів би в цих розмовах ознайомитися з політикою комуністичних партій Заходу щодо національних меншин, напр., англійських комуністів щодо ірландців, індійських і англійських комуністів щодо питання національного відродження індусів, московських комуністичних підпільників у прибалтійських країнах і т. д. Лапчинський був зацікавлений критикою московських комуністів та їхньої політики в Україні, на підставі зібраних матеріалів. Про наші розмови з чужоземними комуністами я розповім при іншій нагоді.

В розмові з Лапчинським мені блиснула думка, що мо-

⁵⁵ Лямезан був тоді командантом львівської корпусної області і йому підлягали польські прикордонні частини. Н. Г.

же з Москви пощастить мені втекти з большевицького „раю”, і я охоче прийняв його пропозицію. Моя мрія дійсно сповнилася, замість вертатися в Україну, я виїхав через Лотвію, Балтійське море й Німеччину до Чехо-Словаччини, до Праги.

В Харкові я мав тоді ще одну цікаву зустріч; там жив тоді кол. прем'єр і міністер закордонних справ УНР Володимир Чехівський. Цілу зиму він просидів у тюрмі й перебував там сипняк. Його я зустрів у клубі УКП, куди запросив мене Лапчинський на розмову в справі виїзду до Москви. З Чехівським я був знайомий ще з тих часів, коли працював у Кам'янці у військовому міністерстві. З переконання він був соціалістом, але глибоковіруючою людиною. До большевиків він не виявляв ніякої ненависти, дарма, що вони мучили його цілу зиму в тюрмі. Як Ісус Христос навчав: „Любіть ворогів ваших”, Чехівський ставився до своїх мучителів без злоби, хоч і не хотів мати з ними нічого спільного. Він подав був заяву до ЦК УКП про прийняття в партію. Йому відповіли, що він може собі бути віруючим, але мусить зректися пропаганди релігії серед людей. Чехівський не погодився на це, і його до партії не прийняли.

В розмові я запитав його, чи він справді вірує в Бога. Чехівський відповів: „Так.” — В якого Бога ви віруєте, в православного чи католицького? — питаю його. На це він сказав: „О, ні. Мій Бог зовсім не такий, яким уявляють його православні й католики. Це вища істота, вольова, наділена високим розумом, що створила світ, встановила йому закони й править ним за цими законами.”

На питання, чи його соціалістичні погляди не суперечать вірі в Бога, Чехівський відповів приблизно так:

„В житті людини часто бувають такі моменти, коли вона має потребу почувати себе часткою Всесвіту, до якого вона належить. Заспокоєння цієї потреби людина знаходить тільки в єднанні з Творцем Усесвіту, Богом; те єднання дає нам молитва до Бога. Ні суспільна етика, ні мистецтво, ні наука не може заступити того, що ми находимо у вірі й безнастанному намаганні наблизитися до Бога. Без віри життя людини позбавлене вищого сенсу, рації існування на світі.”

Б.

**З ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ В ГАЛИЧИНІ
(липень-вересень 1920)**

Перед протинаступом на польському фронті

Від закінчення Всеукраїнського з'їзду Рад наш гурток галичан, що був тоді в Харкові, мав чимало роботи. Після того, як слідча комісія в справі „зради” галичан видала ухвалу, що 60% вини в переході двох наших бригад до поляків падає таки на самих комуністів, які працювали в галицьких частинах, як політпрацівники, нам дозволено знову організуватися в галицькі формації для боротьби проти поляків. Але ж ми не могли братися до організації на більшу скалю, бо для такої праці було нас у Харкові дуже мало. Одначе ми створили окремиї комітет для опіки над нашими вояками, оборони їх проти арештів ЧК та допомоги потребуючим. Бо саме тоді до Харкова прибув з Одеси транспорт (приблизно 600 осіб) галицьких стрільців, разом із цивільними громадянами, що перейшли були влітку 1919 р. в Україну та разом з нами переживали пекло т. зв. „чотирикутника смерти”. Всі вони були арештовані в Одесі після подій на фронті в квітні 1920 р. Власне, це були недобитки наших людей, бо багато їх порозстрілювали чекісти в одеських тюрмах. Нерозстріляних довго тримали в тюрмах і врешті, на настирливі заходи поруч. УГА Семена Галицького вислали їх до уряду УСРР у Харків. Коли всі вже були посаджені в товарові вагони, то вночі, як люди спали, чекісти оточили поїзд і засипали його вогнем із скорострільів Це було „прощання” одеських чекістів з нашими людьми. Тоді в цьому пеклі загинуло багато вояків УГА й цивільних громадян, між ними також жінки й діти. Одеська жахлива подія на залізничій станції була мініятюрою тієї великої трагедії галичан, які по подіях на фронті залишилися в Україні. Приблизну картину цієї трагедії дають численні спогади тих, що якось осталися живі й друкували ці спогади в календарях „Червоної Калини” з 30-х рр. та в інших календарях. Одначе ніколи, мабуть, не можна буде устійнити, скільки загинуло тоді наших людей.

Добрим янголом одеських в'язнів був згаданий вище пор. С. Галицький. Він щиро опікувався ними, заступався за них у ЧК, передавав в'язням білля, харчі, що їх жертвували наші одеські патріоти галичанам та своїм рідним, які

були в тюрмі. Кінець-кінцем Галицький добився того, що ЧК вислала галицьких в'язнів до Харкова. Вони прибули туди зовсім пограбовані, без грошей, без будь-яких харчів. Ними треба було негайно заопікуватися, роздобути для них одяг, білля, взуття. Не легка це була справа. Тому наш гурток мав праці по вуха.

Всіх тих людей зібрали в одному пункті, і звідти вони ходили шукати собі роботи, щоб заробити на прожиток. З цим одеським транспортом прибув до Харкова колишній ком. бригади УСС-ів отаман Осип Букшований. Його не було при УСС-ах цілу зиму, він десь роз'їжджав, але ніхто не знав, де й з якою метою. Схоже було на те, що комусь служити. Одначе він ніколи не згадував про це. Тому ми й не мали довір'я до нього й не втаємничували його в наші справи.

Незабаром після з'їзду Рад прибув до Харкова В. Винниченко з Відня. Він перейшов тоді на радянську платформу й видавав у Відні комунофільський часопис „Нова Доба”, а тепер приїхав до уряду УСРР на переговори в справі його співпраці з більшовиками; вимагав для себе місця в ЦК КПБУ, в Політбюрі партії та в уряді УСРР. Надіявся, що більшовики приймуть його з відкритими обіймами. Про велике розчарування, що його зазнав Винниченко в більшовицькій дійсності, я розповідаю далі.

На початку червня 1920 р. більшовики почали несподіваний наступ на польському фронті. Дня 5. червня перша кінна армія під командуванням Будьонного, прорвала польський фронт в районі Попільня-Козятин і за два дні просунулася вже на захід від лінії Бердичів-Житомир. Майже одночасно кіннота Котовського у хвастівській групі військ займає Білу Церкву (8. червня) і Хвастів (9. червня).⁵⁶ Цим несподіваним наступом більшовики просунулися далеко в запілля 2-ої й 3-ої польських армій й зчинили серед поляків паніку. Поляки хутко й хаотично відступають, знищуючи по дорозі всі мости, від ланцюгового в Києві починаючи. Це чималою мірою сповільнило темпи наступу чер-

⁵⁶ В цій групі військ Тимошенко був командиром 8-ої окремої кавалерійської козацької дивізії, що до її складу входили колишні „волохівці“ й кавалерійський загін сотника СС-ів Байла, який у Любарі під час буття Волоха приєднався до нього і з ним перейшов до більшовиків. — Н. Г.

воних, бо доставка воєнного матеріалу й харчів для армії на фронт була на деякий час спаралізована.

Головний удар червоних був спрямований на Варшаву. Тому большевицький західний фронт під командою Тухачевського йде швидшим темпом, а за ним тягнеться південно-західний фронт у напрямі Збруча. В половині липня 1920 р. червоні переходять Збруч і займають вузьку смугу Галичини між Збручем і Гнилою Липою — на заході, по Дністер на півдні. Відтоді по день 12. вересня ця частина нашого краю була під большевицькою окупацією. В Тернополі, найбільшому місті в цій смузі, при головному шляху Львів-Київ, осів тимчасовий „уряд” Галицької Соціалістичної Радянської Республіки під головуванням Володимира Затонського.

Діяльність цього „уряду” та його поплічників, галицьких комуністів, становить предмет цієї частини моєї праці. Для неї я використав, окрім моїх особистих спогадів, ще такі джерела:

- 1) Борис Колодій: „Галицька Соціалістична Радянська Республіка“, вид. накладом Української Католицької Організації, Львів 1932 р.
- 2) Д-р Лонгин Горбачевський: „До історії Галревкому“ — недрукований спогад учасника подій (у моєму архіві).
- 3) А. В. Лихолат: „Разгром националистической контрреволюции на Украине 1917-22“, вид. Державного Вид-ва політ. літератури, 1954.
- 4) Михайло Курах: Записник, недрукований архів Кураха.

Названі під 1), 2) і 4) автори — це колишні старшини УГА й СС-ів, що були в Тернополі під час большевицької окупації й пишуть як очевидці. Твір московського історика наскрізь тенденційний, далекий від історичної правди. Це я принагідно спростовую.

5.

Реакція галичан у Харкові на фронтіві події

На першу вістку про протинаступ большевиків на польському фронті всі галичани, що були в Харкові на весні 1920 р., заметушилися. Перспектива визволення Галичини від поляків не могла бути для нас байдужою. Але з другого боку, ми не мали підстав до повної радості, бо знали,

що більшовики накинуть нашому народові свою ідеологію, свої революційні гасла й свій терор, а рівночасно будуть розписуватися в своїй пресі про „радість нашого села з приводу визволення” від поляків. Ми були певні, що наш нарід не сприйме ні комуністичної ідеології, ні більшовицького ладу, що з цього приводу стануться конфлікти, які коштуватимуть великих жертв. Сама думка про це наганяла на нас острах.

Найбільше пригнічувала нас свідомість, що немає вже нашої хороброї УГА. Передчасний перехід двох наших бригад до поляків та військ УНР, що стався кілька тижнів перед тим, спричинив не тільки смерть великого числа наших старшин і стрільців, але й остаточну ліквідацію тієї нашої збройної сили, яка, вступивши в Галичину, навіть у складі червоної армії, могла б захистити наш край від більшовицьких експериментів і насильства. До трагедії з кінця квітня 1920 р. ми вірили, що шанси нашого народу на повне визволення від ворожої окупації та на відбудову самостійної держави в Галичині з вороттям УГА до краю значно зростуть. Бо більшовики й поляки, зайняті війною на життя і смерть, не зможуть задушити спонтанного зриву галицьких українців, що його викличе поява рідної армії, коли її ряди виповняться масовим напливом свіжих незужитих молодих сил, які стануть на місце виснажених воєнними діями й пошестями стрільців, що в наслідок цього наш уряд на еміграції, очолюваний Петрушевичем, нарешті доб'ється від Заходу визнання для нас права на вільне життя. Ця віра окриляла нас цілу зиму 1919-1920 р. і надавала нам моральних сил перетривати надмірно тяжкі часи союзу УГА з червоними. В цій вірі ми й робили все можливе, щоб зберегти цілість нашої, хоч і здеяткованої епідеміями, армії. Але наші сподівання розвіялися в квітні 1920 р. по зникненні УГА. Замість неї тепер мали вступити в наш край московські полки, що їх наш нарід бачив недавно, в рр. 1914-17; в його пам'яті ще свіжою була картина нечуваних утисків від москалів, нещадного нищення нашого культурного доробку та господарських надбань, а також жорстоких репресій над нашими громадськими діячами, включно з князем нашої Церкви митрополитом Шептицьким.

Ми були свідомі того, що наш невеличкий гурток га-

личан, які силою обставин залишилися в УСРР, поза таборами праці над Волгою і в Кожухові, не буде відігравати ніякої ролі в Галичині та що ми будемо нікими свідками большевицького порядкування в нашому краї. Але ми були безсилі в нашому становищі, нас, немов потопельників, несло течія.

Була в нас ще маленька надія на те, що большевики в Галичині інакше будуть поводитися, як у наддніпрянській Україні. Бо ця країна була на протязі двох століть під московською владою, і большевики могли вважати її за частину московської імперії, яку відбудовують. А Галичина жила в парламентарному устрої австро-угорської держави, і ментальність галичан була зовсім відмінна від ментальності наддніпрянців. Ми надіялися, що большевики в нашій країні будуть уживати інших метод у поведінці.

Ми нічого не знали про задуми большевиків у галицькій справі. Можливо, що вони самі не мали ще тоді ніяких плянів. Та проте нам дуже хотілося почути щонебудь бодай посередньо через Винниченка, що був саме тоді в Харкові на переговорах з большевиками.

Але Винниченко не хотів зустрічатися з нами офіційно, може тому, щоб не пошкодити собі в большевиків. Та попри все, нам удалося „добратись” до нього через Конара й з його посередництвом ми взаємно інформувалися про завваження та вражіння з розмов з офіційними представниками уряду УСРР. Перед кожною зустріччю Конара з Винниченком ми радилися в різних справах і устійнювали напрямні для розмов на тих зустрічах. Ми переконували Винниченка, що він у большевиків нічого не осягне, що вони тільки використають його ім'я, але числитися з ним не будуть. Але він якийсь час дурих себе надією на позитивні наслідки його торгів з партійними й урядовими колами УСРР. Для нього показником большевицьких плянів в Україні мала бути їхня політика в Галичині. Він міркував так: „Якщо большевики дадуть автономні права Галичині, то й наддніпрянська Україна матиме автономію в РСФСР; коли ж Москва відступить Галичину радянській Польщі, тоді й Україні нема чого сподіватись від неї. Тому Винниченко просив нас через Конара інформувати його з Галичини про большевицьку політику там. А з того, що він довідувався від нас, з листів, що їх Конар слав йому з Тернополя в Хар-

ків, він кінець-кінцем переконався, що з більшовиками спільної мови він не знайде. Це великою мірою вплинуло на його постанову вертатися туди, звідки приїхав. У своїх сподіваннях Винниченко спирався на постанови з'їзду РКП з 1919 року та на рішення 4. Всеукраїнського з'їзду Рад у справі державного становища УСРР. Та це дуже скоро виявилось політичним маневром Леніна.

Наш гурток галичан брав до уваги ще одну можливість: залучення Галичини до УСРР на підставі проголошеної в січні 1919 р. соборности. Цього ми, правду кажучи, найбільше бажали. А покищо ми лаштувалися в дорогу на Київ, щоб у міру просування наступу більшовиків пробиватися до Галичини.

В Києві ми були недовго. Тут ми радилися, що робити далі, тобто які брати на себе обов'язки. Конар думав у Галичині активно встрявати в політику й добирав собі людей. Він був душею нашого гуртка, і ми орієнтувалися на нього. Своїм спритом він з усіх нас найбільше надавався, щоб до деякої міри впливати на Затонського. На його запитання, що я думаю робити, я відповів, що після розпаду УГА для мене вже немає місця між більшовиками, бо відпали моральні спонуки, які примушували мене співпрацювати з ними. З Затонським мені не по дорозі, а він певно буде грати важливу роль в Галичині (тоді ми ще не знали, що він буде головою радянського уряду в Галичині). Тому я хотів би при найближчій нагоді відв'язатися від більшовиків, а покищо мушу ще деякий час „валяти дурня”.

З Конаром я міг говорити зовсім щиро. Ми здавна були у близьких взаєминах. Він був моїм учнем у рогатинській гімназії, а за війни в легіоні УСС моїм мужем довір'я й деколи виконував дуже вправно мої доручення політичного характеру. Під час союзу УГА з більшовиками він зробився дуже метким, активним комуністом. Я був тієї думки, що в душі він не був щирим комуністом, а кон'юнктурним, в національних питаннях він був абсолютно певною людиною. Так дивилися на нього й усі інші члени нашого гуртка.

В той час не можна було ні з ким говорити щиро, бо в наші ряди проникали таємні агенти ЧК, насамперед наші перевертні, що заради особистої кар'єри ладні були жертвувати не тільки товаришами, але й рідними, навіть добром народу. Це й є прокляття кожного революційного хаосу,

що в ньому впливають на поверхню всякі темні типи, які завдають своєму оточенню багато лиха.

Конар узяв до відома мої пляни щодо майбутнього, тільки просив мене у випадках потреби помагати йому порадами, бо він відчуває потребу таких порад просто для контролі себе самого. Покищо він порадив мені піти на працю до штабу ХІУ армії, що вже наближається до Збруча і вступить у Галичину.

При виїзді з Києва Конар просив мене заїхати до Бердичева. Там мали залишитися чимало галичан при відступі червоних під час польського наступу; їх треба б мобілізувати до нашої галицької червоної армії, яку радянський уряд після реабілітації галичан у Харкові дозволив знову формувати. На це я відповів, що я принципово проти втягнення наших стрільців у нову авантуру, бо вони занадто виснажені минулорічними переходами. До того нова галицька армія не буде вже нашою ідейною армією, а — силою в руках большевиків, згл. Затонського й його поплічників. Про око я можу поїхати в Бердичів, але не докладу руки до тієї справи. Конар не протестував.

В Бердичів я попав якраз під час з'їзду голів сільських ревкомів. За большевицьким звичаєм я привітав з'їзд від імени галичан, а потім запитав, чи є в повіті які стрільці УГА. Багато з приявних заявили, що в їхніх селах є галичани, всі працюють у селян на полях, деякі одружилися й пристали до родин своїх жінок. Мене просили залишити наших хлопців по їх місцях, бо вони „браві” люди й добрі робітники, дуже потрібні тепер під час жнив. Я відповів, що мобілізація не є примусова, а коли наші люди працюють на полях, то це також корисне для держави. Але якщо хто з них хотів би вступити в галицьку частину, щоб такого спрямували на Київ. Наскільки мені відомо, ніхто з наших стрільців до нової галицької армії не вступив.

В Києві одна пані просила мене провідати в Жмеринці, де стояв штаб ХІУ армії, її брата, інженера, що працював в управі залізниць. Від весни вона не має ніякої вістки про брата й дуже стурбована цим.

В Жмеринці на вказаній адресі зустріла мене на порозі дому літня пані і на мій запит про інженера дала ухильчиву відповідь. Спершу це мене здивувало, але я зараз подумав собі, що вона правильно зробила, не зрадивши міс-

ця перебування свого чоловіка незнаній особі. Коли ж я відрекомендувався їй та передав привіт від сестри її чоловіка, вона завела мене у великий сад за домом, де в кущах цілими днями переховувався інженер; тільки на ночівлю приходив до хати. Там ми провели якийсь час у розмові. Факт, що він переховувався від большевиків, збудив у мене довіру до нього. Виявилось, що це був видний діяч, здається, партії с-д і мав зв'язки з членами уряду Мазепи. Про долю УГА він також знав доволі докладно.

Інженер дуже скаржився на поляків, що вони поводитися в Україні, як завойовники, з місцевим населенням були такі ж жорстокі, як і червоні. З польською армією до Жмеринки приїхали польські залізничники, обсадили всі вищі посади в управі залізниць, вигнавши звідти попередніх урядовців, серед них також і цього інженера.

Те саме розповідає Ів. Мазепа в своїй праці „Україна в огні й бурі революції”. Він пише:

„При всьому несприятливому враженні, яке зробив на мене зміст Варшавського договору, я все таки не припускав, що поляки дозволять собі так по-грабіжницьки поводитися з своїм союзником. Вже під час перебування нашої армії в Зимовому поході поляки так чисто повивозили з західних повітів Волині й Поділля все, що тільки можна було, що тепер, коли почався спільний похід на Україну, навіть сам Петлюра залишився без засобів пересування: він мусів тепер їздити в поїзді, що складався з кількох звичайних теплушок. Таким поїздом він приїхав до Могилева.⁵⁷

До нашого уряду доходили скарги на те, що поляки в багатьох містах і селах Поділля й Волині встановлювали свою владу і поводитися з населенням як звичайні завойовники: усували українців з адміністративних посад і на їх місця призначали поляків, забирали й вивозили в Польщу різне майно, особливо залізнице й пошт.-телеграфне.”⁵⁸

Про інтернування наших двох бригад, що в квітні перейшли від большевиків до поляків, щоб разом з армією УНР

⁵⁷ За свідченням Мазепи, давнім салюновим поїздом С-55, яким користувався С. В. Петлюра, їздив тепер по Україні його „союзник“ Пілсудський. Пор. Мазепа, цит. твір III/19. — Н. Г.

⁵⁸ Пор. цит. твір Мазепи III/23 — Н. Г.

стати до боротьби з червоними, Мазепа розповідає:

„Саме в той час у Вінниці стало відомо, що поляки інтернували галицькі частини, які перейшли від большевиків до польсько-українського фронту. Петлюра під час нашої розмови в Могилеві нічого не сказав мені про це. Про інтернування галицьких частин я довідався вперше у Вінниці від І. Макуха, що разом з іншими членами нашого уряду приїхав тоді з Кам'янця. Всі ми дивилися на інтернування галицьких частин, як на вияв тих дійсних плянів, з якими поляки йшли на Україну. Ми вважали, що перехід галицького війська до нас відновлює соборний український фронт проти большевиків і зокрема ліквідує те роз'єднання українських національних сил, яке сталося восени 1919 р. Але польський „союзник”, очевидно, був заінтересований у протилежному.”⁵⁹

В 2-му томі своєї праці на ст. 166 Мазепа каже, що особливе хвилювання серед учасників наради членів уряду по від'їзді Петлюри до Польщі викликала вістка про те, що поляки захопили на станції Миропіль наш панцерний поїзд і забирають майно нашого постачання. Панцерний поїзд вони наказали видати їм на перепустку для С. В. Петри до Польщі.

Окрім згаданого інженера, в Жмеринці я говорив ще з кількома нашими патріотами-наддніпрянцями після відступу поляків. Всі вони однаково висловлювалися про польську політику в Україні весною 1920 р.

В штабі XIV армії

Начальник політвідділу XIV армії був москвин. Його прізвища не пам'ятаю. Був людиною культурною, привітною, без тієї нахабности й задерикуватости, що її ми помічали в інших большевиків. До галичан ставився добре. Він доручив мені вести розвідку на польському фронті, поки стане актуальною справа галицького фронту. Це, що правда, був не мій фах, але треба було щонебудь робити якийсь час. Я вислав кілька галичан за польський фронт, одначе за короткий час не одержав від них ніяких інформацій. Фронт скоро посунувся до Збруча, і червоні вступили в Галичину.

М. ін. я вислав тоді в Галичину о. Володислава Носков-

⁵⁹ Пор. Ів. Мазепа, цит. твір III/22 — Н. Г.

ського, батька двох УСС-ів — Зенона, що був сотником в легіоні, та його молодшого брата. О. Носковський з'явився до мене вкрай виснаженим, змарнілим, у старому виношеному одінні. Всі лихоліття УГА, в якій він був душпастирем, відбилися на вигляді цього патріота. Він просив мене уможливити йому вороття додому, на його парафію. Користаючись моїх повноважень, я дав йому на дорогу потрібні посвідки й гроші та просив по щасливому воротті відправити Богослужбу на мою інтенцію. О. Носковський щасливо добився додому й жив там до 1929 року, коли помер у львівській лікарні. Улітку 1920 року в Жмеринці ні йому, ні мені не спадало на думку, що доля поріднить нас: мій молодший брат Володимир став його зятем, коли його вже не було між живими.

З начальником політвідділу ми багато говорили про Галичину, її минуле, про політичні, культурні й господарські відносини. Це все було йому зовсім чуже, тому він з великим інтересом слухав моїх інформацій. У тих розмовах у мене назріла думка дати доповідь усім політпрацівникам ХІУ армії, щоб вони орієнтувалися у відносинах у новому для них краї. Начальник прийняв мою пропозицію й доручив приготувати доповідь. Користаючись з застою в воєнних діях у цьому секторі фронту, він скликав нараду політпрацівників.

Заля жмеринського залізничного театру була вивопнена по береги. У своїй доповіді я спершу спинився на історичному минулому Галичини; згадав княжі часи, коли Галичина стояла дуже високо з погляду культури й матеріального добробуту, коли селянин був вільним хазяїном на своїй землі. Потім я довше спинився на добі козаччини, коли польська шляхта, завоювавши нашу землю, поневолила вільне селянство економічно, нищила його культуру і взагалі духове життя. Тоді народні маси багато разів зривалися до боротьби з гнобителями, але Польща — тоді наймогутніша держава на Сході Європи — в крові придушувала всі спроби галицького селянина до визволення.

При кінці ХУІІІ ст. Польща впала, і галицька земля попала під владу Австро-Угорщини і тоді галичанам стало легше. З приходом конституційного ладу, по революції 1848 р., всі народи австро-угорської держави мали можливість вільного культурного й господарського розвитку. Хоча польські пани зуміли опанувати цесаря й захопили ад-

міністрацію краю в свої руки, українці, користуючись конституційними правами, могли розбудувати своє політичне, господарське й культурне життя; край наш покритися мережею приватних шкіл, де молодь училася рідною мовою, наша мова здобула собі рівні права в установах. Наслідком такої праці наше життя піднялося до високого рівня з кожного погляду.

Після падіння Австро-Угорщини галицькі українці проголосили свою незалежну державу, але поляки кинулися на неї і з допомогою західніх альянтів захопили наш край, витиснувши з нього нашу армію. Вони зразу накинuli наше народові свій шовіністичний режим і придушили наше господарське й культурне життя. Наше селянство опинилося знов у ярмі польського поміщика, здане на самоволлю польських адміністраційних урядовців.

В отаких історичних передумовах галицькі українці стали дуже чуткими до того, як влада ставиться до їх мови й культури, до їх господарського розвитку. Не треба дивитися на це, як на вияв шовінізму, але — як на природну реакцію на утиски з боку чужої влади. Особливо болюча справа для галичан — це господарське лихоліття, в якому вони жили сотні років під чужою владою. Польська шляхта захопила землі в свої руки й держить їх і досі. Є в Галичині села, де 3/4 землі мав дідич, а 1/4 селяни. Наслідком постійного роздріблення землі утворилася в нас велика чисельність малоземельних, а то й безземельних селян. Постійний голод виганяє наших селян або на заробітччанську еміграцію в краї західньої Європи, або на постійне життя за океан, в Америку, Канаду, Бразілію, Аргентину тощо.

Вже шостий рік на території Галичини триває жахлива війна, що обернула чимало сіл в руїну: хати попалені, знищений живий і мертвий інвентар, люди жиивуть у землянках, а пошесть скосила тисячі люду.

Перед червоною армією стоїть важливе завдання:

- 1) показати, що вона — це не та царська армія, яку наш нарід уже бачив у роках 1914-17 і яка нищила наш край не менше, як польська шляхта, а політично придушила все наше громадське життя. Червона армія повинна принести з собою повне визволення від будь-якого гніту;
- 2) забезпечити культурне життя українського населення;
- 3) зокрема з погляду господарського наш край не може

нічим допомогти червоній армії, бо сам потребує помочі. Тому постачання армії не може забирати господарські продукти без порозуміння з місцевою цивільною владою. На забрані з конечности продукти видавати посвідки, а по налагожденні транспорту повернути продукти в натурі, ні в якому разі не платити за них грішми, бо ними населення не можна накормити.

Приявні на доповіді політпрацівники виявляли велике зацікавлення до порушених питань. У дискусії майже всі погодилися з тим, що червона армія своєю коректною поведінкою з населенням повинна здобути собі довір'я й прихильність. Закінчилися збори прийняттям тез для політпрацівників армії, що їх вони мають додержуватися в Галичині.

В першій половині липня до Жмеринки прибув „уряд” Галицької Соціалістичної Радянської Республіки з В. Затонським на чолі. До складу цього „уряду” належав також М. Баран, що був у мене в квітні в Бердичеві, коли їхав до бригади УСС-ів. Він зустрів мене на залізниці й став говорити тоном дуже важної особи. Він спитав мене, чи я пам'ятаю нашу розмову в Бердичеві (про яку я писав у першій частині). Коли я відповів йому, що пам'ятаю, він запропонував мені написати про це широке звітження. Ця дивна пропозиція примусила мене задуматись, і я спитав Барана, кому, навіщо і на якій підставі я мав би про це писати. Я вже знав тоді, що Баран був беззастережним прибічником Затонського, тому пропозицію його я прийняв як провокацію; йому треба було мати матеріал проти мене. Я заявив йому, що він сам добре пам'ятає нашу розмову і що він у ній заявив, що схиляється до позицій боротьбістів у справі державного становища УСРР, то нехай сам собі пише про це, куди йому треба, а я не буду писати. З цього приводу у нас виникла досить шорстка розмова, але я скоро перервав її й пішов у своїх справах. Я вже знав, що туркестанські комуністи ворогують проти нас та інтригують перед Затонським, а Баран, як тепер виявлялося, ішов разом з ними. Тому я став уникати Барана, особливо з моменту, коли, в дорозі з Підволочиського на Тернопіль я своїми власними очима побачив, як він з кількома озброєними міліціонерами забирав на фіру колишнього отамана УГА Примака як арештованого. Це зразу відкрило мені очі на те, яку ролю він і його поплічники збиралися відіграва-

ти в Галичині. Вже тоді большевики мали намір ліквідувати всіх старшин УГА, як своїх потенційних ворогів. Щоправда, тоді їм це ще не вдалося, бо замало часу були вони в Галичині й замалу смугу її зайняли були. Але вони довершили це в 1939 р., коли захопили наш край. Усіх наших старшин, яких вони застукали тоді в Галичині, арештували й вивезли. За ними, як і за Примаком, загинув слід.

Під час вступу червоних у Галичину я покинув своє місце в штабі армії й поїхав до Тернополя.

Перші дні перебування червоних у Галичині.

Большевицький історик наших часів А. В. Лихолат у згаданій вище праці описує перші хвилини перебування червоних у Галичині зовсім фальшиво, незгідно з дійсністю. Про настрої наших селян при зустрічі з червоним військом він пише (ст. 487-489):

„Робітники й селяни Західної України „с огромной радостью и подъемом” стрічали свою визвольну червону армію. Трудящі Західної України у визволених містах, містечках і селах встановляли радянську владу в формі революційних комітетів (ревкомів), проганяли поміщиків, відбирали в них худобу й інвентар. В ряді сіл, за зразком бідноти східних областей України, біднота організувалася в комітети незаможних селян. В Західній Україні з кожним днем поширювався рух робітничих мас за об’єднання українських земель „в єдином советском государстве”. Насправді наше населення в першій хвилині появи червоних принишло й з великим неспокоєм вичікувало дальшого розвитку подій. Селяни не проганяли панів польських, бо всі ці до одного покинули свої посілості разом із відступом польської армії. Ніхто не забирав панської худоби, бо її зразу реквізувало постачання червоної армії. Гасло большевиків „грабуйте награбоване, забирайте панську землю” не викликало в селян ніякої реакції. Вони не вірили, що большевики вдержаться в Галичині, а до того наш селянин з натури своєї не надавався до революції в стилі большевизму.

Одначе Лихолат не хоче бути голословним; він наводить ряд „доказів” у формі телеграм про радянське будівництво. Ось вони:

Збараж: Настрої селянства революційні, незвичайно висока свідомість (самосознательность). В селах записуються добровольці в червону армію. 29. серпня відбувся в Збаражі з'їзд сільських ревкомів і земвідділів.

Скалат: Закінчена праця організації радянської адміністрації. Населення ставиться співчутливо до рад. влади. Земля розподілена між малоземельними й безземельними, не тільки поміщицька, але й попівська. Жадоба революційного слова, в ревкомах біднота.

Гусятин: Відношення до рад. влади добре. В червону армію вступило багато добровольців. До виборів ревкомів населення ставиться дуже уважливо, вибирають безземельних і малоземельних.

Борщів: Відкриті політичні курси для селян і робітників (яких, до речі, там зовсім не було — Н.Г.)

Чортків: Всюди встановлені ревкоми.

Звідки Лихолат узяв ці телеграми, чи від політруків червоної армії, чи сам їх видумав, не відомо. Але ж вони зовсім не віддзеркалюють дійсності. Про настрої населення я вже згадував; організацію сільських ревкомів, як я сам ствердив, селянство сприймало як накинену форму влади й ставилося до них зовсім пасивно. Бували випадки, що неосвідомлені сільські юнаки записувалися до червоної армії (в дуже нечисельних випадках), в надії, що твориться нова УГА, яка має захищати наш край перед новою окупацією поляками, але їх або відсиляли додому, або приділяли до чужих, московських дивізій. Наші хлопці тікали додому. Не можна також говорити про організацію сільської бідноти в комнезамах, на зразок українських комітетів, бо такі комітети в Україні щойно почали організуватися після 4. з'їзду рад. Наші селяни ані не знали ще про них, ані взагалі цим не цікавилися.

Скоро по зайнятті Тернополя червоними військами туди приїхав Ф. Замора, призначений від Затонського на повітового комісара. Нікого з членів галицького „уряду” (Галревкому) тоді ще не було в місті. Я зайшов до нього безпосередньо по своїм прибутті до Тернополя, щоб дізнатися про його пляни й розповісти йому про мої завваги в Жмеринці і під час подорожі до Тернополя. Замора, хоча

не належав до нашого гуртка, був з нами в контакті й співчував нам. Він був анархіст і, як усі анархісти, співпрацював покищо з комуністами в добі соціальної революції. Він у багатьох питаннях не погоджувався з поведінкою РКП і КПБУ, не вступав у їх партію, а був тільки кандидатом партії. Анархістом був і М. Баран, але цей вступив у КПБУ (згл. РКП) і вірно виконував доручення Затонського, беззастережно служив москалям. А Замора (при своїх анархістичних поглядах) був людиною з характером, ідейним українським патріотом. З ним ми могли щиро говорити про все й були певні, що він не використає цього проти нас. Коли він узимку 1919-20 р. був політкомісаром однієї частини УГА, то поводився дуже тактовно, не нацьковував проти наших старшин, як це робили інші, а навпаки, піддержував їх авторитет. Тому й ген. Кравс пише про нього в своїх спогадах дуже позитивно.

Я розповів Заморі про спробу провокації з боку Барана в Жмеринці та про арешт отамана Примака, який ще не мав навіть часу виявити себе ворогом большевиків. З реакції Замори на мої інформації було видно, що він був обурений поведінкою Барана, назвав його підлизою Затонського. В дальшій розмові він сказав, що має доручення якнайшвидше організувати сільревкоми в цілому повіті, але не має на це людей. Просив мене, щоб я покищо поміг йому. Я погодився на це, бо 1) треба було щонебудь робити, щоб виправдати свою приявність у Тернополі, і 2) я хотів при цій нагоді ознайомитися з настроями населення та з його ставленням до нової влади.

З великим мандатом повітревкому я вибрався до недалеких сіл — Березовиці великої, Острова й Сищина. Там були мої знайомі громадяни, що знали мене і що з ними можна було говорити щиро. В Березовиці був парохом о. Ратич, якого я знав здавна як зразкового громадянина; його брат Василь служив у легіоні УСС-ів. При першій зустрічі ми довго вночі говорили про стан нашої справи та про перспективи під большевицькою займанщиною. Я розповів йому про нашу трагедію в Україні, про ліквідацію УГА, що її безмірна жертва крові й 18-місячна боротьба за волю пішла намарне. Сьогодні наш край буде предметом торгів між червоною Москвою й Польщею, наш уряд на еміграції, без збройної сили, а це спричинило великий занепад

духа серед галичан. Я розповів о. Ратичеві про наш гурток, який мимоволі, силою обставин опинився серед червоних і намагається зробити щось для нашої справи, але його вигляди дуже марні; проти нас стоять наші перевертні, більш для нас небезпечні, ніж чужі вороги.

О. Ратич був дуже пригнічений подіями останніх місяців. В його думках пробивався такий самі занепад духа, який характеризував тодішні настрої нашого громадянства. Але він льояльно поставився до мого прохання скликати парав'ян на нараду в справі організації сільревкому. Я вияснив зібраним засади радянської адміністрації, не вдаючися в політичну сутність большевизму. Люди сприймали все пасивно, без особливого зацікавлення. Вкінці вибрали склад сільревкому. Подібним способом я провів вибори комітетів по інших селах. Всюди приявні засипали мене запитаннями про УГА, особливо ті, хто мав рідних у нашій армії. Але я не міг бути цілком щирим перед загалом, з огляду на можливість доносів большевикам, які напевно стежили за кожним моїм кроком. По виконанні доручення повітревкому я вернувся знов до Березовиці, до о. Ратича. Від нього я почув, що до села приходив якийсь міліціонер з Тернополя й питався поміж людьми про мене; був і в о. Ратича. Міліціонер говорив, що має доручення арештувати мене й привести до ревкому.

Знаючи добре, що тепер мені недоцільно ховатися, я вирішив зараз же їхати до Замори й жадати вияснення в справі незрозумілої поведінки щодо мене. Замора вияснив мені, що це справа Затонського, який уже урядує в Тернополі як голова Галревкому. Він чув про мою „контрреволюційну” доповідь у Жмеринці на конференції політпрацівників ХІУ армії і хоче притягти мене до відповідальности. Я вияснив Заморі перебіг конференції в Жмеринці з тим, що за неї відповідає начальник політвідділу, який доручив мені зробити доповідь, був на конференції і не тільки не протестував проти моїх тез, але й сам їх піддержав. Замора схарактеризував поведінку Затонського як „чисту напасть”, а на моє прохання погодився говорити про це з головою Галревкому, бо ж я тепер працюю в Замори. З того часу Затонський більше до мене не чіплявся.

Від Ф. Конара, що приїхав з „урядом” Галицької Соціалістичної Радянської Республіки й замешкав у подільсь-

кому готелі, я довідався про настрої між членами Галревкому таке: туркестанські комуністи ставляться вороже до самого Конара й до тих, що з ним, тобто до нашого гуртка. Вони намагаються переконати Затонського, що нам, мовляв, не можна довіряти, що ми „петлюрівці” і тільки прикидаємося прихильниками радвлди. З цієї причини ми мусимо бути дуже обережними, готовими до всяких несподіванок. На всякий випадок туркестанці хочуть відсунути нас від усяких впливів на галицькі справи.

З приводу цього я просив Конара підшукати для мене таку працю, де б я стояв осторонь від усякої політики; нічого не робити було б гірше, тому треба було сидіти на якійсь непомітній посаді. Конар запропонував мені працю в бібліотеці й архіві Галревкому. Я, звичайно, охоче погодивсь. З того часу я сидів собі спокійно в будинку т. зв. „Фльоріанки” (польського убезпечального т-ва), складав каталоги книжок, сортував книжки й на доручення „уряду” складав невеличкі бібліотеки для сіл у зайнятих червоною армією повітах. Але таємно я зустрічався з Конаром та іншими товаришами нашого гуртка, довідувався про політику Затонського та його комісарів, не встряючи сам у ці справи.

5.

Уряд ГСРР (Галревком)

Склад „уряду” Затонського, з погляду національного, був дуже сорокатиий; були в ньому українці (галичани), поляки, жиди. Відносно урядової мови в галицькій республіці Затонський видав наказ, що окремої урядової мови немає, що всі мови мешканців Галичини — урядові. Сам він, хоч і говорив дуже добре українською мовою, одначе в себе урядування проводив російською мовою. Комісаріяти ГСРР, де сиділи жиди й поляки, урядували польською мовою. Повіткомісар тернопільщини Ф. Замора не оголосив наказу Затонського про урядову мову й вів своє урядування українською мовою. Якось Затонський, будши в його комісаріяті, запитав Замору, чому він не оголосив його наказу. На те Замора сказав, що він кинув цей наказ до бюро й

не оголосить його, бо вважає за недоречний і шкідливий. Коли в минулому окупанти нашого краю не визнавали нашої мови за урядову, то тепер при радянському устрої нашому народові належить природне право мати свою урядову мову. На заввагу Затонського, що Замора мусить виконувати накази Галревкому в порядку партійної дисципліни, цей відповів, що для нього партійна дисципліна не обов'язкова, бо він тільки кандидат партії, а членом її ніколи не буде. Він, як анархіст, тимчасово співпрацює з комуністами, а як державний урядовець мусить стояти на сторожі прав українського селянина, господаря цієї землі.

Затонський змовчав і перейшов до інших справ.

Члени Галревкому:

Володимир Затонський, родом з Кам'янця Под., літ коло 40. Видавав себе за професора політехнікуму, син священика, українець. Мав у большевиків повне довір'я, бо з самого початку революції працював з ними; був сліпим виконавцем волі Москви. У промовах на мітингах раз-у-раз покликався на Маркса й Леніна, був зарозумілою, впертою людиною, не зважав на думку інших. Повсякчас оточений хмарою таємних агентів. Був непоганим промовцем, але говорив демагогічно. Усіх, хто не належав до партії комуністів, вважав за контрреволюціонерів, якщо не активних, то потенційних, за принципом: хто не з нами, той проти нас.

Такими словами характеризує Затонського автор спогаду про ГСРР, пор. УГА Б. Колодій. До цих слів я додав би ще таке: Затонський говорив на мітингах брутально, залюбки вживав грубих слів, як „запроданці капіталістів, політичні проститутки, кастрати духові”. Любив хвалитись, як він розстрілював ворогів пролетаріату, контрреволюціонерів. Його садистичні вихвалання викликали в слухачів відразу. Зовнішністю своєю він справляв дуже неприємне враження: завжди неохайний, з довгою скуйовдженою чуприною, в брудному одязі — як це було звичайним за часів большевицької революції. Був найбільш несимпатичною людиною, яку мені доводилося зустрічати в житті. По вкладенні мирного договору з Польщею належав до партійної „трійки”, що ліквідувала повстанчий рух на Правобережжі; був катом наших лицарів другого зимового походу під Базаром.

Федь Конар (Палащук) родом з рогатинщини, син священника, літ коло 25. Як учень бережанської гімназії був relegований за політичну діяльність і студював опісля в Рогатині й Львові. З вибухом війни 1914 р. вступив до легіону УСС. Року 1916-17 працював з Вітовським на Волині в шкільництві. По вкладенні мирового договору в Бересті був редактором стрілецького часопису „Будучина”, який стояв в опозиції до офіційної політики галицької партії НД, очолюваної Костем Левицьким. Коли легіон УСС-ів виїхав в Україну, Конар працював у комісаріаті УСС-ів Поділля, потім до листопада 1919 р. був заступником губкомісара Поділля М. Кондрашенка. Тоді належав до партії ср-ів; був метким урядовцем, користувався довір'ям уряду УНР. Вислужився в праці коло мобілізації, наказаної міністром війни. Після падіння УНР, в листопаді 1919 р. разом із товаришем міністра внутрішніх справ д-ом І. Макухом був у Хмельнику й Літині, входив до складу Краєвої Ради й Ради республіки УНР. Потім був з нами в Вінниці, працював у Галревкомі й належав до редколегії „Червоного Стрільця” й „Комуніста Прикарпаття”, належав до опозиційного гуртка „федералістів” і був супротивником політики Затонського й КПБУ в Україні. Але вмів вправно замаскуватися й здобути собі довір'я в Затонського (на деякий час) і став комісаром внутрішніх справ у Галревкомі. Стояв у зв'язках з Винниченком і звітував йому про політику Затонського в Галичині. Здеконспірований галицькою Надзвичайною Комісією, був виключений з партії й висланий від Затонського в Москву до Сталіна на „перевихкіл”. Тут здобув собі добре ім'я як незвичайно вправний організатор пресового бюро при комінтерні, врешті став головою московського держвидав'у. Зліквідований на донос жінки, що служила в ЧК.

Конар був талановитим промовцем і редактором. По його усуненні з посади комісара внутр. справ його місце зайняв Михайло Левицький, з групи туркестанських комуністів. Це була людина з малою освітою (незакінчена учительська семінарія), як підстаршина австрійської армії, він попав у московський полон, перебував у Туркестані і там після жовтневого перевороту став комуністом. По зайнятті Галичини червоною армією з'явився в Галичині й став до послуг Затонського. Як людина обмежена й безхарактер-

на, по зайнятті посади комісара внутрішніх справ усунув з посад повітових комісарів усіх свідомих українців і на їх місця призначив поляків. Як усі туркестанці, був сексотом галицької ЧК.

В рр. 1922-23, будучи урядовцем большевицького консуляту в Празі, вів пропаганду серед галицьких емігрантів (колишн. вояків) за повернення до УСРР. Багато з них спіймалися на приманливі обіцянки Левицького, м. ін. також Гриць Коссак. Вса ці жертви обману Левицького були скоро зліквідовані московською ЧК. За ними пішов також і сам Левицький.

Одного разу я бачив Левицького в Празі під час концерту на пошану Шевченка. В перерві він походжав у фое театру в оточенні своїх опікунів з ЧК. Я стояв у гуртку наших старшин. Коли один з них, знайомий Левицького, став на розмову з ним, цей, показавши головою на мене, сказав: „Он там стоїть Гірняк, який в Тернополі 1920 р. готовив нам ніж у спину разом із своїми однодумцями. Ми це знали й чекали, поки цей гурт контрреволюціонерів розгорне широку працю, і тоді були б зліквідували всіх. Але їх урядовав наш несподіваний відступ з Галичини.

Д-р Омелян Паліїв, комісар військових справ, літ коло 34. До війни був членом радикальної партії, у Вінниці 1919-20 р. став „про око” комуністом. Був добрим українським патріотом, належав до нашого опозиційного гуртка. В прилюдних виступах мусив, звичайно, вдавати комуніста, прихильника радвлдади. З цього деякі наші мемуаристи зробили висновок, що Паліїв був поплентачем комуністів, закидають йому несправедливо, немов би він казав арештувати своїх найближчих товаришів і співробітників — М. Кураха й І. Рогульського, врешті, немов би на його доручення большевики розстріляли у Вінниці д-ра Гр. Давида. Ці закиди підносять проти Палієва д-р Максимчук і Б. Колодій. Паліїв сьогодні неживий і не може спростувати закиди, що їх роблять йому ті, хто не знав ближче цієї людини. Тому вважаю за свій обов'язок спростувати закиди, що завдають кривди честі близького товариша праці в тяжкому становищі нашої справи.

Обережність Палієва в прилюдних виступах була в ті часи конечна, в атмосфері постійного шпіонажу й провокації, коли в наше коло проникали таємні агенти ЧК. Це були часи, коли дехто з наших людей заломлювався мо-

рально й ішов на службу до ворога, думаючи таким способом урятувати свою шкуру. Не заломлювалися тільки сильні характери. Большевики розвинули свою систему шпіонажу й провокації до свого роду мистецтва. В них шпіонять одне за одним геть усі: рідні, друзі, знайомі, навіть самі большевики шпіонят один за одним і, коли їм це потрібне, ліквідують один одного. Тому нічого дивного, що люди в таких умовах втрачають почуття власної гідності. Життя в таких умовах стає нестерпним. Передсмак тієї большевицької системи ми мали нагоду бачити 36 років тому, коли трагічне становище УГА примусило нас до військового союзу з ними. Випадок арешту Кураха й Рогульського, про який розповідає Колодій, дуже повчальний з цього погляду. На мій запит до інж. Кураха про його арешт цей відповів так:

„Це правда, що Паліїв ще в Балті дав наказ про арешт мене й Рогульського, в чому й сам опісля признався. Але ж він не міг відмовитися від підписання такого наказу, бо цим був би відразу здеконспірував себе й цілу групу. Коли не він, то хтось інший був би підписав такий наказ, а Паліїв був би видав себе з головою і вже нічим не поміг би нашій справі. Хоч він і підписав такий наказ, але одночасно покерував справою так, що нас через два дні звільнили, ще й перепросили за „прикру помилку”.

Ми повсякчас були в контакті з Палієвим, знали всі його ходи й наміри. Він часто радився з нами й робив усе, що в тих часах можна було зробити на користь нашим людям і нашій справі. І в Тернополі він тримався нас, часто радився з нами й нічого не зробив такого, що могло б сплямувати його честь”.

І справа д-ра Давида була зовсім інакшою, ніж її описує Колодій (на 9 сторінці злого спогаду). Давид був давно вже скомпромітований в очах большевиків і йому не було найменшої рації залишатись у Вінниці, а треба було тікати на захід, як ми йому радили, м. ін. також і Паліїв. Але він таки залишивсь у Вінниці, де дждався приходу большевиків і вступив до них на службу. Одночасно він мав зв'язки з повстанцями, думаючи, що йому вдасться перехитрити большевиків. Мусіла бути якась провокація, бо большевики розкрили його гру й присудили до смертної кари. Бідний Давид викручувався, як міг, покликався на

знайомство з Порайком, Палієвим тощо, які могли б ручитися, що він завжди орієнтувався на большевиків.

І в Давидовій справі Паліїв радився з нами на нараді гуртка, в кімнаті подільського готелю (ч. 4), де мешкав і урядовав Конар, в приявності Козоріза, Кураха, Конара й Гірняка. Ми відчували весь трагізм становища нещасного Давида, щиро співчували йому, але допомогти, щоб урятувати загроженого товариша, нічим не змогли. Тому постановили спершу дізнатися про його справу й шукати якогось рятунку. Але наші заходи не мали ніяких наслідків, бо тоді Давид уже не жив. Про його справу ми дізналися перший раз у серпні, а його розстріляли в липні, саме тоді, коли в Тернополі розстріляли С. Короля.

Не відомо, на якій підставі Колодій твердить, що Паліїв не хотів інтервенювати на користь Давида в Затонського й домагався його розстрілу. Правда, в Тернополі ходила чутка така, а причину до неї дав таки сам Паліїв. Він розповів нам, що принагідно Затонський запитав його, чи знає він Давида й чи можна тому довіряти. У відповідь Паліїв махнув рукою й сказав: „Давид на довір'я не заслуговує”. Але ж це було вже тоді, коли ми знали про розстріл Давида, коли цим не можна вже було йому пошкодити. Затонський не запідозрював, що ми знаємо вже про розстріл Давида й Короля. Своім запитом він хотів розвідати про справжній настрій Палієва та про його ставлення до цілої справи. Своєю відповіддю Паліїв хотів відвернути всі підозріння щодо його особи й нас усіх, що були зв'язані з Палієвим працею й дружбою.

Колодій пише вкінці про Палієва так: „В Тернополі Паліїв викрив змову старшин у своєму комісаріяті й дав арештувати одного з найближчих співробітників, М. Кураха, що його большевики вивезли в Астрахань, звідки він пізніше втік до Галичини. Так вислужувався Палії перед большевиками і все ж таки не заслужив собі марки „свого чоловіка”. Його усунули від галицьких справ, а на його місце комісаром військових справ став М. Баран.

Курах спростовує твердження Колодія такими словами: „Ніякої змови старшин Паліїв не викривав і це неправда, що він дав арештувати свого найближчого товариша (співробітника) Кураха.”⁶⁰

⁶⁰ Лист Кураха, з якого цитую ці слова, є в моєму архіві — Н. Г.

До характеристики Палієва, поданої від Колодія, додав дещо О. Назарук, редактор „Нової Зорі”, що її шрифтами друкувалися спогади Колодія. Він пише, що знав Палієва особисто з тих часів, коли вони обидва працювали в громадському житті як члени української радикальної партії. Свою заввагу він (Назарук) дає в примітці до слів Колодія на ст. 10. Він пише:

„Уважаю своїм обов’язком зробити одну увагу до цих заміток Вп. Автора: П. Омелян Паліїв знаний нам особисто від молодих літ. Був це ідеаліст і дуже чесний та робучий чоловік. Тому нам трудно вірити, щоб він аж так міг змінитися, як його тут представляє Автор. Та не вважаю себе в праві викидати слова з пісні, яку нам заспівав Автор, тим більше, що та пісня добре представляє цілу ту „галицьку соціалістичну радянську республіку та ще й тому, що люди змінюються й особливо зміняє людей большевизм”.

Так редактор „Нової Зорі” з обережності допускає можливість зміни Палієва. Назарук не був з нами в чотирикутнику смерті, але з Палієвим було кілька членів старшинського корпусу УГА, УСС і СС, які, як уже вище згадано, добре знали всю опевідінку Палієва і його ж думки. На цій підставі я можу взяти на себе відповідальність твердити, що Паліїв і в цих над міру важких часах не змінився, а був тільки примушений обставинами конспіруватися, як і всі ми, і перед незнайомими людьми бути обережним, а деколи й скритим. А ті, хто не знав його ближче, зробили неправильні висновки з того, що чули від Палієва. Його намагання визволити якнайбільше старшин з кожухівського табору під час перебування в Москві свідчать про характерність його й патріотизм. Про це буде мова ще нижче.

На протязі зими 1920-21 р. ми з Палієвим часто зустрічалися в Києві, а весною 1921 р. він перейшов на мою квартиру в С. В. Тобілевичевої. Тоді він працював у штабі київської військової округи, що керував бойовою акцією проти Махна. Не раз у щирій розмові він казав про себе, що йому тяжко далі „валяти дурака” в партії. Довгими вечорами ми з Тобілевичевою розмовляли про тяжке становище України в тих часах та про політику большевиків. Ми не приховували одне від одного своїх думок, бо не мали на це потреби.

По моєму виїзді до Праги влітку 1921 р. він писав ме-

ні туди деколи з Києва. Одного разу м. ін. написав: „Дуже тішуся, що ви вже аж там. Деякі „товариші” зі сорту скіряних курток (тобто чекісти) чванилися, що ви не виїхали за кордон, а зогнили в московській тюрмі.”

Мій брат Йосип розповів мені, що він жив деякий час з Палієвим на моїй давній квартирі. Восени 1921 р. Паліїв їздив із Затонським та Якіром, що працювали в штабі київської військової округи, під Базар і був свідком розстрілу наших 359 повстанців. Вернувся з Києва страшенно прибитий душевно, мовчазний і почорнілий від моральних мук. По якомусь часі він покинув працю в штабі округи й перейшов до кооперації. За свідченням брата Дмитра, він був зліквідований безпосередньо перед 2-ою світовою війною.

Михайло Баран, учитель народніх шкіл, родом з Гусятинщини; перед війною заявляв себе анархістом. Під час формування Галревкому в Києві був призначений комісаром освітніх справ, а по усуненні Палієва з посади комісара військових справ зайняв його місце, одначе на короткий час. Затонський призначив його потім на „амбасадора” уряду ГСРР при польському ревкомі, що перебував тоді в Менську й чекав на захоплення Варшави червоною армією, щоб проголосити радянську Польщу й узяти в свої руки владу в ній.

Про Барана вже згадувано в цій праці кілька разів, тому обмежуся на доповненні до сказаного вже. З вибухом 1-ої світової війни він вступив до легіону УСС-ів і був командиром сотні. Вибираючись на розвідку, заявив кільком старшинам, що хоче перейти до москалів, і попрощався з ними. Свій намір він здійснив і жив у таборі полонених у Московщині. Після большевицького перевороту став членом РКП подібно до інших так зв. „туркестанських комуністів” — М. Левицького, Наваловського, Томкевича. Серед нас він появився тоді, коли ми були вже в союзі з червоними, і з доручення Затонського став командиром і політруком бригади УСС-ів. Під час польського весняного наступу в травні 1920 р. ми втратили його з очей; аж під час формування Галревкому в Києві він увійшов до його складу.

По від'їзді Барана з Тернополя до Менську комісаром військових справ став його заступник поляк Губер. З ви-

гляду елегантний, з лагідною формою поведінки він поведився як переконаний комуніст, але справляв вражіння дуже спритного таємного агента польського генштабу. Належав до тієї групи комуністів, які змагали до приєднання Галичини до радянської Польщі. Ставши комісаром військових справ, усунув з комісаріату всіх українців і набрав собі поляків та польок, урядову мову запровадив польську. По вкладенні мирового договору з Польщею належав разом із Затонським до паціфікаторів повстанчих загонів на Правобережжі.

За інформацією одного емігранта з Наддніпряниці, по 2-й війні, Баран мав бути в 1921 р. комісаром школи червоних старшин у Києві, року 1923 — директором уманського садово-агрономічного інституту. Року 1929 був директором київського будинку комуністичної освіти і тоді написав працю проти правого ухилу. Деє після 30-го року зліквідований.

Доля Губера мені невідома.

Михайло Козоріз, д-р прав, літ коло 35, родом з Калушини; до війни адвокат, член української радикальної партії, був комісаром судових справ (правосуддя по-більшевицькому). Взимку 1919-20 р. був з нами у Вінниці, співпрацював з нашим опозиційним гуртком, стояв при Макухові, потім став комуністом. Був людиною з характером, певним, але в Тернополі, коли Затонський розгромив галкомпартію, „покаявся” й залишився в партії. Зимою 1920-21 р. ми зустрічалися деколи в Києві, тоді він працював у „Спілці Пролетписьменників Західньої України” на посаді шефредактора. Пізніша доля мені не відома, мабуть, загинув, як усі галичани, зліквідований більшовиками.

Іван Немоловський, комісар фінансових справ у Галревкомі, колись член партії ср-ів і Центральної Ради. Потім став боротьбістом, а по злитті їх з КПБУ перейшов до цієї партії. Я згадував уже про моє знайомство з ним та про наші розмови, коли ми йшли разом із Києва на Ніжен з кошом УСС-ів, та під час 4. Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові. Він тоді обороняв політику більшовиків в Україні й закидав нам брак розуміння великого революційного процесу світового масштабу, але в душі не був нашим ворогом, ставився до нас із зрозумінням. З ним можна було говорити щиро, бо він не був виказувачем у більшовиків. В Тер-

нополі він ніде поза своїм бюро не показувався, видно, не хотів контактуватися з нами. Ми й не шукали його. При ньому жила його дочка, що була дружиною Голубовича, який саме тоді сидів у харківській тюрмі. Про неї буде мова нижче.

Комісаром земельних справ був робітник із Збаражу Гаврилюк. Українець з походження, але видавав себе за поляка. Належав до партії польських сд-ів. Тримався погляду, що Галичина має належати до Польщі.

Комісаром освіти після Барана став Мирослав Гаврилів, літ біля 40; до війни був учителем гімназії в Станіславові. Симпатична, культурна людина, лагідної вдачі. Належав до групи туркестанських комуністів, але відрізнявся від них дуже позитивно. З обережності ні з ким не вдавався до відвертих розмов, щоб не впасти жертвою провокації. Був шуряком Ф. Замори. Десь після самогубства Скрипника також застрелився саме перед тим, коли ГПУ мало заарештувати його.

Комісаром народного здоров'я був студ. медицини Гаврилів, брат Мирослава.

Комісаром пошти, телеграфу й комунікації був такий самий перевертень, як і збаразький робітник Гаврилюк, Літвінович. Обидва вони урядували виключно польською мовою. Комісар торгівлі й промислу Савка, друкарський складач, жид із Львова. Говорив і урядував виключно по-польському.

Секретарем ради комісарів був знайомий уже нам Іван Сіяк. Шефом телегр. агенції, а одночасно головою мистецької ради при Галревкомі був жид з Уманщини Кулік. У цій раді Є. Коханенко був головою театральної секції, а Яків Струханчук головою секції образотворчого мистецтва.

Галицький ревком Затонського не мав, здається, ніякого пляну щодо державного становища радянської Галичини, а чекав на наказ із Москви. А Москва чекала на хвилину окупації цілої Польщі, а в крайньому разі Варшави, щоб виявити свій плян. Ми мали підстави догадуватися дещо про цей плян, про що мова буде нижче. В праці галицького червоного „уряду” не було покищо ніякої системи; Затонський обмежувався на чистці апарату від „контрреволюційних елементів” поза тим усю працю здав на своїх ко-

місарів. Про їхню працю цікаві інформації подає один співробітник комісаріату внутрішніх справ, колишн. пор. УГА д-р Лонгин Горбачевський у своїм спогаді, що є в моєму архіві. Він пише:

„До нас належало опрацьовувати проекти законів для Галичини. Конар особисто цим не займався у своєму відділі (комісаріаті) — Н. Г.). Він же був членом Галревкому й переводив час на постійних засіданнях, так що ми мало бачили його в себе. По більшій часті він давав мені доручення, а я потім розробляв їх з моїми товаришами.. З тієї причини я часто бував у нього в бюро, що одночасно було й його помешканням. М. ін. ми розробили проект закону про недоторканість особи (про забезпечення особистих свобод) громадян, беручи за зразок австрійський конституційний закон з р. 1867. Згідно з ним ми вставили в проект постанову про недопустимість арешту й ревізії без судового доручення, про тимчасове придержання громадян органами безпеки, про їх обов'язок передати придержаних до 24 годин властивому судові разом з обвинуваченням. На наше здивування нам звернено проект до перерібки із заввагою, що в період диктатури пролетаріату не можна всім громадянам — тобто також і членам буржуазної класи — признавати такі самі широкі права особистої недоторканости. Тоді ми, згідно з заввагами, переробили наш проект в тому напрямі, що засадничо признали право недоторканости осіб тільки членам пролетарської класи, а право на арешти підозрілих признали не тільки органам безпеки, але кожному робітникові. Цей останній припис ми вважали курйозним, але вмістили його в проекті на те, щоб переконатися, як поставиться до нього Галревком. На наше здивування наш проект дістав повну апробату“.

Здається у всіх комісаріятах праця була така сама, як у тому, де працював Горбачевський: плянування на майбутнє, ніякої систематичної роботи, безпляновість, тимчасовість. Радянська влада в Тернополі очікувала вияснення ситуації на воєнному фронті, бо могли наступити такі події, коли влада взагалі мусила покинути захоплену смугу нашого краю. В комісаріятах, де комісарами були нефахові люди, як примір., торгівлі й промислу, пошти й телеграфу, взагалі нічого не робилося.

Горбачевський так характеризує працю в своєму бюро:

„На загал праця в комісаріятах Галревкому ані мене, ані інших службовців не захоплювала, ми працювали тільки „від напасти“, бо вся комуністична ідеологія була нам чужа й органічно осоружна. Ми знайшлися тут тільки силою обставин, бо інакшого виходу для нас не було. Мої товариші у розмовах часто висловлювали критичні завваги про працю в Галревкомі, ідікі, іронічні“.

Через нездарість „уряду” доставка харчів до м. Тернополю була зовсім неналаднана, і урядовці таки добре голодували. Щоправда, для них була створена спільна кухня, про яку Горбачевський іронічно каже, що її назва була (так і з апострофом) „Рад'янська столова”). Суддя Віктор Цебровський (вивезений більшовиками в 1939 р., пропав безслідно — Н. Г.) від недоїдання дістав курячу сліпо і вечорами мусів мати провідника. Цивільне населення голодувало ще гірше, майже щодня бували випадки голодової смерті. Лише Галревком не голодував. В подільському готелі була їдальня для урядовців Галревкому (комуністів), в якій подавали навіть шоколад і кав'яр. Це дало привід до скарги службовців радянських установ до робітничо-селянської інспекції, яка мала стежити за надужиттями урядовців і притягати їх до відповідальности. Цю скаргу підписали від імени всіх службовців: член партії боротьбістів Семен Король, к. сотник УГА М. Капуста й згаданий Льонгин Горбачевський. Усіх, що підписали, Затонський звелів арештувати за контрреволюцію. Короля незабаром після того розстріляли, бо під час ревізії у нього знайшли 2 пари жіночого взуття, яке він купив „з-під поли”. Але той самий Затонський, що велів розстріляти Короля, сам узяв собі з награбованих у тернопільських крамарів кілька пар такого ж взуття. Капуста й Горбачевський сиділи в тюрмі ЧК до відступу червоних з нашого краю. Відступ був такий несподіваний, що Затонський і його люди нагло вночі втекли, і це врятувало в'язнів від смерті.

6.

Большевики в галицьких, селах.

В першому розділі була вже згадка про те, як Лихолат змальовує революцію в нашому селі з появою червоної армії. Для характеристики тієї „революційности” селян хочу навести взяті з життя приклади. Коли на Тернопільщині закінчилася організація сільревкомів, тоді Замора скликав з'їзд усіх сільських комітетів з метою дати їх членам точні інструкції про урядування цих радянських осередків. З'їзд тривав цілий день, усі референти повітревкому давали широкі доповіді й повчання, як треба сільським коміте-

там співпрацювати з повітовим комісаріатом. У радянському устрої вони можуть розгортати власну ініціативу, але про свої дії мусять точно звітувати повітовому комісаріатові. Через кілька днів після того з'їзду я зайшов до Замогри на розмову. Він з гумором розповів мені про веселі звітномлення сільревкомів і для прикладу прочитав мені два з них. В одному писали:

„До Високоповажаного Пана Ревка в місті.

Доносимо вам, що наш комітет засудив такого, а такого на 5 буків за те, що він у неділю коло церкви робив паскудні речі на всіх наших комітетів (у селян кожний член сільревкому називався „комітет” — Н. Г.). Чотири буки він дістав, а перед 5-им утік. Просимо донести нам, що ми маємо з тим 5 буком зробити”. Підпис голови й секретаря.

Ми щиро сміялися з того, що наш дядько мав ініціативу засудити „контрреволюціонера” й усяпати йому 4 буки, а перед 5 буком утратив ініціативу.

В другому донесенні писали, що сільревком засудив такого а такого на 3 буки за те, що він бив свою жінку. Кару виконано.

Отака була та „революція” в нашій селі, про яку з такою емпазою пише Лихолат.

Уряд Затонського вислав на села багато своїх агітаторів з літературою, тобто книжками й летючками, в яких вихвалявся радянський устрій. В них населення сіл і містечок закликали піддержувати нову владу, організувати революційні комітети, боротися з „буржуями й куркулями”, вступати в червону армію, вели завзяту кампанію проти церкви й священників, одне слово, закликали до революції на зразок московсько-більшевицької.

Але зусилля комуністичних агітаторів не мали успіху. Старші громадяни й національно свідомо молодь поставилися до нової влади та її агентів зовсім пасивно, а сільська голота, якої не бракувало по селах, зрозуміла заклики агітаторів так, що стала безконтрольно бешкетувати. До повітового ревкому в Тернополі раз-у-раз прибували делегати з сіл із скаргами на безпорядки, на брак твердої влади на місцях; вони скаржилися на те, що в селах хазяюють підозрілі типи, грабують населення, замикають церкви й тероризують священників. У цьому їм помагають червоноармійці, що теж грабують усе, що попало. Наші селяни,

нищені війною від 1914 р., тепер лишаються без ніяких засобів до життя

Щоправда, офіційно червоноармійцям було заборонено грабувати селян, але на ділі ніхто цього не додержував. Затонський наказав скеровувати ці делегації із сіл до себе, спокійно їх вислухував, але в душі радів, що на селі починається „революція”, процес боротьби кляс. Подекуди поважні громадяни на домагання селян приймали на себе обов'язки членів ревкому, щоб поборювати безладдя й бешкети, але коли їх намагання не мали успіху, вони кидали працю в ревкомі, а на їх місце приходили авантюристи або люди, що прагнули лише своєї наживи. В селі Купчинцях жила поважна, від усіх шанована родина Гарматіїв, відома своїм високим патріотизмом і демократизмом. В ній здавна панував патріархальний устрій. Старий Гарматій був головою великої родини, синів і внуків, усі працювали в згоді. Ця родина була заможна, але кожний сільський бідняк знаходив у ній допомогу. Я відвідав якось Гарматіїв, бо був знайомий з ними з ранніх літ. Тепер я хотів бачити, як їм живеться в нових умовах, у цих бурхливих місяцях. Я не мав потреби приховувати свої думки перед Гарматіями, і ми щиро розмовились. Старий Гарматій, хоч був доволі лівих поглядів, як член радикальної партії й приятель Франка, висловлювався дуже негативно про большевицьку революцію, а зокрема про політику большевиків в Україні, про яку багато знав. Він зовсім правильно розцінював її як імперіялізм нового червоного видання. За ці свої погляди він заплатив життям. На його хутір зайшов якось червоний комісар москаль. Гарматій гостинно прийняв його. В розмові він у формі дискусії висловлював свої критичні зауваги до того, що большевики робили в Галичині, без тону ворожості, щиро радив комісарові вплинути на відповідні кола партії КПБУ, щоб змінили свою політику в Галичині. Сам Гарматій був до деякої міри прихильником радянського ладу, але не того, який большевики показали на практиці в Галичині. Родина Гарматіїв за своїм старим звичаєм гостинно прийняла комісара, а цей, добре наївшись і напившись, при відході добув нагана й застрелив голову родини як контрреволюціонера.

Поведінка большевиків у Галичині до решти розвіяла початкові надії деякої частини наших громадян на полег-

шення політичних і господарських умов по вигнанні польських окупантів. Наслідок галасливої, пустословної пропаганди большевицьких гасел і нещадного грабування населення був такий, що большевиків зненавиділи всі верстви і просили Бога, щоб визволив їх від цієї пошести. Колодій помилково твердить, немов би наше село з радістю прийняло появу червоної армії. Правду кажучи, воно раділо з того, що зникли польські загарбники, але ця радість дуже швидко обернулася на тривожний неспокій, а далі на ненависть до нових окупантів, далеко гірших від попередніх.

На закінчення хочу навести один приклад большевицької грабівлі. В Тернополі жив один бідняк швець, що мав 7 дітей. Щоб мати хоч трохи молока для найменших, він купив собі козу, і діти пасли її по стежках на полі та в природних рівчаках. Коли большевики почали реквізицію білля, одягу в тернопільських інтелігентів, що як урядовці жили тоді також у нестатках, тоді забрали також і козу в бідного шевця; даремно мати стількох дітей вистоявала перед комісаром і слізно благала вернути дітям козу.

7.

Галицька надзвичайна комісія (ЧК).

„Оком і вухом” Галревкому була надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією й спекуляцією, на зразок московської ЧК. Її наші люди називали надзвичайною комісією, або Галчека. Вона зайняла будинок тернопільського суду, при якому була тюрма. Це були старі будівлі московського походження, збудовані в рр. 1806-1815, коли малий крайок Галичини після розбору Польщі попав був під московську окупацію. Після Віденського конгресу 1815 р. його приєднано до Австрії. Окрім того, було в Тернополі ще кілька таких будівель московських, що впадали в вічі своїм тяжким, незугарним стилем, грубими колонами спереду. Отаку спадщину по московських царях зайняла тепер галицька надзвичайна комісія. Над вхідними дверима висіла велика таблиця, пофарбована червоним, а при написі на ній були намальовані око й вухо, як символ того, що НК все бачить і чує, що перед нею ніщо не затаїться.

Все це робило гнітюче враження, і люди обминали цю будівлю з почуттям страху.

Головою НКомісії був наш землячок, з групи „туркестанських комуністів” Наваловський, його помічником д-р Томкевич, а працювали в ній українці: Дністренко-Бабак (псевдо), Норич-Дзіковський, Сенік і Юрчук, поляки: Пайончек і Рихловіч, жиди: Гольдберг, Вольфман і Різниченко. Секретних співробітників було багато, м. ін. також деякі члени Галревкому, як М. Левицький, М. Баран. Дністренко-Бабак пізніше перейшов на працю до НК в Залішки й вилловлював тих утікачів, що хотіли перекинутись на Буковину, до Румунії поза територію впливу большевиків. Там і вбили його наші люди (а не в Умані, як подає Б. Колодій). Юрчук загинув безслідно, Сенік і Дзіковський перейшли до УВО, потім подались на еміграцію. Дзіковський скомпромітувався в УВО своїми зв'язками з польською поліцією. Це було після вбивства Твердохліба й арешту Дзіковського, запідозреного в убивстві. З польської тюрми він „утік”, пробрався до Праги, звідти до Берліну, де намагався проникнути знову в УВО. Але люди від нього сторонилися, і він перекинувся в Москву, щоб приміститися коло Конара, що був його товаришем. Але пригоди Дзіковського були підозрілими для Конара, і цей його не підтримав. Дзіковський хотів перебратися в Україну, але його большевики арештували й розстріляли за зв'язки з польською амбасадой в Москві.

Слідчими в НК були наші судді і тому там не було звичних у большевиків катувань в'язнів на допитах.

Галицька надзвичайна комісія почала своє урядування арештами „контрреволюційних елементів”, між якими найбільше було українців. Арештовували не за протибольшевицьку діяльність, бо її не було ще часу проявити, а як потенційних ворогів, профілактично. Вистачало, щоб секретний співробітник виказав на когось, що він „непевний”. Д-р Горбачевський, що теж сидів у тюрмі НК, твердить, що вона була повна в'язнів, але не пам'ятає їх прізвищ. Він сам не з Тернополя і тому не знав тамтешніх людей. Наші мемуаристи не згадують імен розстріляних в НК, бо таких покищо не було, окрім тих випадків, коли Затонський наказував розстріляти без суду, як, наприклад, С. Короля. З усією певністю можна сказати, що багато в'яз-

нів були б не побачили світу, якби не несподівана втеча з Тернополю Затонського і його апарату.

Виконавчим органом Галицької Надзвичайної Комісії була місцева міліція, що провадила арешти. Спершу Конар хотів призначити на начальника міліції М. Кураха, але Затонський рішуче став проти, бо Курах, мовляв, націоналіст і позапартійний. На це місце призначили кол. чотаря УСС-ів Тадея Ковалика, що сліпо виконував волю Затонського. Відповідальні посади в міліції займали поляки й жиди; українці були рядовими міліціонерами, але й сюди їх приймали тільки на рекомендацію комуністів. Ковалик — людина з малою освітою, до війни слюсарський челядник Спожарського у Львові. В легіоні УСС-ів вибився своєю хоробрістю і став чотарем, але ідеологічно зовсім непомітний, менш помітний, ніж будь-який свідомий національно селянський юнак.

Галицькій Надзвичайній Комісії вдалася одна провокація, що її жертвою впав наш опозиційний гурток, про що хочу розповісти трохи докладніше.

На прохання Винниченка, висловлене ще в Харкові перед нашим виїздом у Галичину, Конар писав йому від нашого імени листи про те, що робив і плянував Затонський як голова Галдревкому. До нас дійшла була поголоска, що Винниченко постановив вертатися назад до Відня, звідки він приїхав до Харкова. Це нас стривожило, і ми зараз же написали йому, переконували, щоб він залишався в Україні й конспіративно працював у запллі. Його прихвність тоді (така була наша думка) більше поможе нашій справі, ніж діяльність за кордоном. Це питання ми довго обмірковували на спеціальній нараді цілого гуртка (Конар, Паліїв, Курах, Козоріз і Гірняк)*Ці наші думки були сконкретизовані в листі до Винниченка. На лихо не було тоді в Тернополі нашого постійного кур'єра, і Конар передав листа дочкою Немоловського на ім'я п. Голубович у Харків. Якраз тоді дочка Немоловського вибиралася до Харкова і погодилася передати Винниченкові листа. Досі вона дуже цікавилася загальними справами, зокрема нашою роботою в Галичині. Але одночасно вона запобігала протек-

* Бракувало ще С. Ткачівського, що саме тоді не був у Тернополі — Н.Г.

Н. Гірняк. Останній акт трагедії УГА. 16.

ції в Затонського, щоб рятувати свого чоловіка, який сидів, як уже згадано, в тюрмі в Харкові. Здається через це саме вона, може й несвідомо, відіграла ролю провокаторки. Як тільки п-і Голубович опинилася за містом, її зупинив начальник Надзвичайної Комісії Наваловський. Він докладно зревізував її багаж, забрав усі листи, що їх вона мала при собі, між ними й наш лист до Винниченка. Вийшло ніби якесь непорозуміння: Наваловський перепросив п. Голубович, вернув їй усі листи, окрім нашого, і пустив її в дорогу. Таким способом НК здобула наші листи, і наші зв'язки з Винниченком були викриті. Це дало привід Затонському до важливих заходів, про що буде мова далі.

Курах цілком слушно нотує в своєму щоденнику, що ми в Тернополі були не досить обережні, часто наївні. Ми не уявляли собі тих тисячних способів большевицького вивідання, деколи відбували наради в кімнаті в Конара в подільському готелі, не зважаючи на можливість підслухувань, що мусіло врешті привести до нашої деконспірації.

Лист Конара до Винниченка одразу попав до рук Затонського. Попри сенсаційне для нього викриття нашого листування з Винниченком його до живого мусів діткнути повний їдкої іронії тон на його адресу; Конар писав про ситий харч для членів Галревкому при одночасному голодуванні службовців, про централістичну політику голови комітету Затонського. З листа виходило, що опозиція таки діє. Ми здогадувалися, що Винниченко не сховає наших інформацій до кишені, але використав їх на те, щоб передати боротьбістам та укапістам, а ці з свого боку використовують їх для побороювання Затонського, якого вони не могли терпіти.

Затонський негайно скликав збори всіх галицьких комуністів і радянських службовців до найбільшої зали в Тернополі в т-ві польського „Сокола”. Він прийшов на збори з готовим пляном: скомпромітувати до решти Конара й його прибічників: партійних і позапартійних. Він почав свою промову про спроби „контрреволюції” втиснутися в ряди партії та в радянський апарат і „з середини їх розкладати”. Таке діється з самого початку революції в Росії, в Україні й тепер у Галичині ця сама „контрреволюція” починає підносити голову. Але чужна комуністична партія викриває такі затії ворогів і нещадно з ними розправиться.

ся. „Не думайте, товариші, що я говорю на вітер. Ось маєте доказ!” Затонський добув з портфеля листа, попросив на сцену Конара і, показуючи цього його листа до Винниченка, спитався: „Чи пізнаєте оце письмо?” — Конар страшенно змішаний, блідий відповів, що лист писаний його рукою. — „Будь ласка, прочитайте нам, що ви написали,” — каже з іронією Затонський. З тону Конара видно було велике хвилювання й зніяковіння. І для всіх членів нашого гуртка була це величезна несподіванка. Деконспірацію нашого гуртка ми відчували як великий удар. По скінченні читання листа Затонський продовжував свою промову, підкресливши, що пролетаріят не буде панькатися з укритими ворогами, які вкралися в довір'я радянської влади й готуються до рішучого удару ножем у спину пролетарів у відповідному моменті. Один з таких „типів”, С. Король, уже зліквідований, його слідами підуть інші.

Я ніколи не бачив Конара таким розбитим і пригніченим, як у тому моменті. Він ходив збайдужілий, апатичний. Також і ми були приготовлені до найгіршого. За кілька днів Затонський покликав до себе Конара й на диво став говорити з ним зовсім спокійним тоном. Сказав, що Конар мусить поїхати в Москву, до Сталіна в науку, до якого він (Затонський) передасть листа. Перед від'їздом з Тернополя Конар був ще раз у Затонського й спитав його, чи він доїде до міста свого призначення, тобто чи в дорозі його не зліквідують. На це Затонський подав йому руку й заявив, що він може бути спокійним, він доїде здоровим до Москви.

Ця розв'язка була для Конара приємною несподіванкою; він прийшов попрощатися зо мною. Так доля розлучила нас з Конаром. Ще раз я зустрів його влітку 1921 р. в Москві, коли був з делегацією Ю. Лапчинського на третьому конгресі Комінтерну.

8.

Визволення галицьких старшин з табору в Кожухові.

Доля запроторених у табір до Кожухова старшин УГА, УСС і СС була предметом особливих турбот нашого гуртка. Були ж там наші товариші зброї, високоідейні люди й хоробрі старшини, що перейшли трагедію наших армій в

чотирикутника смерті. Ми придумували різні способи, як би то вирвати їх на волю й повернути на рідну землю. Для большевиків це були „контрреволюціонери”, вороги народу, і тому ми не робили собі ніяких ілюзій, що вони погодяться на звільнення наших старшин. Ми стали видумувати всякі мотиви, під якими можна було б добитися дозволу використати їх як фахівців у різних ділянках адміністрації. Після довгих переговорів із Затонським він нарешті погодився притягти декого з них до праці в Галичині.

Склалося так, що він вислав Палієва в Москву у військовій справі. Ми поклали йому на серце справу визволення наших старшин з кожухівського табору. І Паліїв щиро за це взявся. Він був особисто в Кожухові й говорив з тими старшинами. Д-р І. Максимчук, автор спогаду „Кожухів”, каже, що Паліїв ставився до них неприхильно, бо, мовляв, був на послугах у большевиків. До такого висновку привід авторові „Кожухова” дали слова Палієва, сказані одній групі старшин у Кожухові. Але д-р Максимчук не додумався, що це була конечна гра Палієва, їхнього приятеля. Про око він мусів так говорити. Хто не мав безпосередньо справи з большевиками, той ніколи не може збагнути, на який ризик наражалися наші дійсні патріоти, вступаючи в компартію на те, щоб служити нашій загальній справі. Приклад з арештом Кураха й Рогульського в Балті дає наочний доказ того, як не раз треба було маневрувати, щоб не пошкодити справі й не деконспірувати себе самого в очах большевиків. Коли б було так, як твердить д-р Максимчук, то Паліїв не визволив би був багатьох старшин з Кожухова, які прибули до Тернополя й працювали там в адміністрації.

Про долю решти наших кожухівських в'язнів Курах оповідає так: „В р. 1940 я сидів у бутирській тюрмі (в Москві) в камері ч. 105. Зо мною сидів майор НКВД Яковлів, арештований під закидом шпіонажу на користь Фінляндії. Від нього я почув багато цікавих речей; м. ін. він позповів мені ось що: „Під осінь 1920 р. він був начальником транспортної колони ГПУ по річці Північній Двині; йому часто доводилося транспортувати в'язнів до Архангельська й на Соловки. Якось він супроводив транспорт старшин галицької армії, які „співпрацювали” з поляками й денікінцями проти советів. Між ними були та-

кі, що говорили між собою по-німецькому. Транспорт мав іти до Архангельська, куди спрямовували в'язнів з пересильної тюрми. Вони були в баржі, причепленій до малого річкового корабля „Вишхимз”. Коли минали Двинську затоку й випливали в Біле море, зірвалася буря, яка стала кидати малий легкий корабель, а ще дужче баржу. Баржа відірвалася від пароплава, і хвилі стали відносити її геть. На очах провідника транспорту вона затонула разом з в'язнями, врятувалися самі конвоїри. На питання Кураха, чому не рятували в'язнів, Яковлів відповів: „Не було приказа.”

Очевидно, самі большевики влаштували цю жахливу трагедію, щоб позбутися „ворогів народу”.

9.

Комедія з галицькою червоною армією.

З т. зв. військової політики Галревкому можна робити висновок про його „державну” політику, бо армія — це його збройна рука, це підстава й оборона держави. Але ж із того, що робив ревком Затонського в Галичині в військовій справі, видно, що він не мав ніякої державної програми. Коли під час 4. Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові нам удалося добитися реабілітації галичан і припинення червоного терору проти них, тоді й було дозволено організувати червону галармію для оборони Галичини проти поляків. Ця справа стала актуальною в момент протинаступу червоних на протипольському фронті. В таборі праці коло Ярославля над Волгою зформували навіть малий курінь (три сотні по 100 вояків) і вислали в Галичину. Коли червоні вступили в наш край, комуністи ширили по селах пропаганду за вступ до червоної галармії, яка має незабаром організуватись. Вступ до армії був добровільний. Але „уряд” Галревкому не видав у цій справі ніякого розпорядження. Коли держава плянує творити власну армію, то мусить видати відповідний закон. Уже з цієї одної причини агітація комуністів по наших селах не робила важного вражіння.

Однаке в деяких селах наші юнаки зголошувалися в ряди галицької армії. Про око Галревком мав у своєму складі також військовий комісаріят, тобто установу для

формування війська. Але тих, що з'являлися до нього, вибирали дуже мало та й вибраних спрямовували до московських дивізій. Колодій подає ось який випадок:

Із села Ігровиці (Тернопільського повіту — Н. Г.) зголосилися до червоної армії 23 юнаки; з них прийняли всього 4, решту відіслали додому; прийнятих відіслано до 47. червоної московської дивізії. Колодій працював у військово-вому комісаріаті; він твердить, що подібні випадки, як з ігровицькими добровольцями, траплялись щодня. Большевицькі політичні працівники в червоній армії дивилися на Галичину, як на частину Московії. Тому, коли червоні вступали в Тернопіль і їх привітали делегати від міста як визвольників з-під польського ярма, політпрацівник тієї частини у відповідь на привітання вигукнув: „Да здравствует свободная галиційская Россія!”

Як у Наддніпрянській Україні большевики не дозволяли формувати власних червоних частин, так і в Галичині вони не думали про тубільну червону армію; їхня агітація на мітингах мала виключно пропагандивний характер, бо ця справа була дуже популярна серед галицької молоді. Молодь хотіла мати власну армію. Ця армія була обмежена на згаданому одному курені (три сотні, по 100 вояків у кожній), зформованому в таборі праці в Ярославлі з решток коша УСС-ів; його командиром був пор. УГА Ковальчук, політичним комісаром кол. підхор. УСС-ів, потім хорунжий СС-ів Дмитро Бочан. Він був колись командиром чоти в групі І. Рогульського, попав у большевицький полон, перейшов там вишкіл і служив большевикам. В Тернополі він зустрів Кураха й намовляв його вступити так само на службу до большевиків. Потім пропала й чутка про нього.

Про Ковальчука ходили чутки після війни, що він вступив на службу до ЧК, дослужився ранги генерала. Але ця вістка непервірена.

Згадані два курені, що залишилися як спадщина по УГА, були вірні червоним. Але стрільцям большевики не довіряли, не дозволили поповнювати їх новобранцями, а коли польські війська перейшли в наступ, у вересні 1920 р, їх вислано під Грубешів. Там вони боролися хоробро. По замиренні з Польщею частина цих куренів служила в киевській міліції. Зрештою всіх большевики зліквідували.

Коли б большевикам пощастило було захопити всю Галичину й удержати її, не віддаючи радянській Польщі, та коли б вони набирали наших юнаків до червоної армії, вони ніколи не дозволили б галицьким полкам стояти в Галичині, а за старим московським звичаєм розкидали б їх далеко по Сибірі, Туркестані й інших далеких провінціях, а в Галичині стояли б полки московські.

10.

Радянська Галичина й радянська Польща.

Брак якоїсь ясної політики Затонського у військовій справі мав напевне кілька причин. Найважливішою була та, що большевики захопили надто малу смугу Галичини вздовж Збруча, яка не перевищувала 3-4 повітів Наддніпрянщини, без комунікаційного центру, яким був Львів. Не менше важливою причиною було те, що про майбутнє політичне становище Галичини тоді не було ще ясної думки в большевицькому центрі. Тому Затонський чекав інструкцій від уряду РСФСР, чи може від Комінтерну. У зв'язку з таким станом речей взагалі вся праця Галревкому мала характер тимчасовості.

Між самими членами Галревкому були доволі розбіжні думки про майбутню долю Галичини; поляки й жиди комуністи хотіли бачити її в складі радянської Польщі, галицькі українці-комуністи мріяли про створення з Галичини т. зв. радянської Швейцарії, тобто автономної республіки без національного обличчя. Як країна, що лежить між Сходом і Заходом, вона, на думку цих комуністів, повинна бути осідком Комуністич. Інтернаціоналу. Гурток Конара рішуче відкидав таку концепцію. Галичина могла стати зборищем найгіршого комуністичного елемента, що налінув би сюди з різних країн, авантюристів, а то й кримінальних типів, скомпромітованих у себе вдома. Вони зробили б з нашого краю пекло. Цей гурток бажав приєднання Галичини до УСРР. Сам Затонський не висловлювався про це ясно, але не був проти концепції галицьких комуністів-українців — створити з Галичини радянську Швейцарію. Але його становище прояснилося з моменту одержання інструкцій з Москви. А вони були такі: тісно співпрацювати

з радянським польським урядом, який був уже зформований у Менську, на Білій Русі й чекав моменту захоплення більшовиками Варшави, щоб зараз же проголосити радянську Польщу. В цьому польському Ревкомі були м. ін. Мархлевський і Фелікс Кон. Він провадив переговори з Галревкомом у справі цієї співпраці проти білої Польщі. Для налагодження цієї співпраці Затонський вислав до Менську спершу Михайла Барана, а незабаром по тому ще й Нестора Хомина. Звідти прийшла вістка, що на домагання польського Ревкому Москва погодилася на приєднання до Польщі всієї Галичини, тобто й східньої її частини. З цією метою галицький Ревком Затонського мав співпрацювати з польським Ревкомом. По одержанні таких інструкцій Затонський зразу змінив курс політики на користь польських комуністів.

Про те, як справа „співпраці” Затонського з польським Ревкомом стала відома в Тернополі, розповідає Б. Колодій у своїм спогаді ось що:

„В комісаріяті військових справ працював М. Курах, що був дуже схожий на одного з секретарів Затонського. З Менську приїхав зв'язковий, галицький комуніст Дмитро Барчук, що привіз інструкції для Затонського й листи від Барана та Хомина. Саме тоді Затонський був на засіданні Ревкому, тому Барчук хотів передати привезені матеріали через котрогось із секретарів. В цей момент появився Курах, і на нього вказали як на секретаря Затонського. Барчук у добрій вірі передав Курахові матеріали, а той, звичайно, поцікавився їхнім змістом і шойно потім передав їх справжньому секретареві Затонського.

Того самого дня ввечорі в помешканні Кураха зібралося кілька старшин, що працювали в різних установах, і він поінформував їх про зміст тих листів та інструкцій, які так наочно свідчили про зрадницьку політику більшовиків. На цій нараді були: Конар, Паліїв і Козоріз. Справи, що їх зреферував Курах, дуже здивували всіх, бо ж вони, як члени уряду Затонського, нічого не знали про ту політику, яку за їх плечима провадив Затонський. Було вирішено заінтереплювати його в цій справі й протестувати проти таких закулісних махінацій, якими він порушує права українського населення Галичини. На найближчому засіданні Галревкому Конар дійсно дуже гостро скритикував

діяльність Затонського й протестував проти його таємних переговорів з урядом радянської Польщі поза плечима інших членів Галревкому. Затонський відповів, що він за свої вчинки відповідає перед московським центром і веде таку лінію, яку йому наказано. Він не стерпить ніякої опозиції з боку „шовіністів і сепаратистів”. У нього досить сили, щоб дати собі раду з ними. Але справи приєднання Галичини до Польщі не заперечив.”⁶¹

Дальша розповідь Колодія про наслідки виступу Конара не є правдива. Він каже, що після того засідання Галревкому Затонський розпустив галицьку комуністичну партію, при перереєстрації її членів усунув з неї політично непевних людей і таким чином позбувся опозиції в своєму „уряді”. Потім позаарештовував галицьких старшин; м. ін. наказав арештувати Кураха, Горбачевського, Жмура й Капусту. Неправдиво також характеризує він роллю Палієва в цій справі: і про арешт Горбачевського й Капусти і про арешт Кураха. Про те, як воно було насправді, була мова вище.

Характеристичним для політики Затонського в Галичині було ось що: в Бродах червона армія захопила великий товарний поїзд, навантажений сільськогосподарськими машинами. На засіданні Галревкому Затонський заявив, що воєнну здобич треба вислати в Москву, як тільки направлять знищену залізницю, Проти такої настанови голови комітету виступила опозиція. Вона вимагала, щоб залишити здобуті машини для розподілу їх між нашими селянами, що їх господарство знищене воєнними діями останніх років. Затонський обстоював своє, він твердив, що московський центр розподілить машини так, як вважатиме за потрібне. Скінчилося тим, що ці машини таки помандрували до Москви.

11.

Зустріч Затонського з українською інтелігенцією.

Якось наприкінці червоної окупації Галичини Затонський скликав українських інтелігентів Тернополя на нараду-конференцію. Зібралися всі, хто в той час був у Терно-

⁶¹ Пор. Б. Колодій — цит. твір, ст. 20-21 — Н. Г.

полі. Велика заля польського т-ва шк. народніх була виповнена по береги. М. ін. були також ті наші інтелігенти, які верталися з Наддніпрянщини додому, але через воєнні події чекали нагоди, коли відкриється їм дорога на захід. Був між ними проф. Прийма, до війни директор гімназії в Яворові; він перейшов з УГА за Збруч улітку 1919 р. і вчителював на Полтавщині. Тепер же вертався до свого місця праці.

Затонський показав себе тоді перед нашими інтелігентами з найгіршого боку. Почав свою доповідь про значення пролетарської революції світового маштабу й раз-у-раз накидався на галицьку „зацофану” інтелігенцію, лаяв її модними тоді в большевиків словами ”запроданці капіталізму”, „політичні проститутки”, закидав їм брак розуміння далекосяжності сучасного великого процесу. Досі він ніколи не зустрічався з галицькими інтелігентами, а справлявся виключно на інформаціях своїх поплечників комуністів. Серед усіх ворогів пролетаріяту, на його думку, перше місце займає галицька інтелігенція; вона духово бідна, примітивна, наскрізь назадницька, не видала з своїх рядів жодної великої людини ні в літературі, ні в політиці. Тепер, коли пролетарська червона армія вступила в Галичину, щоб закріпити здобутки революції й понести її далі на захід, ця інтелігенція, замість включитися у великий процес, стоїть осторонь і чекає повороту білої Польщі, а з нею „авантюристка, наймита капіталістів” Петлюри. Та поки вони тут появляються, він, Затонський, розправиться власною рукою з тими, які не хочуть співпрацювати з радянським урядом, так само, як він розправився з не одним ворогом пролетаріяту в Наддніпрянській Україні. Говорив він із затиснутими з люті зубами, раз-по-раз ударяючи об револьвер, що висів у нього при боці. Якийсь несамовитий садизм пробивався з його погроз. Коли взяти до уваги ще й зовнішній вигляд Затонського, що вражав неохайністю, скуйовдженою чуприною й густою нестриженою бородою, то він міг зробити тільки дуже негативне враження на приярних. З доповіді Затонського виходило, що він мав у пляні розправлятися „по законам революції”, тобто ліквідувати потенційних ворогів революції, яких він бачив у галицьких інтелігентах.

Біля мене сидів на зборах один старший віком учитель

гімназії, Бр. Старецький; він не міг спокійно слухати теревень Затонського й реагував на його тон вигуками: „дурень!“ „Хам!“ тощо. Я мусів гамувати обуреного старого, остерігати його перед великою бідю, яка могла його за це спіткати.

Після доповіді взяв слово проф. Прийма. Він спокійним речевим тоном збивав твердження Затонського про галицьку інтелігенцію, вказав на факти, що з її рядів вийшли такі визнані в світі таланти, як Франко, Стефаник; доводив, що ця інтелігенція, вийшовши з народу, жила близько з ним, захищала його в потребі, помагала селянинові піднестися з темряви й господарських злиднів, вела провід у боротьбі народу з чужими панами, визискувачами та всякими народніми п'явками. Аграрний страйк галицьких селян організувала наша молода інтелігенція. Коли ж після розпаду Австрії над нашим краєм повисла небезпека нової неволі в ярмі польського поміщика, то ця інтелігенція вела селян у бій за політичну й господарську волю, а тепер разом з народом карається в польських тюрмах. Доповідач Затонський не має ніякого поняття про життя Галичини в минулому, про твердий шлях росту галичан від хвилини визволення їхнього краю від польської шляхти, яка привела була наш нарід до повного культурного, політичного й господарського занепаду; ні врешті не знає про велику ролю галицької інтелігенції в тому процесі росту народніх мас. Думки Затонського про цю інтелігенцію сперті на інформаціях молодих примітивних людей, які демагогічно кричать про заскорюзлість інтелігентів галицької землі, бо така тепер мода, такий дух часу.

Спокійний тон промови Прийми й суттєва аргументація його тез не могли не вплинути на Затонського. Одначе він не хотів залишити за своїм опонентом останнього слова; тому у відповіді Приймі він тільки повторяв свої думки, але не входив у саму сутність справи. Всі виходили з наради з несмаком, пригнічені тим, що почули від голови „уряду“ ГСРР.

Наш гурток зібрався того ж дня увечорі на нараду в домі моєї покійної сестри на вул. Бродзінського, щоб обміркувати ситуацію, створену виступом Затонського. З досвіду ми знали, що його погрози не залишаться голословними, що за ними прийдуть діла. Затонський мусів пе-

редбачати, що наша інтелігенція гостро zareагує на віддачу радянській Польщі нашого краю, що мало незабаром статись. Тому він мав у пляні профілактично розправитися з потенційними ворогами, яких він бачив, звичайно, не безпідставно, в галицькій інтелігенції. Наш гурток на своїй нараді довго розважав над цим питанням; річ була в тім, яке мало бути наше становище щодо можливої кривавої розправи Затонського; чи мали б ми спокійно спостерігати це, чи якомсь реагувати. Пасивністю в цьому випадку ми стягли б на себе велику відповідальність перед історією й народом. Після довгих розважань над цією справою ми остаточно вирішили: краще наложити головами, ніж стягати на себе вину (хоча б посередню) нашою пасивністю. Отже, коли впаде перший наш інтелігент з руки Затонського, то другим мусить упасти Затонський від наших рук.

Нарада відбувалася пізно вночі, без світла ми зійшлися й розійшлися. Так ми чекали в поготівлі; настала хвилина небувалого досі напруження нервів.

12.

Несподівана втеча червоних з Галичини.

Тим часом події покотилися бистрим темпом і відвернули увагу Затонського від плянованої „пацифікації” галичан. В перших днях вересня стала помітною нервозність в оточенні Затонського. Він був постійно зденерований, раз-у-раз бігав до телеграфно-телефонної установи, перебував там цілими годинами й говорив з більшовиками, їхнім командуванням на фронті, з Києвом, Москвою. Прийшли вісті про польський великий наступ та про відступ червоних на цілому фронті. З Тернополя вислано поспішно на фронт цей курінь „червоних галичан”, який уцілів з колишньої УГА. Він під командою кол. пор. УГА Ковальчука боровся проти поляків під Грубешовом і це не було без наслідків для нас, бо більшовики трохи зм'якли й припинили свої нагінки на наших людей. Зрештою їм забракло часу на масові арешти й розправу з „жовто-блакитною контрреволюцією”. Польська армія наступала на цілому фронті, а на півдні перейшли в наступ також формації армії УНР та, зфорсувавши Дністер біля Нижнева,

спішно посувалися на північ — на Тернопіль. У большевиків не було ніяких резервових частин, які спинили б цей наступ кінноти УНР.

Про ці події на фронті ні ми, ні населення Тернополя нічого не знали, бо Затонський держав це в суворій таємниці навіть від членів свого „уряду”. Аж 12-го вересня зчинилася в радянських установах у Тернополі нагла велика паніка. Затонський зник уже вночі із своїм найближчим штабом, наказавши агентам Надзвичайної комісії та міліції евакуювати все майно та акти Галревкму. Всі службовці мали відступати на Підволочиське, а в Волочиському чекав на них евакуаційний поїзд під парою.

Населення міста зникло з вулиць, що були тепер, немов вимерлі. Тільки на схід котилися реквізовані міліцією вози з нагробованим у мешканців майном. Саме тоді большевики зреквізували в приватних домах все білля, подушки, одяг, ковдри для заплянованої в Тернополі лікарні; все це вони тепер вивезли з міста. Так ганебно скінчилася семи-тижнева влада червоних у Галичині. Несподівана для самого Затонського втеча його „уряду” врятувала від смерти не тільки в'язнів НК, але й „потенційних ворогів” з-поміж нашої інтелігенції.

Наші мемуаристи, що перебували в той час у Галичині й бачили політику большевиків, однозгідно стверджують, що Галицька Соціялістична Радянська Республіка належить до найчорнішої доби нашої визвольної війни після падіння московського царату й австрійської монархії. Влада большевиків позначилася безладдям, насильствами й грабунками.

З а к і н ч е н н я

Трагедія галицьких українців, що за Вільну Соборну Українську державу принесли чи не найбільшу жертву крові, довершилася восени 1920 р., коли їх край попав знову й остаточно під владу західнього історичного ворога. Московські большевики не бажали приєднання Галичини до радянської України, бо висока національна свідомість і здисциплінованість галицького селянина була б небезпечним розсадником духа спротиву серед наддніпрянського населення, яке до того ще саме тоді розгортало масовий

повстанчий рух проти червоних окупантів. Ленін, що в листопаді 1914 р. в Цюріху гаряче боронив Галичину проти руїницікої політики Бобринського, тепер лаштувався віддати цю землю польській комуністичній владі. А коли йому не вдалося перемогти польську армію, він відступає наш край білій Польщі за ціну замирення. І Польща й РСФСР були над берегом господарської руїни, до того Московщина була zagrożена могутнім повстанчим рухом в Україні та наступом білого генерала Врангеля з півдня. Мир з Польщею був для неї питанням життя.

Як у другій половині 17 ст. в Андрусові, так у 1920 р в Ризі обидва найближчі сусіди й найлютіші вороги України розривають її живе тіло. Польща цинічно зриває Варшавський договір з урядом УНР і так відплачує йому за жертву крові українських стягів, принесену в боротьбі проти большевиків в союзі з поляками. Обидва ці вороги України, засліплені імперіялізмом, топлять у крові зрив нашого народу до волі. Одні заплямовують його як „націоналістичну контрреволюцію”, другі — як „бунт холопства рускего”. Слова Леніна „нашу перемогу завдячуємо щасливому випадкові й помилкам Європи” можна віднести також і до Польщі, а Захід по нинішній день платить за свої помилки в рр. 1917-20.

Доля большевицької революції вирішилась на землях України в 1920 р. Останній шанс на знищення большевизму пропав у Ризі 1920 р.

Лихолат пише про Ризький мир:

„З метою швидшого замирення, щоб звільнити сили для закінчення боротьби з Врангелем та ліквідації петлюрівських військ радянський уряд Росії й України погодився на територіяльні поступки на користь Польщі. При ній залишилися Західня Білорусь, Західня Україна й частина Волині (Ковельський, Луцький, Дубенський, Ровенський, Острозький і Крем'янецький повіти).* Знищуючи в особі Петлюри організовану національну контрреволюцію, ми забезпечуємо цілість радянської влади в Україні і робимо її єдиною надією в очах поневолених робітничих мас Західньої Волині, Східньої Галичини, Угорської (Закарпатської) України.

* Не згадано Підляшшя, Полісся й Холмщини. Н. Г.

Кінчаючи з Петлюрою і Врангелем, Українська Радянська Соціалістична Республіка дістає можливість твердо стати на ноги і тим самим підготувати умови повного визволення українського народу, а в тому й тієї його частини, яка залишилася під ярмом наших ворогів.⁶²

Ясно й щиро. Для большевиків Ризький мировий договір був на ділі тільки передишкою в їхньому послідовному змаганні понести свою революцію на Захід. Тому не довго втішалася поверсальська Польща своїми територіяльними здобутками на наших Західніх Землях. По двох десятках літ вона перша впала жертвою свого недавнього співника в поневоленні України — московського імперіялістичного молоха.

Після ліквідації зовнішніх фронтів большевики могли спокійно розбудовувати свій військовий потенціал коштом багатих українських ресурсів та невільничої праці нашого народу. В рр. 1939-45 вони здійснюють другий етап своєї глобальної програми й загарбують пів Європи (знов же дякуючи помилкам Заходу!), величезні простори Азії з вихідними базами для дальшого наступу. Тепер же, за доби т. зв. холодної війни вони простягають руки до африканських опірних пунктів; з повною цинізму облудою вони пропагують визволення колоніяльних народів виключно на те, щоб по захопленні контролі над ними здійснити свою давню мрію — панування над світом. Пропагована ними „коекзистенція” Сходу й Заходу це ніщо інше, як звичний у них маневр, потрібний для того, щоб у відповідний момент стартувати до останнього етапу в глобальних вимірах.

Саме тепер світ переживає чи не найтяжчу кризу в своїй історії: піде Захід на маневр большевиків чи ні? Існує поважна небезпека, що здійсниться теза західньо-німецьких соціалістів: „Хто пробує пактувати з комуністами, той загине від такої спроби; хто подає комуністам мізинець, той утратить цілу руку”.

З найбільшим напруженням культурний світ чекає на те, чим скінчиться сучасна коекзистенційна дурійка.

⁶² Пор. Лихолат: лит. твір, ст. 493 — Н. Г.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Авдієнко 54, 72, 81, 112
 Авсеєв 72
 Алиськевич М. 132, 133
 Аралов 26, 156

Б

Багалій Д. 202
 Байгерт 175
 Байло 210
 Балицький Микола 38, 54, 63,
 117, 118,
 Балицький Мих. 24, 31, 69, 117,
 118, 127, 128
 Бандурський 140
 Баран М. ХІУ, 156, 157, 158,
 175, 176, 220, 223, 232,
 248
 Баран Ст. 76
 Баранович 175
 Барчук Дм. 248
 Бачинський 174
 Безпалко О. 171
 Безручко 54, 115
 Бендзя П. 9
 Берзин 154
 Бізанц А. 153, 175
 Білик Дм. 54, 86, 158
 Білінкевич Б. 153, 176
 Білозор В. ХІІ, ХVІ, 5, 148
 Біляч М. 86
 Бісик М. 17, 31, 54, 118
 Благодір О. 63
 Блакитний-Еллан 54, 80, 86, 87,

88, 95, 112, 159, 160
 Бобинський В. 158
 Бобринський 192
 Богуславський 29
 Божко 10
 Бойко В. 33, 69, 86, 98, 107,
 116, 118, 127
 Борис Фр. 17, 118
 Бородієвич Є. ХІ, 6, 153
 Бочан 246
 Бредов 28, 31, 35, 37, 170
 Будай Л. 34
 Букшованний О. 210
 Бурачинський А. ХІІ, 148

В

Вайнер 176
 Васишин Е. ХVІ
 Василько М. 196
 Васьків І. 24, 29, 69, 98, 107,
 116, 118
 Вацьк М. 30, 152
 Велитович Ст. 170
 Венгринович Ст. 169, 170
 Веремієнко І. 10, 54, 55
 Винниченко В. 160, 210, 213,
 241, 242
 Вітанович І. 170, 175
 Витвицький Ст. 87
 Вітошинський 63
 Власов (рос. л. с-р) 22, 24, 29,
 100, 101, 118, 124
 Власов (сот.) 52
 Войціховський Ю. 21, 54, 113,
 118, 124

Н. Гірняк. Останній акт трагедії УГА. 17.

Волинець 173, 174
Волков 154
Волощук 136
Волох 10, 67, 210
Воевідка Я. 43, 151
Врангель 254, 255

Г

Гаврилів М. 234
Гаврилюк 234
Гайдукевич О. XI
Гайдучок Ст. XII
Галуцинський М. 204
Галицький С. 209
Гарасимів Б. 171
Гарматій 238
Гачкевич О. 7, 14, 18, 24, 29,
31, 68, 117, 118, 119
Гіряк В. 176
Гіряк О. 70, 232
Гладкий 10
Головінський Ю. 162, 163, 166
Голуб 60
Голубович (прем'єр УНР) 190,
234, 241, 242
Голубович (прем. ЗУНР) 81
Горбачевський Л. XVI, 211, 235,
236, 240
Григорійв 87
Гринько 54, 80, 86, 88, 112
Грушевський М. 135, 160
Грушевський Ол. 81, 82, 112,
113
Гупаловський 135, 136, 139

Г

Гадзінський В. 48, 131, 132,

145, 146, 158
Гіжовська М. 33, 118
Гойв 173, 175
Грех Я. 17, 54
Грохольський 124

Д

Давид Гр. 14, 18, 24, 26, 30,
117
Данченко 10
Денікін 8, 9, 10, 14, 19, 24, 28,
85, 87, 92, 100, 123, 133,
144, 145, 146, 160, 165
Дзержінський 80
Дидик 169
Дівнич 170
Дідуник 24, 124, 127
Долуд 174
Долинський Д. 17
Домарацький А. 17, 118
Доників-Шекерик П. 38, 40, 53,
54
Досвітній О. 159
Дубас П. XVI
Дубовий 40, 69, 153
Дубровський В. 81
Думін О. 176
Дурдуківський В. 81

Є

Євкєн 88
Єфименко 203
Єфремов С. 81

З

Заклинський М. XVI

Заклинський Р. 158
Заліпський 171
Залужний 176
Замора Ф. 49, 118, 158
Запутович 158
Затонський В. XIII, XIV, 25, 27,
28, 38, 44, 47, 48, 49, 68,
71, 75, 76, 79, 84, 87, 88,
96, 98, 99, 100, 101, 102,
103, 104, 107, 108, 111,
112, 113, 114, 115, 116,
118, 124, 127, 128, 150,
151, 155, 158, 160, 171,
175, 176, 214, 25, 220,
225, 227, 232, 234, 236,
237, 238, 241, 242, 244,
245, 247, 248, 249, 250,
251, 252
Зінов'єв Гр. 199
Змієнко 115
Зубрицький 173

I

Іванець І. 170, 175
Іванов 132, 146, 152, 175
Індишевський Ст. 54, 59, 118
Ірчан 169

К

Кай І. 49
Калиниченко О. 70, 114
Камінський 17
Капуста М. 236
Касяненко Є. 81
Квітка Гр. 201
Кичун І. 17, 54
Кічура Мел. 158
Клим 171
Клодницький В. XVI, 63, 64, 65,

66, 67
Клунний Дм. 72
Ковалик Т. 241
Ковальчук 246
Ковтунович К. 20, 21, 24, 29,
33, 54, 64, 69, 79, 81, 96,
100, 101, 118, 119, 120,
124, 147
Козицький 40, 44, 49, 50, 60,
69, 147
Козлянюк М. 17, 53, 86, 112,
113, 118
Козоріс М. 24, 30, 31, 54, 117,
118, 158, 230, 241, 248
Колодій Б. 211, 226, 230, 239,
245, 248, 249
Колодницький Ом. 131
Колчак 200
Коляда Микита 20, 24, 29, 69,
147
Кон Ф. 80, 159
Кондрацький Фр. 24, 69, 81, 86,
91, 96, 97, 98, 101, 103,
107, 115, 116, 118, 127,
128, 135
Кондрашенко М. XIII, 227
Коновалець Є. 17, 20, 54, 83
Король С. 76, 230, 236
Коссаж Гр. 228
Котовський 131, 210
Кох Г. 170
Коханенко Є. 18, 22, 25, 29, 31,
33, 38, 48, 69, 75, 76, 96,
97, 98, 103, 104, 107, 111,
127, 234
Кравс А. XII, 47, 48, 49
Красвський 135
Красовський 10
Крат XII, 147
Кручинський М. XIV, 40, 43, 44,
50, 51, 55, 56, 69, 128,

151, 157, 167, 175, 190,
193, 194, 195
Кудрицький М. 81
Кузьма О. 169, 170
Кулик 234
Купчинський Р. XVI
Курах М. XVI, 17, 20, 24, 26,
30, 60, 63, 65, 69, 70, 79,
80, 81, 85, 86, 87, 91,
101, 108, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118,
127, 128, 159, 211, 229,
230, 241, 242, 244, 245,
246, 248
Курбас Л. 70, 75
Кучеріжка Ом. 17, 54
Кухтин 177

Л

Лавріненко Ю. XVI
Лапчинський Ю. 204, 243
Ледерей XI
Левицький М. XIV, 227, 228,
232
Левицький О. XI, 146
Левицький Р. 203
Денін В. 9, 32, 80, 86, 96, 112,
157, 165, 191, 192, 193,
195, 199, 253
Лизанівський І. 38, 54, 87, 112,
114, 115
Лисівський Т. 169
Лисняк О. 7, 37, 38, 104, 133,
135, 149
Лихолат А. 196, 197, 211, 221,
222, 236, 254
Літвінович 234
Льобковіц В. XII, 144
Льонер Ф. 35
Лукіянович 30, 31

Луцький М. 161, 163
Любченки (брати) 81, 86, 88,
112, 159, 160
Люц 175
Лямезан 204

М

Мазепа І. XV, 8, 9, 10, 67, 76,
82, 114, 117, 145, 166,
Мазуренко К. XVI, 134, 145
Макарушка Л. 161, 162, 163
Максимчук І. XI, 140, 143, 153
Макух І. XIII, 38, 39, 40, 54,
63, 67, 88, 117, 118, 124,
136, 146
Малишевський П. 24, 29, 69,
Маренін М. 17, 118
Марків 30, 31, 70, 118, 123
Мархлевський 80
Матвійків І. 124, 127
Махно 67
Медвідь 173
Метлинський А. 201
Мержинський 80
Мигович П. 158
Микита 7
Микитка О. 6, 13, 14, 17, 37,
104, 114, 129, 133, 134,
135, 139, 140, 143, 144,
145, 146, 148, 149, 153,
175
Мирон 176
Михайлик П. 38, 71, 75, 79, 84,
98, 107, 116, 118
87, 99, 102, 103, 104, 107,
108, 111, 113, 118, 127,
128, 157, 159, 175, 176
Мицкевич А. 158
Мошешій 7
Молчанов 22, 48

Музичка А. 24, 54, 118, 148
Муралов 10, 26, 28, 68, 156,
157, 162, 165

Н

Наваловський XIV, 232, 240,
242
Навроцький О. 163
Нагайло 171
Назарук О. XI, 87, 231
Нахамкес 165
Неїло 10
Немоловський І. 168, 190, 233,
241
Німилович 172
Норич-Дзіковський 240
Носковський О. В. 217

О

Околот П. 169, 170
Олексій 173
Омелянович-Павленко М. 8, 53,
54, 55, 56, 59, 76, 81, 82,
84, 85, 87, 98, 101, 108,
113, 114, 117, 118, 120,
134, 145, 147, 162, 166,
170, 177, 181, 182
Онищук А. 38, 54, 118
Онуляк 157
Опока М. 17, 20, 26, 30, 38,
54, 69, 79, 80, 81, 86, 87,
92, 95, 96, 98, 99, 100,
101, 104, 111, 113, 114,
115, 116, 150
Орлівна 68
Орфойський К. 169, 170
Отмарштайн 13

П

Палащук (Конар) Ф. 31, 38, 54,

117, 118, 158, 160, 169,
190, 195, 201, 213, 214,
224, 225, 227, 230, 235,
240, 241, 242, 243, 248,
249

Паліїв Дм. 7, 8, 14, 18, 146,
147

Паліїв Ом. 30, 117, 118, 158,
228, 229, 230, 231, 232,
241, 244, 248

Панас М. 26

Панейко В. 87

Паньківський К. ХУ

Перемикін 5

Петлюра С. В. XV, 5, 10, 76, 81,
82, 83, 84, 85, 87, 88, 92,
95, 114, 117, 120, 154,
160, 164, 176, 178, 193,
216, 217, 255

Петрик 10, 31

Петрушевич Є. XIII, XV, 8, 9,
10, 14, 76, 81, 87, 92, 114,
117, 120, 123, 160, 212

Пілсудський Й. XIV, 160, 161,
164

Пляттен Ф. 9, 10

Полоз М. 86, 87, 88, 95, 96,
104, 112

Полянський Ю. 173, 174

Порайко В. XIII, 38, 44, 49, 71,
75, 76, 79, 84, 96, 97, 98,
99, 101, 102, 103, 104,
107, 108, 113, 116, 118,
124, 127, 128, 129, 152,
158, 160, 168, 171, 175,
230

Порайко І. 124, 127, 128

Постолюк П. ХУ

Прийма 250, 251

Примак 220

Приходько А. 54, 79, 80, 81,

Р

- Раковський Хр. 194, 195
 Ратич О. 223, 224
 Ревуцький 172
 Решетуа 170
 Річицький А. 54, 81, 95, 112
 Рогульський І. 20, 24, 30, 54,
 59, 60, 63, 103, 108, 113,
 117, 118, 120, 123, 127,
 128, 149, 229, 244, 246
 Романов (рос. менш.) 72
 Романюк 171
 Романченко 115
 Ростока-Сидоряк І. 30, 33, 48,
 69, 98, 103, 104, 107,
 116, 118, 127, 128

С

- Савчин М. XVI
 Самоходов 135
 Сембай І. 154, 155
 Сенік 240
 Сірко І. 47, 124
 Сіяк І. 157, 158, 195, 234
 Скоропадський П. 85
 Скрипник М. XII, 54, 86, 87,
 88, 91, 92, 95, 96, 104,
 111, 113, 116, 118, 191,
 197, 234
 Смекаль 140
 Смулка Л. 172
 Солодуб 47, 152
 Сохоцький Ів. XVI, 47
 Сталін 227, 243
 Станімір О. XVI
 Старецький Бр. 250
 Староселець 171
 Стахів М. XVI, 197
 Стахур 133

- Степанишин 63, 65
 Стефанік В. 251
 Струханчук Я. 153, 154, 155,
 171, 234
 Струць В. 169, 170
 Сумовський 20
 Сумневич Ф. 35, 36, 54
 Сушко Р. 115

Т

- Тарнавський М. 14, 17, 132,
 145, 146, 147, 148
 Твердохліб С. 240
 Тимошенко 210
 Ткачівський С. 54, 86, 241
 Тобілевич С. В. 67, 69, 231
 Томкевич XIV, 232, 240
 Троцький Л. 10, 18, 32, 80,
 157, 158, 165, 195
 Турок М. 17, 54, 60
 Турчин 7
 Тухачевський 176
 Тютюнник Ю. 33, 60, 76, 113,
 159, 163, 177, 178, 179,
 180, 181, 182, 183

У

- Угрин-Безгрішний М. 24, 31, 33,
 69, 86, 98, 99, 101, 116,
 118
 Удовиченко Ол. XII, XV, 162, 174

Ф

- Феденко П. 177, 182
 Франко І. 238, 251
 Фролов М. 5
 Фрунзе 176

Х

Хвиля А. 8, 14, 18, 19, 20, 22,
23, 24, 25, 27, 29, 34, 38,
39, 40, 50, 54, 64, 100,
101, 118, 119, 120, 124,
147, 190
Хомни 240

Ц

Цебровський В. 236
Ціммертан 17
Цівірко 59
Ціріц А. 6, 13, 37, 104, 129,
133, 134, 135, 136, 139,
143, 144, 145, 146, 148,
149, 153, 175
Цьокан Іл. XI

Ч

Чайківський Вас. 7, 24, 29, 54,
117
Чайківський Ю. 17, 54, 88
Черняхівські (О. і Л.) 81, 112,
113
Чехівський В. 205
Чумак Ст. 154, 158

Ш

Шаманек 175
Шаповал 87

Шашкевич 55
Шепарович Е. 35, 153
Шепарович Ю. 7, 153, 172,
174, 175
Шенель XIV, 63, 65
Шентицький А. 212
Шеремета 173
Шілінг 17
Шкрумеляк XI, 6, 7, 131
Шдемкевич М. XVI
Шляхтиченко 173
Шостак 66
Шумський 54, 80, 86, 87, 88,
96, 112, 196
Шухевич Ст. XI, 7, 8, 20, 24,
36, 37, 38, 63, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 136,
139, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151,
152, 153
Шухевич Т. 173

Ю

Юденич 200

Я

Яворівський Є. 158
Яворська М. 54
Якір 232
Яковлів 244, 245
Янота 81

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- 1) О с и п Н а з а р у к : „Рик на великій Україні“, вид. „Український Цранор“, Відень 1922.
- 2) Є в л е н ь о р о д і е в и ч : „В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні“, вид. Окниша „Нове життя“, Львів 1921.
- 3) О с и п Л е в и ц ь к и й : „Галицька Армія на Великій Україні“, вид. „Українські Мемуари“, Відень 1921.
- 4) Ю р а Ш к р у м е л я к : „Поїзд мерців. Картина жертв і трудів“, вид. „Червона Калина“, Львів 1922. Та сама праця передрукована в Бібліотеці „Америки“, ч. 12 п. н. „Кривавий Шлях“.
- 5) С т е п а н Ш у х е в и ч : „Спомини з Української Галицької Армії 1918-22“, частини 1-5, вид. „Червона Калина“, Львів 1929.
- 6) о. Ст. Г а й д у к е в и ч : „Було колись. Із записника полевого духовника УГА“, вид. „Червона Калина“, Львів 1935.
- 7) Д-р І в а н М а к с и м ч у к : „Кожухів“. Спомин. Вид. „Червона Калина“, 1930 р.
- 8) І л ь к о Ц ь о к а н : „Від Денікіна до большевиків“.
- 9) Д-р А н д р і й Б у р а ч и н с ь к и й , сан. шеф УГА: „Моя відповідь“, Літопис Черв. Калини, 1930, ч. 6, ст. 7-10.
- 10) Ст. Г а й д у ч о к , сан. пор. УГА: „На маргінесі „Споминів“ Д-ра Ст. Шухевича“. Літ. Черв. Калини 1930, ч. 3, ст. 22.
- 11) Р. С. (Ген. Військ УНР): „Рефлексії на „Спомини“ Д-ра Ст. Шухевича“. Літопис Черв. Калини 1930, чч. 1-2.
- 12) В і л ь г е л ь м Л ь о б к о в і ц : „Похід на Київ“, недрук. праця старшини УГА — архів П. Постолюка.
- 13) Генерал А н т і н К р а в с : „За українську справу“, вид. „Червона Калина“, Львів 1937 року.
- 14) Ген. О л е к с а н д е р У д о в и ч е н к о : „Україна в війні за державність“, Вінніпег 1954. Вид. Д. Микитюка.
- 15) Ген.-хор. М. К р а т : „Різними шляхами“. Бюлетень ОБВУА — додаток до „Народньої Волі“ ч. 30 з 4. серпня 1951.
- 16) І с а а к М а з е п а : „Україна в огні й бурі революції“, чч. 1-3, вид. „Прометей“ 1951 року.
- 17) І с а а к М а з е п а : „Підстави нашого відродження“, вид. „Прометей“, 1946 р.
- 18) Д-р В о л о л о д и м и р Б і л о з о р : „Слідами епідемій УГА“. Лікарсь. Вісник“ 1921 р.
- 19) Дм. П а л і і в : „На чисту воду“, Літопис Черв. Калини, 1930, чч. 6-7.

- 20) Ю. Т ю т ю н и к : „Зимовий похід“, вид. Трембіта. Коломия-Київ 1933.
- 21) М. К у р а х : недрук. записник (архів Бураха).
- 22) М и к о л а А л е к с е в и ч , сотник УГА: „Шів року під большевиками“. Літ. Черв. Калини, 1933, ч. 9.
- 23) К о с т ь М а з у р е н к о , пор. УГА: „Останні дні Начальної Команди УГА“, недр. спогади.
- 24) Пор. М. М и г о в и ч : „При першій бригаді ЧУСС-ів“, Літ. Червон. Калини 1933, ч. 10-12.
- 25) Пор. П. Г о л и н с ь к и й : „Останні дні ЧУГА“. Календар Черв. Калини, 1931.
- 26) Т. Л и с і в с ь к и й : „Зі споминів курсанта“. Кален. Черв. Калини, 1935.
- 27) І. Т о м и щ у к : „Зі споминів стрільця УГА“, Кален. Черв. Калини, 1934.
- 28) В. С т р у ц ь : „Три місяці з повстанцями“. Календ. Черв. Калини 1934.
- 29) Е. Д и д и к : „З повстанцями“. Календ. Черв. Калини, 1930 р.
- 30) Ст. В е н г р и н о в и ч : „Весна 1920 р.“ Календ. Черв. Калини, 1930.
- 31) П. О к о л о т : „З пекла на волю“. Календ. Черв. Калини, 1935.
- 32) К. О р ф о й с ь к и й : „Чрезвычайка“. Календ. „Провидіння“, 1926.
- 33) І. І в а н е ц ь : „Під Чудновом“. Календ. Черв. Калини, 1935.
- 34) А. Д і в н и ч : „Кінець УСС“. Календ. Черв. Калини, 1929.
- 35) І. В и т а н о в и ч : „Кіш і Бригада УСС взимку 1919-20 і на весні 1920“. Недрук. спогад (архів Н. Гірняка).
- 36) Д-р Г а н с К о х : „Спогад про УГА за лютий-травень 1920“. Архів Н. Гірняка.
- 37) М. К о с т о м а р і в : „Дві руські народності“.
- 38) М. Г о р ь к и й : „Московська жорстокість“. Літ.-Наук. Вісник 1932, т.2.
- 39) Війна і російська соціал-демократія. Лист із Швейцарії про допов. Леніна. Вісник Союзу Визволення України з 30 XI. 1914; чч. 3-4.
- 40) Б е р н а р д А н д р е у с : „Polska a kapitalistyczna Interwencja w stosunku do Z.S.R.R. 1918-20“. Biblioteka Orla Białego, Rzym, 1945.
- 41) Вол. В и н н и ч е н к о : „Відродження нації“. Вид. „Дзвін“, Київ-Відень 1920 р.
- 42) Д-р М. С т а х і в : „Звідки взялася совітська влада в Україні“.
- 43) Д-р Л о н г и н Г о р б а ч е в с ь к и й : „До історії Галревкому“, недрук. спогад учасника. Архів Н. Гірняка.
- 44) Б о р и с К о л о д і й : „Галицька Соціалістична Радянська Республіка“. Спомин з 1920 р. Вид. Української Католицької Організації, Львів 1932 р.
- 45) А. В. Л и х о л а т : „Разгром националистической контрреволюции на Украине 1917-1922 г.“ Державне видавництво політичної літератури, 1954
- 46) В. К о с а р е в и ч - К о с а р е н к о : „Die Moskauer Sphinx“, Ver-

lag Eremiten-Preest 1955.

- 47) П. Ф е д е н к о: „Ісаак Мазепа — борець за волю України“, в-во „Наше Слово“, Лондон, 1954.
- 48) Д. Д о л и н с ь к и й: „Борба укр. народу за Волю і Незалежність“. Накладом „Руської Книгарні“, Вінніпег.

НА ІСТОРИЧНОМУ ПЕРЕЛОМІ

Книжка отамана Никифора Гірняка „Останній акт трагедії Української Галицької Армії” надовго зостанеться головним джерелом до історії ЧУГА. Можна припускати, що при теперішньому глибокому занепаді української політичної думки на еміграції знайдуться такі мудрі голови, які осудять видання документальної книжки про те, як одна з найстійкіших, патріотичних і найдисциплінованих формацій Української Армії — славетна УГА — перетворилась на Червону (ЧУГА) і вклала договір з радянським урядом. Саме через цю фальшиву й меншевартницьку сором'язливість остався й досі найменш дослідженим один із найважливіших та повчальніших періодів історії відродження й тимчасової поразки самостійної української держави й армії. Цей період важливий тим, що в ньому склався той баянс співвідношення українських і російських сил, з яким Україна увійшла на довгі десятиліття в новий радянський період, в нові обставини й форми своєї визвольної боротьби.

Не випадково Москва забороняє в СРСР вивчення цього періоду, зокрема й історії ЧУГА. Адже українцям дома й на еміграції, як повітря, потрібен дорогоцінний досвід „чотирикутника смерті”. Окуплена рясними жертвами крові наука нашої боротьби того надзвичайного переломового часу помагає орієнтуватися українцям у їхніх зовнішньо і внутрішньополітичних проблемах, зокрема помагає усвідомити кардинальну проблему „власної сили” і власної слабости. Отож залишмо тим мудрим головам їхню меншевартницьку роллю переконувати чужинців про їхню незайманість та про те, що чужі держави повинні визволити українського янгола з пазурів московського чорта. Подумаймо про українські покоління, що мають власними силами довершити українську перемогу і що без засвоєння гірких і коштовних лекцій власної історії можуть зостатися приреченими йти наосліп.

Вивчення власного національного досвіду — не проста й не легка річ. Про це свідчать гори виданої макулятури про українські визвольні змагання і факт, що досі маємо про них лише кілька більш-менш путящих книжок. Тут

треба культури, знання фактів і чесного з ними поводження, треба великої мужності, щоб не злякатися, що мудрагелі зацькують за викладену неприкрашену правду. Никифор Гірняк з усією серйозністю підійшов до свого завдання і залучив собі на поміч товаришів у долі і зброї, з якими разом пройшов шлях УГА і ЧУГА. Щоденник Кураха з часів ЧУГА, спеціально написані на прохання Н. Гірняка свідчення й спогади таких видатних старшин ЧУГА, як Ганс Кох та інші, рясно використані в книжці. Хоч автор випив до дна гірку чашу „чотирикутника смерті” — катастрофи, в якій він сам, як далекий від політичних верхів вояк, був найменше винний, а все ж у книжці панує спокійний діловий тон, прагнення до об’єктивності в оцінці українських і чужинецьких діячів, глибока віра в українську людину, яку (віру) він виніс із праці з рядовим стрілецтвом та ліпшими людьми всіх українських течій і груп. Н. Гірняк не спішить брати на себе роль судді. Його книгу не пронизують ні злоба, ні безнадія, ні самохвальство чи сльозливі скарги. Він бачить, що нашому лихові ніхто не винен, крім нас самих. Автор не хворіє на типову українську хворобу „чужої допомоги”, хворобу, що починається перевагою зовнішньополітичних „орієнтацій” над внутрішніми, а кінчається обов’язковою поразкою і скаргами та звальюванням провини на інших, на „дурний світ”, що не розуміє своїх інтересів і не підтримує „розумних” українців.

Чому УГА перетворилася в ЧУГА? Чому ЧУГА складала договір з радянським урядом? Чому ЧУГА розпоршилась, не здійснивши свого цікавого пляну?

Книга Н. Гірняка, нотуючи зовнішні трагічні причини, головну увагу, як і слід, звертає на внутрішні, українські. Жахливе було чужоземне вороже кільце збройних інтервенцій, що з усіх сторін світу стиснуло молоду українську державу. Але Україна мала досить власних сил, щоб розбити те кільце. Цей оптимістичний висновок книжки на тлі змальованої в ній понурої трагедії „чотирикутника смерті” — просто вражальний. Він примушує думати над проблемою отієї єдиної спасенної „власної сили”, що без неї Україні не визволитись.

Проблема „власної сили” має своїм зворотним боком проблему виплеканого віками в українських верхів комплексу меншевартости. Які великі досягнення мала Цен-

тральна Рада, що створила самостійну Україну і здобула найбільший авторитет у країні! А от у скрутну хвилину звернулася по допомогу до німців, упустивши момент для утворення власної української армії на базі спонтанної українізації в царській армії та руху Вільного Козацтва. Як багато можливостей мав гетьман у державному будівництві, а от не став гетьманом селянським (як Наполеон імператором селянським), а піддався під вплив російських і польських поміщиків. Як незмірно виріс за два місяці всеукраїнський національний авторитет Директорії, що повила за собою націю для очищення України від інтервентів. А от же забракло наполеонівського духу повести оборонну війну на всі чотири сторони. Замість дати бойовий клич південній Україні скинути антанто-денікінські десанти в море, Директорія дає наказ здавати південні міста без бою і благає Антанту припинити наступ. Тоді українські повстанці під командою Григор'єва й Тютюнника, порвавши з Директорією, власними силами розбивають антанто-денікінських інтервентів, а після того повертають під червоними прапорами проти советсько-російських окупаційних військ. А що ж Директорія? — Відштовхнувши власну українську силу, вона не визнала своєї помилки й поразки, а пішла до Варшави, щоб коштом віддачі їй Галичини, Волині, Холмщини, Полісся й Підляшшя підірвати свій авторитет в Україні, запросивши польську армію в Україну. Керівники ЗУНР, не здійснивши до кінця акту соборности з 22. січня 1919 р. про об'єднання всіх українських земель і сил в одну державу УНР, віддали свою героїчну дисципліновану УГА на капітуляцію перед Денікіном, а самі, в надії на пункти Вілсона, пішли просити Версаль створити їм окрему галицьку державу. В цей час розпорошені по Україні армії УНР, тисячі повстанських загонів і УГА доводили свою непідлеглість будь-якому інтервентові.

Так створився „чотирикутник смерті”. І слава тим старшинам УГА й СС-ів, що не втекли від загрози смерті на еміграцію слідом за своїм урядом, а zostалися рятувати вояцтво армії, що їй 70% лежали хворі на тиф; — рятувати від знищення власну українську збройну силу та шукати нових можливостей забезпечити тією силою самостійність України. Історія давала їм ще один-єдиний шанс для цього — перетворитися в ЧУГА. І хто ж може обвинувачувати їх, що вони той шанс не відкинули?

Це був той рубікон, на якому кінчалась доба УНР і починалась доба УРСР. Українські ліві есери (боротьбісти) та ліві есдеки (укапісти) рішили використати той єдиний шанс українським військом — врятувати відроджену державну самостійність України в формі УРСР. Вони не відступали ні перед одним інтервентом і склали рясні жертви в боротьбі. Советській Москві вони виставили вимогу визнати на ділі суверенність УРСР і забрати з України свій окупаційний апарат насильства. Вони вимагали розпуску маріонеткової КПБУ. Для цієї мети вони, з одного боку, провадили переговори з Москвою й Комінтерном, а з другого, готували свою збройну силу, плянуючи об'єднати в одну незалежну українську армію УРСР також сили УГА та рейдових частин армії УНР.

Тому, що в умовах „чотирикутника смерті” це був єдиний шанс врятувати українську самостійність через власну військову силу, цей плян, як бачимо з книжки Н. Гірняка, знаходив співчуття навіть у командування рейдової в окупованій Україні армії УНР (командувач ген. Омелянович-Павленко). От до цього пляну реконсолідації схилилась і група старшин УГА й СС, що утворила в Вінниці ревком і перейменувала УГА на ЧУГА. З цією ж стратегічною метою був складений договір ревкому ЧУГА з представниками уряду УРСР (А. Хвиля, В. Затонський).

Текст цього договору, що оце мабуть уперше реконструюється в книжці Н. Гірняка, являє собою незвичайний документ. У ньому нема й натяку на формальну капітуляцію (як це було в переговорах командування УГА з денікінцями). Формально це договір не з зовнішнім ворогом, а урядом УРСР і центральними комітетами боротьбістів та укапістів. Договір мав пункт, за яким ЧУГА не могла бути використана ні проти рейдової армії УНР, ні проти повстанчих загонів українських селян.

Для здійснення того пляну були й деякі зовнішні передумови. Ленін бачив, що війна за підкорення України може привести до загибелі й саму РСФСР. Він особисто керував переговорами з боротьбістами, стараючись шляхом далекосяжних декларацій про самостійність УРСР (грудень 1919) та другорядного значення фактичних поступок і закулісних провокацій і махінацій залучити українські сили в рамки маріонеткових КПБУ і уряду УРСР. Наявність скон-

солідованої української військової сили — це було єдине, що могло змусити Леніна не лише декларативно, але й фактично визнати державний суверенітет УРСР та забрати свій окупаційний апарат з України. Як бачимо, доля ЧУГА була органічно зв'язана із загальним розвитком подій в Україні 1919-20 р.

Чому ж не був здійснений план врятування й консолідації в одну армію українських військових сил під фірмою і задля унезалежнення Радянської України? Найлегше було б усе скласти на зовнішніх ворогів і зокрема на віроломства, провокації й насильні дії Москви, а також на антиукраїнські інтервенції Антанти, Польщі тощо, нарешті, на масову епідемію тифу в УГА та інших українських військових частин. Горе переможеним! Життя ніколи не прийме їх виправдувань і найтяжчими обставинами. Якщо ти слабший за твоїх ворогів — вина й розплата тільки твоя. І коли хочеш урятуватися — думай, шукай, працюй, гуртуй і плекай твою в л а с н у силу, переможений народ!

Власна сила! Як легко це сказати і як трудно це витворити. Говорячи про „власну силу”, зразу ж пригадуємо собі, як затрепали це слово, як позбавили його всякого сенсу наші еміграційні політики. „Власна сила” — не гасло для деклямації і не хлоп'яча авантюра. Власна сила — це ідейне почуття цілості, неподільності й незамінності всіх частин нації. Це вміння, культура, теоретична й практична мудрість, здатність панувати над самим собою, співпрацювати з іншим, зовсім відмінним від тебе патріотом; це відповідальність за свої вчинки. Здатність відрізнити першорядне від другорядного, бачити ерархію вартостей, шанувати й цінити осяги своїх людей. Одне слово, це здатність творити націю, а не лише свою партію чи якусь махновську „державу”. Власна сила не бере за основу чужі світогляди й концепції, а чужі союзники для неї тільки помічний, додатковий до власної сили фактор.

Коли уенерівські кола, не визнаючи доконаного факту своєї поразки, пішли до Варшави просити польську армію в Україну і тим зірвати пляни боротьбістів, в тому й ЧУГА, і коли боротьбісти у відповідь на підготову польсько-уенерівського наступу пішли до Москви, щоб узалежнити від ласки Комінтерну й Леніна УРСР, а власну силу розчинити в окупаційній КПБУ і російській армії — тоді й роз-

виялися димом надлюдські зусилля українських розпорошених військових сил зберегти й об'єднати себе та дати Україні власну самостійну збройну силу.

Тут ми прийшли до вихідного пункту наших міркувань, коли ми говорили про власну силу Центральної Ради, Директорії, Гетьмана, ЗУНР і зворотню сторону їх сили — комплекс меншевартости та дитячу хворобу „чужої допомоги”. Виявилось, що боротьбісти, розриваючи з УНР і її хворобами, перебираючи на себе прапор самостійности і власної сили, перебрали разом із цим і комплекс меншевартости та хвороби на „чужу допомогу” і чужу віру. При не доцінці власних сил та бракові здібностей ті сили нації сконсолідувати. А все ж і ті часткові не доведені послідовно за пляном зусилля людей „чотирикутника смерті” — і **уенерівських, і радянських** (в тому й ЧУГА) — не пропали марно. Ленін радів, як дитина з приводу влиття боротьбістів у КПБУ, вважаючи, що цей його здобуток вартий виграшу стратегічної битви. Але він мусів таки відмовитися від свого первісного пляну механічної реставрації московської імперії під маркою російської „федерації”. Москва мусіла змінити політику цілковитого знищення української державности й культури на політику компромісу з ними. Це мало велике значіння і дало змогу Україні розгорнути великий контрнаступ українського відродження 20-х років. Українська сила так зросла, що замах на тотальне знищення її в 30-х роках зазнав провалу і Москві не вдалося зломити Україну й по сьогоднішній день. За це треба дякувати також і уенерівським, і радянським людям „чотирикутника смерті”. Власна сила України виявилася такою великою, що навіть несконсолідована й неорганізована — вона змусила ворога до компромісу.

В „чотирикутника смерті” ганебно провалився тип сектантсько-партійної й анархічно-егоцентричної української людини. Але в ньому також зародився той новий політичний тип української людини, що здобуває в національних катастрофах неспрошене поняття „власної сили” і власної політики супроти сил чужих. Цей новий тип політичного українця не живе духом розколу нації заради часткових, партикулярних вигод чи заради монархічного, демократичного, соціалістичного, комуністичного, чи фашистського принципу. Він не буде в опорі на чужу силу поборювати

силу українську, бо він знає абсолютну незамінність кожної і найменшої власної сили чужою і він цінить кожний позитивний здобуток тієї української сили.

Цей новий політичний тип українця зродився з незалежної постави українських народніх мас. До еліти цих мас належало також невіддільне рядове стрілецьтво ЧУГА та його ліпші старшини. Насамперед новий тип українця проявився серед українських військовиків, що в умовах розпаду України на сотні партій, груп, урядів і республік — рятували, як могли, свою силу і плекали плян об'єднання їх в одну українську армію. Проявився цей новий тип і в українській культурі, що після „чотирикутника смерті” дала героїчні зразки боротьби за свою власну духову силу й суверенність. Але в українській політиці цей новий тип українця приходить найповільніше. Трудно шукати його в українських еміграційних партіях, що плекають старий тричі збанкрутований тип партійного сектанта, який задля самовивищення себе і своєї партії раз-у-раз залазить у чуже болото та опиняється запряженим до чужого воза, підриваючи українську силу.

В книжці Н. Гірняка бачимо цього сектанта й егоцентриста і серед українців з КПБУ, як от Затонський, і серед так званих „туркестанських комуністів”, що дійшли до ролі сексотів серед ЧУГА; і серед верхівки боротьбістів, що знайшли свого суверена в Комінтерні; і серед тих старшин УГА-ЧУГА, що не знайшли в собі лицарської мужності, щоб не видати Москві на знищення своїх генералів — Микитку й Ціріца; і серед урядів ЗУНР та УНР, що, не добачивши й не організувавши української сили, пішли до чужих держав по „допомогу”; і серед тих старшин 2. та 3. бригад ЧУГА, що просто завалили плян ЧУГА, віддавши дві бригади в полон полякам і тим самим давши Москві привід нищити решту ЧУГА.

Гірняк не ховає того, що він був так перейнятий ненавистю до польського окупанта Галичини, що був готовий не одно стерпіти Советській Росії. Подібні чуттєві насаги зрозумілі, але вони не допомагають політиці в досягненні власних свідомо вироблених стратегічних і тактичних цілей.

Книжка Гірняка може бути спірною в окремих місцях. Але вона подає факти, також і нові факти. І тому вона бу-

де не тільки джерелом для критичного історика, а й збудником сучасної нам української політичної думки, що дрімає перед лицем недовершеного й понині українського державного відродження й самостійности.

* * *

Наприкінці кілька слів про автора книжки. Никифор Гірняк народився 23. липня 1885 року в містечку Струсів, повіт Тереховля, в родині дяка. Його батько Йосип мав сім синів і, не зважаючи на злидні, дав усім синам вищу освіту. Родина відзначалась глибокою українською традицією, внутрішньою моральною міццю й дружбою, і тому від неї Україна має добрих громадян-патріотів: священників, педагогів, вояків, математиків, а також одного з найбільших акторів пореволюційної України — Йосипа Гірняка.

Никифор Гірняк закінчив гімназію в Станиславіві й Коломиї (1897-1905) і філософський відділ університету у Відні (1905-1910), де його вчителями були славетний славіст Ягіч, проф. Вондрак, проф. Іречек — відомий історик європейського Сходу. По закінченні університету з докторським дипломом Никифор Гірняк учителює в приватній українській гімназії в Рогатині і водночас провадить активну працю в гуртку „Рідної школи”, у просвіті та серед молоді — „Пласт”, „Стрільці”. З початком першої світової війни Никифор Гірняк, будучи запасним офіцером австрійської армії, на власне бажання дістає призначення в Легіон Українських Січових Стрільців, де був командиром коша.

З УСС-ами Н. Гірняк пройшов усю їх велику і славу бойову путь. Після фронтів світової війни ця путь ішла крізь fronti війни Української держави проти інтервентів 1917-20 років. 1918 року під час оборонної війни проти поляків Н. Гірняк є начальником військової округи Тернопіль, потім стає начальником мобілізаційного відділу Державного секретаріату військових справ ЗУНР. З переходом УГА і уряду ЗУНР за Збруч Н. Гірняка призначають на референта мобілізаційного відділу в Генеральному штабі військ УНР.

В жахливі дні грудня 1919 р., коли начальна команда УГА разом із частиною вояків УГА пішла з денікінцями на південь, відступаючи перед большевиками, коли понад

17.000 стрільців УГА лежали у Вінниці й довколишніх районах, побиті тифом і ранами, коли поляки тисли з північного заходу, а росіяни — з північного сходу, коли керівні кадри ЗУНР і УНР вибирались на еміграцію, — Н. Гірняк відхилив пропонувану йому можливість виїзду через Румунію до Відня і зостався до кінця рятувати й ділити долю спаралізованої УГА. Читач бачить цю долю в книжці Гірняка. Серед останніх сполохів великої визвольної війни, в постійній зустрічі з смертю діє група старшин УГА-ЧУГА на чолі з Гірняком, щоб урятувати в особі УГА-ЧУГА українську незалежну збройну силу, плекаючи плян відсічі напасникам, сконсолідованими збройними силами України. Півтора року живе Н. Гірняк під советсько-російською окупацією. З його книжки бачимо, що він пізнав Москву до дна.

В половині 1921. року Н. Гірняк пробрався за кордон до Праги. Не зразу вдалося йому повернутися в рідну Галичину, де на нього чигав мстивий польський окупант. Все ж згодом він здобув собі змогу вчителювати в приватній українській школі, а водночас провадити працю в „Просвіті”, „Рідній школі”, в „Пласті”. Під час другої світової війни Н. Гірняк вийшов на еміграцію. Тут він бере активну участь у відбудові укр. пласту, учительное в укр. гімназії, деякий час був головним секретарем ЦПУЕН. Тепер живе в ЗДА й опрацьовує деякі проблеми наших визвольних змагань.

Юрій ЛАВРІНЕНКО

З М І С Т

Ч А С Т И Н А І.

В с т у п

1. Політичне становище й фізичний стан УГА в грудні 1919	5
2. Моя перша зустріч з Андрієм Хвилю	18
3. Перед укладенням союзу УГА з червоними	20
4. Союзний договір УГА з більшевиками	23
5. Конференція в штабі XII червоної армії	26
6. Праця ревкому. Труднощі	29
7. Наші клопоти з Начальною Командою УГА	34
8. Наші ліві радикали	38
9. Наші союзники; галицькі слабодухи	40
10. Біда з русотяпами	49
11. Галичани й червоноармійці; дивна пропозиція ЧК	51
12. Наша конспіративна праця	53
13. Наші намагання добитися ратифікації договору з більшевиками	68
14. Розмова з ЦК боротьбистів	86
15. Закулісні переговори Коханенка з Порайком	96
16. Вирішна нарада з „трійкою“	99
17. Погляд князя на вислід нарад із Загонським	111
18. Несподіваний маневр Загонського	115
19. Реакція вінничан на київські педії	117
20. Відносини на півдні в Нач. КМДІ УГА	129
21. Доля генералів УГА	133
22. Реорганізація УГА	151
23. З Військовою УСС-ів	153
24. Протибільшевянське повстання двох бригад УГА	161
25. Київські Війська УСС-ів	169
26. УГА і Армія УНР	177

Ч А С Т И Н А ІІ.

1. Перед 4. Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові	189
2. Четвертий з'їзд Рад	194
3. Моє перебування в Харкові	201

4. Перед протинаступом на протипольському фронті	209
5. Реакція галичан у Харкові на фронтіві події	211
6. В штабі XIV армії	217
7. Перші дні перебування червоних у Галичині	221
8. Уряд ГСРР (Галревком)	225
9. Большевики в Галицьких селах	236
10. Галицька надзвичайна комісія (ЧК)	239
11. Визволення галицьких старшин з табору в Кожухові	243
12. Комедія з червоною галицькою армією	245
13. Радянська Галичина й радянська Польща	247
14. Зустріч Затонського з українською інтелігенцією	249
15. Несподівана втеча червоних з Галичини	252
16. Закінчення	253
17. Покажчик імен	257
18. Використана література	265
19. На історичному переломі (Ю. Лавріненко)	269

В И П Р А В Л Е Н Н Я П О М И Л О К

Стор.	рядок	зг. зн.	Надруковано	Має бути
XI	14	зг.	Львів 1925	Львів 1930
8	11	зн.	УАР	УНР
21	18	зг.	тереном	череном
31	7	зг.	з части-	з частинами
39	2	зг.	УАР	УНР
70	13	зг.	подизенфікували	подезинфікували
72	3	зн.	Проманова	Романова
75	3	зн.	тепла	терпла
118	2	зг.	пор.	сотник
158	11	зн.	в бригаді УСС-ів	в УГА
176	21	зн.	старшини	старшинам
177	10	зг.	інструментаи	інструментами
198	12	зн.	пристройкою	пристройною
223	12	зн.	Сищина	Сущина
227	1	зг.	син священика	син селянина
231	21		опведінку	поведінку
244	10	зн.	посув	почув
245	3	зг.	з по	а по

НИКИФОР ГІРНЯК

*ОСТАННІЙ АКТ ТРАГЕДІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ*

Відповідальний редактор: *К. ДАЦЬКО*

Редактор мови: *А. ОРЕЛ*

*Rev. Nicholas Prytulak'
96 - First Street
Passaic, New Jersey*

Printed by A. Orel, 363 Grove Str., Perth Amboy, N. J. U.S.A.